

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України та всесвітньої історії. Низка статей є матеріалами Міжнародної наукової конференції "RUTHENIA DIVIDA: цивілізаційні орієнтири та політичні протиріччя козацьких еліт другої половини XVII ст.", приуроченої до 350-річчя ніжинської "чорної ради", яка відбулася 15 травня 2013 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка на базі історичного факультету і його науково-дослідної частини.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів.

На основе опубликованных материалов и архивных источников освещаются актуальные вопросы истории Украины и всемирной истории. Ряд статей являются материалами Международной научной конференции "RUTHENIA DIVIDA: цивилизационные ориентиры и политические противоречия казачьих элит второй половины XVII в.", Приуроченной к 350-летию Нежинской "черной рады", которая состоялась 15 мая 2013 в Киевском национальном университете имени Тараса Шевченко на базе исторического факультета и его научно-исследовательской части.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов и студентов.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine and world history are examined. The number of the articles are the materials of the international academic Conference "RUTHENIA DIVIDA: Civilisational Orientations and Political Contradictions of the Cossack Elite in the Second Half of the 17th Century", committed to the 350th anniversary of Nizhyn's Black Council, which took place in Taras Shevchenko National University of Kyiv on May 15, 2013, organized by the Faculty of History and its Research Department.

For scientists, professors, graduate students and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, д-р іст. наук, проф., акад. НАН України; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф., акад. НАПН України; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 26.06.13 (протокол № 10)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Адамська І. Польські витоки твору Пантелеймона Куліша "Чорна рада. Хроніка 1663 року"	5
Антонюк О. Політика комуністичної влади щодо католицької церкви в Польщі (1944–1947)	7
Волонтир О. Формування органів польської державної адміністрації на Волині (1919-1921)	10
Гаврилук І. Функціонування приватних магнатських армій протягом перших років Хмельниччини (1648-1649 рр.)	14
Гоман Ю., Проценко В. Політика радянської влади щодо дітей "неблагонадійних елементів" у 1930-их роках.....	17
Гордійчук Ю. Особливості та складові економічного співробітництва США з країнами ЄС протягом першого президентства Б. Обами (2008-2012 рр.).....	20
Горобець В. "Новое лихо, чого за иних гетманов не бивало": "Чорна рада" 1663-го як історична подія та місце пам'яті.....	24
Пьотр Кроль Позиція Речі Посполитої щодо подій на Україні в 1661-1667 рр.	29
Луняк Є. Діяльність Павла Тетері в рецепції французьких сучасників	37
Макушина Г. Політична і правова культура еліти Гетьманщини в другій половині XVII ст. в сучасній українській історіографії	40
Маслак В. Чорна рада 1663 р. в сучасній російській історіографії.....	42
Парахіна М. "Чорна Рада" розкол чи об'єднання: парадокси історичної долі	45
Пшеничний Т. Міжконфесійні протиріччя і концепція екуменізму в діяльності уніатських митрополитів у другій половині XVII ст.....	47
Ракітін А. Коломенські Черкаси в 1619-1638 рр.	49
Рубан М., Фомін А. Аналіз історичних подій крізь призму концепції чотирьох рівнів розвитку сутнісних сил людини (на прикладі Чорної Ради 1663 року).....	52
Тарасов С. Ніжинська рада 1663 р. в російській дореволюційної історіографії	54
Чухліб Т. "Руїна" як історичний та історіографічний термін: проблема різночитання.....	55

СОДЕРЖАНИЕ

Адамская И. Польские истоки произведения Пантелеймона Кулиша "Черная рада. Хроника 1663 года".....	5
Антонюк А. Политика коммунистической власти по отношению к католической церкви в Польше (1944–1947)	7
Волонтырь Е. Формирование органов польской государственной администрации на Волыни (1919-1921).....	10
Гаврилюк И. Функционирование надворных магнатских армий в первые годы Хмельниччины (1648-1649 гг.)	14
Гоман Ю., Проценко В. Политика советской власти к детям "неблагонадежных элементов" в 1930-х годах	17
Гордийчук Ю. Особенности и составляющие экономического сотрудничества США со странами ЕС в течение первого президентства Б. Обамы (2008-2012 гг.)	20
Горобец В. "Новое лихо, чого за иних гетманов не бивало": "Черная рада" 1663-го как историческое событие и место памяти.....	24
Петр Кроль Позиция Речи Посполитой по отношению к событиям на Украине в 1661-1667 гг.	29
Луняк Е. Деятельность Павла Тетери в рецепции французских современников	37
Макушина Г. Политическая и правовая культура элиты Гетманщины во второй половине XVII в. в современной украинской историографии	40
Маслак В. Черная рада 1663 р. в современной российской историографии.....	42
Парахина М. "Черная Рада" раскол или объединения: парадоксы исторической судьбы	45
Пшеничный Т. Междуконфессиональные противоречия и концепция экуменизму в деятельности униатских митрополитов во второй половине XVII в.....	47
Ракитин А. Коломенские Черкасы в 1619-1638 гг.....	49
Рубан Н., Фомин А. Анализ исторических событий сквозь призму концепции четырёх уровней развития сущностных сил человека.	52
Тарасов С. Нежинская рада 1663 г. в российской дореволюционной историографии.....	54
Чухлиб Т. "Руина" как исторический и историографический термин: проблема разночтения.....	55

CONTENTS

Iryna Adamska Polish beginnings of Panteleimon Kulish's novel "The Black Council. The chronicle of the year 1663"	5
Antonyuk O. The Policy of the Communist Power Relating Catholic Church in Poland (1944–1947).....	7
Volontyr O. The formation of the polish state administration in Volyn (1919-1921).....	10
Gavryliuk I. Functioning of private magnates' armies during first years of the Bohdan Khmelnytsky Uprising (1648-1649)	14
Goman Y., Protsenko V. Soviet government policy for children "unreliable elements" in the 1930s.....	17
Hordiychuk Yu. The features and components of the U.S. economic cooperation with the EU during the first presidency of Barack Obama (2008-2012).....	20
Viktor Horobec "A new calamity, which could not have occurred under other hetmans" – a "Black Council" of the year 1663 as a historical event and a lieu de mémoire"	24
Piotr Kroll The attitude of the Polish-Lithuanian Commonwealth to the events in Ukraine in 1661-1667	29
Lunyak Y. Activity of Pavlo Teteria in the reception of french contemporaries	37
Makushina A. Political and law culture the elite of Hetman-State in second part of XVII century in contemporary Ukraine historiography	40
Maslak V. The Black council (Chorna rada) 1663 in the contemporary Russian historiography	42
Parackhina M. "Black Board" split or merger: the paradoxes of historical destiny.....	45
Pshenychnyy T. Interconfessional conflicts and ecumenicity concept in works uniates bishops in second half XVII s.....	47
Rakitin A. Ukrainians in Kolomna (in 1619-1639)	49
Ruban M., Andrew Fomin. The analysis of historical events through the prism of the concept of the four levels of development of the essential forces of a person (on the example of "Chorna Rada" 1663).....	52
Tarasov S. Nizhin rada of 1663 in the pre-revolutionary Russian historiography	54
Chuhlib T. "Rujina" as a historical and historiographical term: the problem of different interpretations	55

**ПОЛЬСЬКІ ВИТОКИ ТВОРУ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША "ЧОРНА РАДА.
ХРОНІКА 1663 РОКУ"**

У статті досліджено вплив польської літератури та джерел на формування історичних поглядів П.Куліша під час підготовки до написання роману "Чорна рада. Хроніка 1663 року".

Ключові слова: роман "Чорна рада", Пантелеймон Куліш, "українська школа", польська література, українська історіографія.

Творчість Пантелеймона Куліша, одного з провідних діячів українського національного руху середини та другої половини XIX ст., мала велике значення для формування української національної свідомості. Особливо сильно вплинув на становлення поглядів та ідентифікацію української інтелігенції другої половини XIX ст. його історичний роман "Чорна рада. Хроніка 1663 року".

Михайло Старицький відзначав, що саме цей твір став для нього та Миколи Лисенка, вихідців із заможних українських родин, основою для вивчення історії України. Досліджуючи інтелігенцію другої половини XIX ст., С.Скельчик відзначав, що спомини Старицького дають змогу побачити, чим цікавилось його покоління [2, с. 93]. Історичний роман "Чорна рада" та збірка "Записки о Южной Руси" стимулювали роздуми над історією, в якій, на противагу імперському викладу, з'являвся український національний контекст. Високо оцінений сучасниками, роман було перевидано в 1890-х рр. Не дивлячись на суперечливі судження щодо Куліша, пов'язані із його подальшою творчістю та зміною ставлення до козацтва у 1860-1870-х рр., Пантелеймона Олександровича продовжували вважати одним з основоположників української національної ідеї. У 1920-х рр. вивченням його життя й творчості займалися М.Зеров, В.Петров, В.Щурат та інші українські інтелектуали. Вони критично оцінювали діяльність Куліша, підкреслюючи її європейську спрямованість. В сучасній Україні активізувалося дослідження його біографії й творчості. Зокрема, видано двотомну монографію Є.Нахліка [9; 10], книгу В. Івашкова [3] про ранній період творчості письменника, збірку творів Куліша, спогадів про нього та досліджень до 190-річчя з дня народження [14], захищено дисертації М.Бойком, Л.Похилою, опубліковано статті О.Яся [17], О.Федорука [13] тощо. Твір "Чорна рада" увійшов до шкільної навчальної програми з української літератури [12], в якій відзначається визначна роль Куліша у духовному відродженні та культурному збагаченні нації, а також європейський вплив на його діяльність.

Вивчаючи праці Куліша та їх витоки, дослідники підкреслюють, перш за все, вплив на нього народної творчості та стилістики Вальтера Скотта. Поряд з тим, важливим фактором його ідейного розвитку була знайомість з польською культурою та історією.

Наприкінці 1830-х рр., перед вступом до університету, Куліш квартирував у Києві в шляхетській родині, де він вперше почув польську мову.

"Вона мені здалася такою смішною, що я починав говорити з господинею та її дітьми тільки для насолоди комізмом польських звуків та польського складу мови. Проте схоплені мною слова та фрази (...), помалу ставали для мене привабливими (...). Я дуже швидко почав розуміти польську мову, і почав чудово читати польськи", – писав він у своїх споминах [6, арк. 3 зв.]. В цьому ж домі він запізнався з польською літературою. Читаючи збірку віршів польських авторів, особливу увагу Куліш звернув на баладу Адама Міцкевича "Світезянка", яку вивчив напам'ять. Характеризуючи цей твір,

Пантелеймон Олександрович підкреслював, що він є "українським" за своїм стилем [6, арк. 4]. З того часу, як свідчив сам Куліш і його знайомі та родичі [16, арк. 5 зв.], він почав прихильно ставитися до польської мови та літератури. Деякі київські знайомі навіть звинувачували українського інтелектуала в "ополяченні", що Куліш категорично заперечував.

Знання польської мови Куліш удосконалив в Луцьку, куди приїхав в 1841 р. викладати російську мову в дворянському училищі. Цьому сприяло зближення з польською спільнотою, а особливо зі Стефаном Зеновичем, колишнім викладачем Київського університету [8, с. 115; 15, с. 290-299]. Тоді ж Куліш вивчив французьку мову [1, с. 16] та почав знайомитися з французькими перекладами творів Вальтера Скотта, які знайшов в конфіскованій бібліотеці Нарциза Олізара, учасника польського повстання 1830-1831 рр. Проте у зазначеній бібліотеці цікавили його й інші матеріали. Вже тоді Куліш досліджував історію українських земель і вважав за потрібне вивчати польські джерела. В листі до Михайла Максимовича він зазначав, що в бібліотеці "(...)" є усі польські історики та хронікарі, багато рукописів і – що найважливіше – рукописний детальний опис польських сеймів; крім того, багато книг історичних різного роду "(...)" [7, с. 7]. Окрім цих матеріалів, цікавили Куліша й давні міські будівлі та архіви, до яких він отримав доступ не дивлячись на супротив місцевих чиновників [11, с. 24].

Наприкінці 1841 р. Куліш повернувся до Києва, де продовжував займатися викладацькою діяльністю. Одночасно він готувався до написання першого українського історичного роману – "Чорна рада". Ставлячись з відповідальністю до своєї роботи, він детально вивчав українську історію, прагнувши подати минуле народу на рівні професійного історика. Куліш замовив для пересилки з Петербурга низку історичних книг, серед яких були й польські видання. Він вважав за потрібне прочитати "Щоденники про війни часів Хмельницького" невідомого польського автора та книгу "Польща і Русь до першої половини XVII ст." Вацлава Александра Мацейовського [7, с. 17]. Остання була видана в 1842 р. та мала опис руських земель, а саме "Підгірря, Волині, Поділля, України", в період правління династій Ягелонів та Ваза [18]. Автор описував краєвиди названих земель, населення та його зайняття, при чому виокремлював русинів і козаків; розглядав спосіб ведення воєнних дій козаками та задніпрянськими русинами; окреслював особливості виховання молоді, зокрема функціонування шкіл на Русі; приділяв увагу віруванню населення, окремо описуючи християнську набожність поляків та русинів, а також нехристиянські елементи – діяльність чаклунів, відьм тощо; характеризував подружжя, в тому числі й задніпрянських русинів; надавав відомості про властиві для того часу забави, устрій дому, одяг, страви та напої, звертаючи увагу на пияцтво задніпрянських русинів. Описуючи тогочасні транспортні засоби панів, Мацейовський окремо характеризував ті, що використовувалися поляками, і ті, що були в ужитку русинів.

Вивчаючи перелічені матеріали, Куліш розширив свої знання про історію та побут населення українських земель, потрібні йому для написання твору. Крім того, він став членом Київської археографічної комісії та почав самостійно збирати етнографічні матеріали.

Під час однієї зі своїх подорожей, у 1843 р., він познайомився з польським письменником та критиком Міхалом Грабовським. Куліш високо цінував свого нового знайомого, характеризує його як талановитого письменника, підкреслюючи, що "розуму та поезії у нього було більше, ніж в усієї Київської губернії разом з її духовною академією та університетом" [8, с. 104]. Куліш був вдячний йому за вивчення прийомів критики та, як він вважав, оволодіння усім, що було створено польською інтелігенцією і засвоєно нею від європейської культури [8, с. 110]. Грабовський, в свою чергу, прийняв Куліша як старший брат молодшого, симпатизував його захопленням та підтримував етнографічні дослідження.

Дім Грабовського, за свідченням Куліша, представляв собою розпоршену бібліотеку [6, с. 13; 7, с. 20, 357], в якій молодий письменник познайомився з низкою нових матеріалів про історію України. Він робив виписки з польських джерел та книг. Знайомство з творчістю Грабовського стимулювало Куліша звертатися до творів інших представників "української школи" польської літератури та сприяло формуванню в нього думки про важливу її роль в розвитку української історіографії. Проте він відзначав, що польські автори намагалися показати українців полуполяками. Критично Куліш ставився й до творів про козаків, підкреслюючи, що Северин Гощинський, Богдан Залеський, Антоній Мальчевський, Томаш Падура та інші не відчували усіх тонкощів місцевого життя, а отже не могли відтворити український образ так, щоб він був близький не тільки польському, але й українському читачеві [6, арк. 16-16 зв.].

Окрім активного вивчення польських джерел, Куліш збирав і українські, зокрема переписку гетьмана Пилипа Орлика, літопис Самуїла Валичка, сімейну переписку та іншу документацію роду Ханенків [7, с. 42-43, 58]. Не дивлячись на те, що польська література представляла інший, в порівнянні до українських джерел, якими користувався Куліш, образ історії, він цінував її за можливість більш детального пізнання краю [6, арк. 5]. В цілому, приятелювання Грабовського і Куліша сприяли укріпленню в останнього позитивного ставлення до польської культури.

Завдяки Грабовському Куліш познайомився з представниками польських еліт, які мешкали в Київській губернії – відомим бібліоманом та антикваром Костянтином Свідзінським, землевласником Германом Головінським, істориком та етнографом Едвардом Рулікоським. Вони надавали документальну допомогу Кулішу у вивченні польсько-українського минулого [6, арк. 15]. З повагою ставився Пантелеймон Олександрович до польського письменника Антонія Марцінковського, який мешкав у Києві. Український інтелектуал цінував освіченість та "зігріте високими почуттями серце" польського колеги [7, с. 161].

Особливо сильно вплинуло на формування поглядів Пантелеймона Куліша спілкування зі Свідзінським. Антиквара він характеризував як щирого польського патріота, але при цьому відзначав його особливу любов до всього українського. Бесіди зі Свідзінським сприймалися Кулішем як лекції. Погляди їх на польсько-українське минуле були протилежні, але вони вислуховували аргументи один одного. При цьому зі споминів Куліша видно, наскільки сильний вплив на молодого інтелектуала здійснював, шляхом спокійних бесід, більш досвідчений у науковій діяльності польський співрозмовник [4, с.229]. Необ-

хідно відзначити, що Свідзінський хоч і ставився до своїх колекцій з трепетом, все ж дозволяв Кулішу по декілька днів залишатися в бібліотеці навіть коли був відсутній.

У Ходоркові, де жив Свідзінський, Куліш ознайомився з масою матеріалів з української історії. Особливо цінними для нього оказались записки православного польського літописця Йоахима Єрлича, якому належав Ходорков під час повстання Богдана Хмельницького. Єрлич втік пішки до Києва, щоб не бути спійманим, і в Печерському монастирі польською мовою робив записки [6, арк. 15 зв.]. Виділяв Куліш ще й книгу з трьома окремими частинами – "О козаках, должно ли их истреблять или нет?" (надрукована Кшиштофом Пальчовським в 1618 р.), "Стимул, или совет об истреблении перекопских татар" (твір Симона Старовольського, 1618 р.), щоденник Сімона Окольського, в котрому описані війни коронного війська із запорізьким у 1637-1638 рр. [7, с. 40, 379].

Збираючи як українські, так і польські матеріали, Куліш відзначав, що "з кожним роком, на основі джерел, з'ясовуються та розроблюються історичні істини" [7, с. 42-43, 58].

Значна увага Куліша до польських джерел та літератури, спілкування з представниками польських еліт стимулювало появу нових звинувачень в колонізації. Проте він продовжував це заперечувати, підкреслюючи присутність впливу і Грабовського, і Свідзінського, але зводячи його до наукового і культурного, а не національного (під яким часто розумів релігійний). Обороняючи себе, Куліш зазначав, що "взнавши історію літератури і освіти польської, як, може, ніхто інший з руських писателів, не схибив і на волосину від своєї мети – визволити Русь з-під лядської нахаби" [5, с. 249]. Головними його контраргументами були три твори, написані в першій половині 1840-х рр. – поема "Україна", "Книга о делах народа украинского и славного войска козацкого запорожского" та іділія "Орися", які аж ніяк не можна вважати понофільськими.

Отже, на момент написання "Чорної ради" – середину 1840-х рр., Куліш вже добре оволодів польською мовою та познайомився з класикою польської літератури, зокрема з творчістю Міцкевича, яку високо оцінив. Він пізнав популярний в той час напрям в польській літературі – українську школу та спілкувався з головними його представниками. Завдяки тісному спілкуванню з Міхалом Грабовським та Костянтином Свідзінським, а також їхніми знайомими в Київській губернії, Куліш розширити свої знання про польську культуру, запозичив окремі її елементи. В той же час він виявив для себе, що не дивлячись на намагання відобразити образ українських козаків, дух степової України, в польських літераторів це виходило досить сухо, схематично. У зв'язку з цим Куліш вважав за потрібне саме українським інтелектуалам зайнятися відтворенням минулого свого народу. Збираючи документальні матеріали для свого нового твору, Куліш почав вивчати не тільки українські, але й польські джерела. Він бачив існуючі в них суперечності щодо подій минулого. Проте на тому етапі своєї творчості це стимулювало його до відстоювання точки зору, яку була присутня саме в українських джерелах і відповідного написання тексту першого історичного роману в українській літературі. В подальшому він стає більш критичним до українських матеріалів.

Список використаних джерел

1. Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. – К.-Ляйпціг, [1923].
2. Єкельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття. – К., 2010.
3. Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша. – Л., 2009.
4. Кулиш П. Воспоминание русского о польском археологе Константином Свидзинском // Русский вестник. – 1857. – Т.11 (октябрь). – Кн.2.

5. [Кулиш П.] Жизнь Кулиша // Кулиш П. Твори в двух томах. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1998.
6. Кулиш П. Около полу столетия назад. Литературные воспоминания // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.1. – № 28559.
7. Кулиш П. Повне зібрання творів. Листи. – Т.І. 1841-1850. – К.: Критика, 2005.
8. Кулиш П. Хутірська філософія і віддалена од світу поезія // Хроніка-2000. Наш край. – К., 1993. – Вип. 3-4 (5-6).
9. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К.: Український письменник, 2007. – Т.1. Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія.
10. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К.: Український письменник, 2007. – Т.2. Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша.
11. Партикулярний лист П.О.Куліша до київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора Д.Г.Бібікова про надання йому відкритого листа для вивчення архівів і пам'яток у м. Луцьку // Архіви України. – 1989. – № 5.
12. Українська література. Програма для 5-9 класів загальноосвітніх навчальних закладів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до

документу: http://mon.gov.ua/ua/activity/education/56/general-secondary-education/educational_programs/1349869088.

13. Федорук О. Сконфіскована брошура Пантелеймона Куліша (спостереження над текстом і контекстом) // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Л.: Видавництво М.П. Коць, 2000.
14. Хроніка-2000. – Вип. 78. Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. До 190-річчя від дня народження П.О.Куліша. – К., 2009.
15. Чалый М. Юные годы Кулиша // Киевская старина. – 1897. – Май.
16. Шенрок В.И. П.А.Кулиш. Биографический очерк. Отрывки // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.1. – № 33607.
17. Ясь О. Козацько-гетьманська минувшина в рецепції П.Куліша (1840-ві – початок 1860-х років) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – 2008. – Вип. 8.
18. Maciejowski W.A. Polska (i Ruś) aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyczajów i zwyczajów w czterech częściach opisana. – Warszawa, 1842.

Надійшла до редколегії 28.05.13

И. Адамская, канд. ист. наук, млад. науч. сотр.
КНУ имени Тараса Шевченко, Киев

ПОЛЬСКИЕ ИСТОКИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛИША "ЧОРНАЯ РАДА. ХРОНИКА 1663 ГОДА"

В статье исследовано влияние польской литературы и источников на формирование исторических взглядов П.Кулиша во время подготовки к написанию романа "Чорная рада. Хроника 1663 года".

Ключевые слова: роман "Чорная рада", Пантелеймон Кулиш, "украинская школа", польская литература, украинская историография.

I. Adamska, Ph.D in History, Junior Research Fellow
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

POLISH BEGINNINGS OF PANTELEIMON KULISH'S NOVEL "THE BLACK COUNCIL. THE CHRONICLE OF THE YEAR 1663"

The article presents influences of the Polish literature and sources on historical views of Kulish at the time he was writing a novel "The Black Council. The chronicle of the year 1663"

Key words: novel "The Black Council", Panteleimon Kulish, "Ukrainian school", Polish literature, Ukrainian historiography.

УДК 94(438):272/273"1944/1947"

О. Антонюк, канд. іст. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ПОЛІТИКА КОМУНІСТИЧНОЇ ВЛАДИ ЩОДО КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬЩІ (1944–1947)

У статті розглядаються основні державні заходи та досліджуються дії комуністів щодо католицької церкви в Польщі в 1944–1947 роках.

Ключові слова: католицька церква, комуністична влада, держава, секуляризація, релігія, політика, духівництво, єпископат, Люблінський католицький університет.

Обраний нами період охоплює події від липня 1944 р., коли комуністи захопили владу на частині визволених теренів Польщі, до виборів до Законодавчого сейму в січні 1947 р.

Взаємини комуністичної влади з католицькою церквою були однією з найважливіших проблем післявоєнної історії Польщі. Релігійний характер країни, де населення сповідувало католицизм, вимагав від правлячої еліти особливої уваги до релігійного питання. Необхідно було визначити роль і місце церкви в структурі нової політичної системи, а також створити відповідні умови для її існування.

Ще в умовах окупації партійне керівництво визначило в загальному вигляді основні напрями релігійної політики. Програмна декларація ЦК Польської робітничої партії (ПРП) "За що ми боремось?" від 1 березня 1943 р. обіцяла після визволення Польщі від фашизму проголосити "повну свободу сумління". Модифікована версія цієї декларації від листопада 1943 р. запевнювала, що майбутній "демократичний Тимчасовий уряд" Польщі реалізує "повну свободу слова, друку, зборів і об'єднань, а також віросповідання" [11, s. 122, 153].

У цей час лідери ПРП активно розробляли концепцію "єдиного народного фронту", що передбачала необхідність широкої співпраці комуністів із католиками, представниками інших конфесій або людьми, які нейтрально ставилися до релігії. Комуністи намагалися не акцентувати своїх світоглядних настанов. З метою підняття патріотичних почуттів поляків, більше уваги приділялося зверненню до історичних подій минулого, героїчної боротьби за національне визволення в XVIII-XIX ст. "Військовий подвиг ПРП росте на прекрасних традиціях нашого народу в його боротьбі за незалежність, – заявляла програмна декларація ЦК ПРП, – бере свій початок у героїзмі повстань: костюшківського, 1831 і 1863 р." [11, s. 170].

Комуністичний характер нової влади був закамурфований в її першому документі – Маніфесті Польського Комітету Національного Визволення (ПКНВ), що був проголошений 22 липня 1944 р. Прагнучи отримати якнайбільше прихильників нової влади, Маніфест містив помірковані демократичні положення та декларував "повернення всіх громадянських свобод незалежно від раси, віросповідання й національності, свободи політичних,

профспілкових організацій, преси, сумління". Але було зроблено застереження, що демократичні свободи не могли служити "ворогам демократії" [11, s. 558].

Маніфест також завіряв, що Крайова Рада Народова (КРН) і ПКНВ будуть діяти на підставі конституції від 17 березня 1921 року, "єдиної діючої легальної конституції", аж до скликання Законодавчого сейму. Офіційне визнання довоєнного законодавства давало католицькій церкві велику свободу й широкі можливості для відбудови власних структур і виконання своєї місії. Адже ж конституція 1921 р. гарантувала кожному поляку "право вільного віросповідання" та кожному релігійному об'єднанню право організації публічних богослужінь, самостійне ведення внутрішніх справ, а також можливість придбання й володіння рухомим і нерухомим майном [8, s. 19–20].

У період Другої світової війни католицька церква в Польщі зазнала величезних людських і матеріальних втрат. Із близько 12 тис. ксьондзів загинуло близько 20%, у тому числі 1863 єпархіяльні ксьондзи, 6 єпископів, 63 семінаристи, багато монахів і монахинь. Результатом військових дій та німецької окупації було знищення 912 костелів [1, s. 179].

Така ситуація вимагала від католицької церкви великої уваги до питання відбудови своєї матеріальної бази. Слід віддати належне, у вирішенні цього питання комуністична влада зробила значний внесок. Першим кроком було повернення церкві власності, що була пограбована німецькими окупантами. Про таке рішення заявили комуністи в Маніфесті ПКНВ [11, s. 558].

Також Маніфест проголосив про проведення земельної реформи, що розпочалася 6 вересня 1944 р. Відомо, що проект земельної реформи дуже широко обговорювався не тільки в партійному керівництві Польщі, але й під час консультацій з Й. Сталінін. Радянський лідер не тільки цікавився цими справами, а ще й вніс принципову поправку щодо націоналізації церковних маєтків. У своїх спогадах В. Василевська писала: "Сталін (...) звернув увагу на те, що в католицькій Польщі конфіскація церковних маєтків може викликати велике обурення і не слід від цього починати" [2, s. 402].

Польські комуністи схвалили пропозицію Й. Сталіна. Виступаючи на пленумі ЦК у жовтні 1945 р. В. Гомулка підкреслив: "Вимога відчуження церковних маєтків є сьогодні непотрібною. 200 тис. гектарів не розв'язе земельного голоду, проте змобілізує клір проти нас" [2, s. 115]. Вилучення церковних маєтків із списку земель, що підлягали націоналізації у зв'язку з проведенням земельної реформи було наступним кроком нової влади в улагодженні відносин з костелом.

Безумовно, однією з найважливіших державних акцій була відбудова об'єктів, зруйнованих під час війни. Особливого значення надавалося відбудові історичних пам'яток давнини, серед яких вагому частку становили релігійні святині. Переважна кількість їх знаходилася в майже повністю зруйнованій Варшаві. Процес відбудови польської столиці розпочався в лютому 1945 р. і проходив під пильним контролем голови КРН Б. Берута. Його син у своїх спогадах писав, що "всі варшавські старовинні костели у той час були відбудовані державним коштом і віддані в розпорядження католицького керівництва. Майже всі вони були знищені або просто лежали в руїнах. Деякі взагалі не належали до коштовних архітектурних об'єктів або навіть перешкоджали відповідним міським розв'язкам. Берут не дозволив видаляти руїни. Прикладом може бути костел на площі Визволителя" [3, s. 139].

Не тільки у Варшаві, але й у багатьох інших містах і селах піднімалися з руїн старі костели. Особливого значення держава надавала будівництву нових католи-

цьких церков, у першу чергу на т.зв. "возз'єднаних землях", де багато віків діяв протестантизм. Надаючи матеріальну допомогу, влада була зацікавлена у швидкому освоєнні "возз'єднаних земель". У той час впровадження католицизму в цих землях було важливим елементом процесу освоєння й господарювання. У цілому, за офіційними даними, у період 1945–1950 рр. державна відбудувала 551 релігійний об'єкт [16, s. 47].

Влітку 1944 р. у середовищі патріотичної інтелігенції виникла ідея відродження Люблінського католицького університету (ЛКУ). У роки окупації ЛКУ не переривав своєї діяльності й активно співпрацював з представниками польського емігрантського уряду та керівництвом Армії Крайової (АК). Група викладачів на чолі з ректором університету ксьондзом, професором А. Сломковським звернулася до керівництва країни з проханням офіційно відновити діяльність ЛКУ. Зрозуміло, що ця ініціатива не могла викликати великої радощі у влади. Тим більше, що саме в цей час з політичних мотивів обговорювалася ідея створення державного вищого навчального закладу в Любліні. Великий меморіал з цього питання був представлений ПКНВ 18 вересня 1944 р. Після подальших обговорень, 23 жовтня 1944 р. декрет ПКНВ проголосив "про створення університету імені Марії Складовської-Кюрі в Любліні" [17, s. 151–152].

Очевидно, нова влада не наважилась відмовити або протидіяти цій ініціативі, боячись, що відмова може викликати негативну реакцію та сколихнути суспільство, яке й так було вороже налаштоване проти ПКНВ. Відбулися переговори, у яких з боку влади взяли участь голова КРН Б. Берут і керівник відомства освіти С. Сکشешевський. Представники комуністичної влади дали свою згоду на відновлення діяльності ЛКУ без будь-яких застережень. Ректор А.Сломковський отримав також запевнення, що ЛКУ залишиться недержавним навчальним закладом, а його академічна автономія не буде порушуватися [17, s. 151–152]. Вже 3 листопада 1944 р. розпочалися заняття на 4 факультетах. 18 листопада 1944 р. відбулася урочиста інавгурація, на якій були присутні від ПКНВ С. Сکشешевські та генерал М. Булганін – представник радянського уряду при ПКНВ.

Після повного визволення польських земель від фашизму католицька церква отримала широкі можливості для свого відродження. Одразу після відновлення діяльності університетів у Варшаві та Кракові, влада дала згоду на функціонування в них факультетів теології. Крім того, відновлювалася й розширювалася діяльність духовних семінарій, релігійних об'єднань і чернецьких орденів. Велика кількість дитячих ясел і садків, дитячих й опікунських домів і домів для пристарілих, інтернатів і шкіл знаходилися під опікою й управлінням духівництва.

"Народна Польща" була однією з небагатьох європейських країн, де проводилося викладання релігії в початкових і середніх загальноосвітніх школах. Усі фінансові витрати на це навчання брала на себе держава. У 1950 р. кількість ксьондзів, які викладали релігію в школах становила понад 6300 [10, s. 15].

Сфера впливу католицької церкви на суспільство постійно зростала. Католицькі об'єднання налічували близько півмільйона людей, а кількість діючих по всій країні католицьких церковних хорів, різноманітних об'єднань і братств становила близько (5) п'яти тисяч. Костел організовував масові акції, що збирали десятки, а, інколи, навіть і сотні тисяч людей. Засоби масової інформації повідомляли, можливо із перебільшенням, що кількість віруючих, які збиралися навколо Ясної Гори 15 серпня 1947 р. становила близько одного мільйона людей [7, s. 189].

Оскільки церква відкрито не виступала проти нової дійсності, комуністи не наважувалися на відкрити боро-

тбу з духівництвом. Навпаки, виконуючи розпорядження свого керівництва воєводські комітети активно шукали контактів із кліром для співпраці. "Ми знайшли контакт з духівництвом, маємо контакт з єпископом," – доповідав І секретар воєводського партійного комітету в Кельцах Ю. Каліновський на загальнодержавній нараді ПРП у травні 1945 р. [2, s. 21–22].

Відбувалися зустрічі представників уряду та керівників єпископату, під час яких обговорювалися й вирішувалися різноманітні церковні проблеми. Перша така офіційна подія відбувалася в Кракові в березні 1945 р. Спочатку краківський митрополит А. С. Сапега зустрівся з міським воєводою А. Островським, а потім – із міністром національної оборони Польщі генералом М. Роля-Жимерським. Результатом зустрічі з міністром був дозвіл на видання першого католицького журналу "Загальний тижневик" ("Tygodnik Powszechny"), який незабаром почав виходити під патронатом краківського митрополита [12, s. 10].

У пошуках можливих форм діяльності, церковна ієрархія активізувала свою видавничу діяльність. Влада дала згоду також на видання інших католицьких журналів, яких у 1948 р. було вже вісім із тиражем 338 тис. примірників. Загальна кількість лише центральних друкованих видань, без урахування місцевих, у цей час становила 26 назв. Проте, якби не було цензури та державних обмежень у папері, усі ці видання мали б значно більший тираж [7, s. 189].

Під час формування І Польської армії в СРСР комуністи багато уваги приділяли акцентуванню позитивного ставлення війська до релігійного питання. Пам'ятаючи давні традиції польського війська був свідомо збережений інститут капеланів. Спеціальні накази визначали військові звання й правомочність капеланів. Командувач 2 дивізії видав спеціальний циркуляр для всіх підлеглих йому військових частин, в якому зазначив: "Свобода релігійної культури в нашій армії є політичним завданням великої ваги. Усілякі заходи, які можуть викликати у солдата враження, що командування перешкоджає релігійній практиці або не досить поважно ставиться до цього завдання, можуть взагалі послабити у релігійного солдата довіру до нашої праці, підірвати настрої солдата, його моральний стан і в результаті знизити боєздатність нашого війська". Саме з пропагандистською метою текст воєнної присяги закінчувався закликком: "Так допоможе мені Бог!" [17, s. 117].

Звернення до Бога лунали й з уст правлячої еліти. Намагаючись маскувати комуністичний характер держави, її лідери звертали увагу на спадкоємність у правовому аспекті з II Річчю Посполитою. Як відомо, текст присяги президента Польщі, що проголосив Б. Берут у лютому 1947 р. під час урочистої інавгурації, закінчувався традиційними словами: "Так допоможе мені Бог!".

Досить часто керівники державних і партійних структур разом із представниками духівництва брали участь у багатьох державних урочистих заходах і церковних ритуалах. Католицькі священними освячували адміністративні, навчальні та культурні заклади. Відомо, що ксьондз здійснював панахиду над тілом члена ЦК ПРП, генерала К. Сверчевського. Кожного ранку програма Польського радіо розпочиналася релігійною піснею "Коли вранці встають зорі". Можна привести багато подібних прикладів, що свідчили про тимчасові поступки комуністів.

У той же час, держава демонструвала й протилежні підходи з релігійного питання. Відбувалися процеси поступової секуляризації, що юридично закріплювалися відповідними нормативними актами. Так, проголошений у грудні 1944 р. декрет ПКНВ скасував обов'язок прийняття державними службовцями релігійної присяги, що

була замінена світською клятвою [5]. Урядовцям заборонялося відвідування церков і здійснення релігійних обрядів. Кожний громадянин отримав право не виявляти свого ставлення до релігії, а низка правових актів закріпила принцип рівноправ'я віросповідань.

Програму секуляризації діючої юридичної системи країни розробила спеціальна комісія, яка була створена у Міністерстві юстиції. Першим результатом її діяльності був проект декрету про шлюбне право. У відповідь на протест і заяви єпископату, комуністична пропаганда стверджувала: "Немає в них вагомих, переконуючих аргументів проти свободи вибору форм шлюбу. Навпаки, із-за гарних слів вимальовується матеріальний інтерес кліру, острах за зменшення зовсім не релігійного впливу" [6].

Декрет від 25 вересня 1945 р. впроваджував нові світські правила шлюбного права для всіх громадян. Паралельно з цим на терені всієї країни створювалися державні установи з реєстрації актів громадянського стану. З офіційних статистичних документів були викреслені рубрики щодо віросповідань, засвідчуючи факт, що релігія є особистою справою громадян.

Стратегія комуністів полягала в поступовому опануванні та перетворенні суспільно-політичної системи. Під час зустрічі з діячами католицької церкви, висловлюючи думку партійного керівництва, заступник міністра освіти В. Беньковський сказав, що релігія, як релікт "погасаючого світу", почне автоматично зникати в міру розвитку промисловості в країні, коли будуть втрачати своє значення селянські маси, які становлять головну базу католицизму [13, s. 22].

Поступово у відносинах влади з костелом з'явилося помітне напруження. Те, що проголошувалося в офіційних документах влади не співпадало зі справжніми думками її керівників, висловлених у доповідях на закритих партійних нарадах, засіданнях пленумів, секретаріату та політбюро ЦК ПРП. Справжня позиція комуністів висловив член політбюро ЦК ПРП Я. Берман 12 липня 1945 р. на спільному засіданні ЦК ПРП і ЦВК Польської соціалістичної партії (ПСП), де, зокрема, зазначив: "На ділянці боротьби з клерикалізмом ПРП вважає, що не слід відлякувати дрібну буржуазію. Реформи потрібні, але у відповідний момент. Треба звільнитися від виконання релігійних обрядів, не дозволити розперізуватися кліру" [2, s. 114]. На наступному спільному засіданні ЦК ПРП і ЦВК ПСП 28 вересня 1945 р. голова ЦВК ПСП Е. Осубка-Моравський сказав: "Треба більше зайнятися питанням академічної молоді, пустити в університети потік свіжого повітря, створити там демократичне життя, створити університети без традицій освячування, у новому дусі, як у Любліні" [2, s. 174]. Далі лідер соціалістів продовжив: "Не боятися шлюбного права, поступки роблять нахабним клір. Відібрати виховання у монахів, ні гроша на монастирське виховання, створити відповідні умови дітям. Вирвати все з рук кліру та реакції" [2, s. 175].

Виступаючи на Пленумі ЦК ПРП у жовтні 1945 р. В. Гомулка зазначив: "Католицький характер нашої країни й негативне відношення кліру до намірів і політики уряду, що виявляється навіть публічно, необхідно визнати за дуже поважний чинник, який зміцнює опозицію" [2, s. 115].

Важливим актом була ухвала Тимчасового уряду національної єдності (ТУНЄ) від 12 вересня 1945 р. стверджувала, що укладений конкордат між Республікою Польща та Апостольською Столицею у подальшому не має юридичної сили внаслідок одностороннього розірвання його Ватиканом [9].

Влада підготувала акцію диверсійного характеру. Для цього була підібрана кандидатура колишнього лідера націоналістично-радикального руху "Фаланга" Б. Пясецького. Після перебування в НКВС він змінив

свої антирадянські погляди та на чолі групи католиків виступив з ініціативою підтримки й співпраці з урядом. У своєму меморіалі Б. Пясецький писав, що бажає взяти участь у здійсненні "революційних перетворень життя польського суспільства". Його зустріч з В. Гомулкою відбулася в липні 1945 р., під час якої дійшли порозуміння. Уряд дав згоду на видання тижневика "Сьогодні та завтра" ("Dziś i Jutro"), перший номер якого вийшов вже 25 листопада 1945 р. Навколо нього об'єдналася група католицьких публіцистів, які декларували бажання співпраці з урядом і союз з СРСР [4, s. 81].

Католицька церква не бажала миритися з тією роллю, що відводила їй держава. Костел прагнув здійснювати значно більші функції, ніж задоволення релігійних потреб віруючих. Він хотів активно впливати на суспільно-політичне й культурне життя.

На початку 1946 р. у великопостному листі єпископату до віруючих підкреслювалося, що Польща повинна бути сучасною, справедливою, збагаченою здобутками знань та техніки, культурною та добре організованою. "Але Польща не може бути безбожною, – йшлося далі в листі. – Польща не може зректися своєї належності до християнського світу. Польща не може зрадити християнського духу своїх дій. Польща не може бути комуністичною. Польща мусить бути католицькою" [15]. Цей перший офіційний виступ єпископату свідчив, що костельна ієрархія не мала намірів відмовлятися від своїх політичних устремлень, зокрема, у таких питаннях як характер влади та напрямок розвитку країни.

А. Антонюк, канд. ист. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ПОЛИТИКА КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ ПО ОТНОШЕНИЮ К КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ В ПОЛЬШЕ (1944–1947)

В статье рассматриваются основные государственные мероприятия и исследуются действия коммунистов по отношению к католической церкви в Польше в 1944–1947 годах.

Ключевые слова: католическая церковь, коммунистическая власть, государство, секуляризация, религия, политика, духовенство, епископат, Люблинский католический университет.

O. Antonyuk, Ph.D in History, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE POLICY OF THE COMMUNIST POWER RELATING CATHOLIC CHURCH IN POLAND (1944–1947)

The article is devoted to the main government measures and investigates the actions of the communists relating Catholic Church in Poland (1944–1947).

Key words: catholic church, communist power, state, secularization, religion, policy, clergy, episcopate, Catholic University of Lublin.

УДК 94(477.82): 342. 5 "1919/1921"

О. Волонтир, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ НА ВОЛИНІ (1919-1921)

У статті досліджується питання створення постійних та тимчасових органів польської державної адміністрації на Волинських землях у міжвоєнний період. Проаналізовано їх процес формування та значення у системі розпорядчих функцій управління відродженої польської держави – II Речі Посполитої.

Ключові слова: адміністрація, державний апарат, управління, польська влада, Волинські землі.

3 травня 1919 р. Західна Волинь відійшла до складу Другої Речі Посполитої. Першочергове завдання керівників польської держави було зосереджене на питанні створення нових органів державної влади та формування апарату адміністрації. Поляки розуміли, що належна організація та функціонування цих організацій слугуватиме запорукою успіху в здійсненні політики правлячої верхівки, а також дасть змогу реалізувати

Отже, у період з др. пол. 1944 р. до поч. 1947 р. спостерігалось постійне напруження у відносинах влади із католицькою церквою, яке поступово зростало. Влада не могла змиритися з надзвичайно високим авторитетом і впливом католицької церкви в суспільстві. Будучи не в змозі зупинити діяльність костелу, вона всіляко намагалася обмежити сферу цього впливу, хоча й формально демонструвала прихильне ставлення до церкви.

Список використаних джерел

1. Adamczuk L. Kościół katolicki w Polsce 1918-1990. – Warszawa, 1992.
2. Archiwum ruchu robotniczego. – T. VII. – Warszawa, 1982.
3. Chyliński J. Jaki był Bolesław Bierut. Wspomnienia syna. – Warszawa, 1999.
4. Czubiński A. Dzieje najnowsze Polski. – Warszawa, 1992.
5. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 1944 r. – Nr 8. – Poz. 98.
6. "Głos Ludu". – Nr 223. – 26 sierpnia 1945 r.
7. Kersten K. Narodziny systemu władzy 1943-1948. – Poznań, 1990.
8. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 1921 r. – Nr 44. – Poz. 267. – Wyd. 3-e. – Kraków, 1948.
9. "Państwo i Prawo". – 1947. – Nr 12.
10. Polska Ludowa a Kościół katolicki. Fakty i dokumenty. – Warszawa, 1950.
11. Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942-1948. – Warszawa, 1984.
12. Raina R. Kościół w PRL. Dokumenty. – T. I. – Poznań, 1994.
13. Syzdek E., Syzdek B. Cena władzy zależnej. – Warszawa, 2001.
14. "Trybuna Wolności". – Nr 5. – 1 marca 1946 r.
15. "Tygodnik Warszawski". – Nr 12. – 24 marca 1946 r.
16. Wielka historia Polski. – T. 10. – Kraków, 2001.
17. Żencykowski T. Polska Lubelska. – Warszawa, 1990.

Надійшла до редколегії 28.05.13

плани щодо швидкої інкорпорації регіону до складу відродженої держави – Речі Посполитої.

Досліджувану проблему у своїх працях розглядали науковці у сучасний період, зокрема, Л. Присташ [18], В. Смолей [19], В. Крамар [16]. Основою для висвітлення питання формування органів польської державної адміністрації на волинських землях, послуговували документи Державного архіву Волинської області (ДАВО), а саме фонди: "Цивільне управління земель Волинських і фронту По-

дільського" (ф. 58) та "Магістрат города Луцка" (ф. 158). Також важливий інформативний матеріал цього періоду містять законодавчі акти Польської республіки, вміщені у "Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej" – періодичне видання, що виходило впродовж міжвоєнних років.

Питання створення на Волині органів польської державної адміністрації – тема, яка не втратила своєї актуальності й сьогодні, оскільки ще потребує ґрунтовного дослідження в рамках вивчення історії Волині міжвоєнного періоду задля комплексного висвітлення процесу становлення адміністративних установ Західної Волині.

Метою статті є характеристика процесів створення та діяльності польських органів державної адміністрації на території Західної Волині, за умов функціонування Другої Речі Посполитої.

У міжвоєнний період органи державного управління Другої Речі Посполитої, в залежності від виконання своїх повноважень розподілялися на центральні та територіальні. До центральних органів адміністрації відносилися президент, Рада Міністрів, міністерства та інші центральні відомства. В свою чергу територіальні адміністративні органи поділялися на адміністрацію уряду та муніципальну (самоврядування).

Управління територіальними органами здійснювалося за допомогою загальної адміністрації та спеціальної (або фахової). Загальна адміністрація виконувала завдання, які в переважній більшості належали до компетенції органів Міністерства внутрішніх справ та деяких інших міністерств, через що її часто називали об'єднаною. Натомість спеціальна (фахова або необ'єднана) – вирішувала питання, які належали до компетенції інших міністерств.

Загальна адміністрація мала двоступеневу структуру. Органами першої інстанції виступали народні комісари (згодом – урядові), повітові старости та міські старости [10, 258]. Органами другої інстанції були воєводи, які управляли воєводськими управліннями та здійснювали керівництво на місцях [10, 258]. Варто зауважити, що діяльність органів загальної адміністрації поширювалася лише на повіти, воєводства та великі міста. У міських та сільських гмінах функції загальної адміністрації виконували органи територіального самоврядування.

Органи урядової адміністрації та органи місцевого самоврядування складали апарат державного управління на місцях, а також встановлювали засади політики на "східних кресах" та принципи її реалізації. За своєю структурою державний апарат був поділений на окремі відомства, якими керували міністри.

Варто зазначити, що у здійсненні державної політики значну роль відігравало відомство внутрішніх справ, що функціонувало під безпосереднім керівництвом Міністерства внутрішніх справ. Одне з найголовніших завдань міністра полягало у заснуванні базової основи польської цивільної адміністрації на кресових землях.

Структура адміністративного управління на Волинських землях створювалася поетапно. Спочатку на захоплених територіях управління здійснювалося військовим командуванням. Після повного здобуття краю поляками, там засновується перше адміністративне утворення – Цивільна Управа Східних Земель на чолі з Генеральним Цивільним комісаром [6, арк. 9]. Згідно з розпорядженням Ю. Пілсудського від 19 лютого 1919 р. зазначену управу очолює відомий польський історик, родом з Галичини, Людвик Коланковський. Після нього, з 22 квітня 1919 р., на цій посаді перебуває Єжи Осмоловський. Свої обов'язки він виконував до моменту ліквідації Цивільної управи. Відповідно документу, у своїй діяльності Генеральний Цивільний комісар підпорядковувався Головнокомандуючому польських військ.

7 червня 1919 року згідно з розпорядженням Головного комісара східних земель Є. Осмоловського, на територіях зайнятих польськими військами було утворено два округи Віленський і Брестський та Управління повітів Волині [9, 35]. Останнє адміністративне утворення функціонувало у складі спеціальної адміністративної структури – Цивільного управління східними землями (ЦУСЗ) та об'єднувало в собі Ковельський, Володимирський та Луцький повіти. Тимчасовим місцем розташування резиденції Управління повітів Волині обрали м. Ковель.

З 9 вересня 1919 року зазначений адміністративний орган реорганізовується у Волинський адміністративний округ, якому підпорядковувалися повіти Дубнівський, Ковельський, Луцький, Володимирський, Рівненський, Острозький, Кременецький та Заславський [14, 131]. Резиденцією нового адміністративного утворення все ще залишалося м. Ковель.

На території округу діяв окружний уряд у складі комісара, заступника, урядовців та інспекторів відділу. Така структура польської адміністрації проіснувала до 1921 р. Очолював Волинський адміністративний округ комісар, наділений законодавчою та виконавчою владою, а також був найвищим представником цивільного управління в окрузі [14, 135]. У своїй діяльності він підпорядковувався Генеральному комісару східних земель. Комісар округу слідкував за громадською безпекою та фактично був начальником цієї служби. Також він щомісячно звітував про свою роботу перед керівництвом. З 10 жовтня 1919 р. посада комісара було ліквідована, а усіма найголовнішими справами керував начальник округу. Незважаючи на заміщення посад функції управління останнього не змінювалися.

Подальше приєднання території Волинської губернії планувалося проводити без надання розпоряджень керівництва, а відповідно по мірі просування польських військ на зайнятих територіях.

Під час польсько-радянської війни 1920 р. Волинь була зайнята Червоною Армією. Невдовзі після переможного польського контрнаступу восени цього ж року, значна частина кресових земель знову опинилася під владою поляків. На завойованій території відразу розпочався новий процес з формування структури влади польської адміністрації вже на інших засадах.

Наказом головного командування від 17 січня 1920 р. та розпорядження Ю. Пілсудського на базі Волинського адміністративного округу створюють Цивільне Управління земель Волині і Подільського фронту [12, 94]. Центром розташування адміністративного утворення обрали м. Луцьк. Управління землями здійснював головний комісар, який призначався керівником держави, за рекомендацією Генерального комісара східних земель. Територіально Цивільне Управління земель Волині і Подільського фронту поділялося на 2 округи Волинський та Подільський [12, 96]. У 1920 р. Головним комісаром на цих землях було призначено А. Мінкевіча, а начальником Волинського округу був С. Равіч-Смольський. З 1 червня 1920 р. його діяльність координувало Міністерство внутрішніх справ [11, 5].

Польсько-радянська війна внесла певні зміни в організацію та функціонування польських адміністративних органів. 21 квітня 1920 р. підписано українсько-польський договір, відомий в історіографії як договір Петлюри-Пілсудського. За його умовами українська сторона мала визнавати легітимність прав поляків на західноукраїнські землі, зокрема й Західну Волинь. Як наслідок, розпорядженням від 29 травня 1920 р. із Комісаріату земель Волині та Подільського фронту вилучалися Ковельський, Луцький, Володимирський, Дуб-

нівський та Рівненський повіти [16, 97]. Управління цих повітів передавалося під безпосереднє керівництво уряду Другої Речі Посполитої. 9 вересня 1920 р. Комісаріат земель Волині та Подільського фронту тимчасово припиняє свою роботу. На місці цього управлінського органу засновують Управління прифронтових й етапних територій на чолі з В. Рачкевичем [13, 1].

Новоутворена структура підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ, діяльність її була явищем вимушеним та тимчасовим. Наступного місяця, а саме в жовтні, робота Комісаріату земель Волині та Подільського фронту вже була відновлена. Остаточо його ліквідували в лютому 1921 р.

Постановою Ради Міністрів від 18 листопада 1920 р. на Східних землях створюють 3 адміністративні округи другої інстанції на правах воєводства: Волинський, Поліський та Новоградський [13, 3].

Згодом після укладення Ризького договору, новою постановою центрального управління прийнято рішення про ліквідацію Тимчасового Управління прифронтових і етапних територій 27 листопада 1920 р. Його повноваження перейшли до окремих відомчих міністрів. Таким чином, це адміністративне утворення проіснувало трохи більше 2 місяців.

Урядом було встановлено спеціальний порядок підбору кадрів для здійснення функцій держави, під час якого поліцією перевірялась лояльність до правлячого політичного режиму кандидатів на посади державних службовців [18, 120]. Особи непольської національності (крім допоміжного технічного персоналу) вважалися нелояльними і на державну службу не приймалися.

Окрім того, після травневого повороту 1926 року була проведена чистка державного апарату, в ході якої були звільнені всі представники національних меншин, що працювали в державних органах влади.

З 1921 р. на території Волині встановлюється новий адміністративний поділ, а вже 19 лютого 1921 р. створено Волинське воєводство. До складу цієї адміністративної одиниці спочатку входило 9 повітів: Володимир-Волинський, Горохівський, Дубнівський, Костопільський, Здолбунівський, Кременецький, Ковельський, Луцький, Любомильський, Сарненський та Рівненський [4, 28]. Згодом до воєводства було приєднано ще 2 повіти.

За Березневою Конституцією, Польща була поділена на 16 воєводств зі столицею у Варшаві, яка визначалася окремою адміністративною одиницею (з 1928 р. – це було міське воєводство). На території держави закріплювався триступневий поділ органів управління – воєводства, повіти і гміни, але використовувалися й такі адміністративно-територіальні одиниці як громада, прихід, округ, область, край.

В основі організації системи органів державної влади і місцевого самоврядування, лежали принципи децентралізації, єдиного підпорядкування органів державної адміністрації нижчого рівня органам вищого рівня, участі громадян у контролі за діяльністю посадових осіб, що визначалося за березневою конституцією (ст. 66). В основу політичного ладу держави автори намагалися покласти в основу документу принцип широкого самоврядування, але водночас законодавчо закріпити процеси підпорядкування органів самоврядування управлінському апаратові.

Воєвода як очільник урядової територіальної адміністрації мав дуже широкі повноваження: виключне право представляти в межах свого воєводства урядову владу, керував діяльністю адміністративних органів на території воєводства, координував будівництво військових об'єктів, здійснював нагляд за пресою та громадсько-політичним життям. Також він контролював органи дер-

жавної поліції, які призначалися президентом з подання міністра внутрішніх справ і зосереджували в своїх руках майже необмежену владу [5, 9]. В межах воєводства на воєводу покладалася функція міністерств: внутрішніх справ (держбезпеки), промисловості і торгівлі, шляхів сполучення, праці та суспільної опіки [5, 14].

Покладені на воєводу функції зазвичай виконували спеціальні органи – воєводські управління, які формували апарат адміністрації. У своїй діяльності вони підпорядковувалися МВС та погоджували з ним свої плани роботи. Структурно цей орган адміністративної діяльності складався з відділів та відділень. У своєму складі воєводське управління мало кілька підрозділів: воєводські департаменти, відділи, підвідділи, реферати. На чолі департаменту стояв голова. Керівників відділів призначав своїм розпорядженням воєвода на підставі подання голів департаментів. Волинське воєводське управління складалося з 13 департаментів. Така організаційна структура проіснувала до 1939 р.

У кожному воєводстві були відділи загальний, землеробства, промисловості, охорони здоров'я, адміністративний, "безпеки" тощо. Найважливішим у структурі керуючого територіального органу був загальний відділ, який контролював діяльність підлеглих установ, займався фінансово-господарськими справами та кадровими питаннями. У загальному відділі були відділення: організаційне, бюджетно-господарське та інспекторат повітів [4, 28]. Відділ "безпеки" складався з трьох відділень: політичної безпеки, національне та у справах громадського порядку.

У структурі воєводського управління існували дорадчі органи: воєводський відділ та комісії при воєводстві за допомогою яких воєвода здійснював свої функції. Воєводський відділ був створений відповідно до закону від 25 березня 1928 р. Його основне завдання полягало у нагляді за органами місцевого самоврядування [2, 2]. Міністерство внутрішніх справ мало право в будь який момент розпустити воєводський відділ і тоді його функції цілком переходили до воєводи.

Серед воєводських комісій найголовнішою була дисциплінарна, яка слідкувала за проступками чиновників та конфліктами між ними. Окрім того, комісія виносила рішення про переміщення чи звільнення чиновників, але всі вони підлягали затвердженню воєводою.

З вересня 1920 р. за розпорядженням польського уряду у кожному повіті було сформовано повітове староство, яке виступало органом адміністративної влади. На початку своєї діяльності воно підпорядковувалося управлінню прифронтових та етапних територій, а з 1921 р. – воєводському управлінню, яке очолював староста, призначений Міністром внутрішніх справ.

Початок діяльності повітової адміністрації на території Волині відносять до літа 1919 р., коли було створено Луцьке повітове староство. Серед форм співпраці воєводської та повітової адміністрації важливу роль відігравали з'їзди старост за участю воєводи, де обговорювалися та визначалися основні напрямки політики на території воєводства [7, 38].

На території кожного повіту діяв уряд, до складу якого входив староста, заступник, 5 урядовців та обслуговуючий персонал. Адміністрацію повіту очолював повітовий староста. Він безпосередньо підпорядковувався воєводі та міністрові внутрішніх справ. При кожному старості була канцелярія. Його основні функції полягали в інспектуванні діяльності повітових органів влади. Права та функції старости були подібними до повноважень воєводи на території воєводства. Повітовий староста зосереджував у своїх руках всю повноту адміністративної влади, йому підпорядковувалася пові-

това поліція. Однак із компетенцій воєводи вилучалися військова, фінансова, шкільна, земельна та поштово-телеграфна сфери. Староста та підлеглий йому адміністративним апаратом слідували за порядком громадської безпеки (проведенням масових акцій, пресою, за діяльність громадсько-політичних організацій) [7, 40].

Свої функції староста виконував за допомогою спеціального органу – старостинського (повітового) управління, яке в структурному відношенні поділялося на підвідділи та сектори (реферати) [9, 36].

Спочатку існували відділи: адміністративний, самоуправлінський, статистичний, технічний, паспортний, податково-продовольчий та ветеринарний. Після виданого Циркуляру Волинського воєводи від 30 квітня 1930 р. в дію введено "Організаційний статут староств", відповідно до якого створювалися нові реферати: безпеки, загальний, карний, військовий, промислово-водний, охорони лісів, відбудови, громадського здоров'я [19, 151].

Староста принаймні тричі на рік скликав періодичні засідання повітового сеймику та надзвичайні, у разі потреби чи на вимогу повітового відділу і четвертої частини членів сеймику. На одному із своїх засідань сеймик обирав повітовий відділ, який складався із голови та двох – трьох членів [10, 260]. Кандидат на посаду голови повинен був мати не менше 30 р, середню освіту та володіти польською мовою. Члени повітового відділу обиралися на три роки. Новообрані голови та члени повітових відділів як і всі члени самоуправ різного рівня відповідно затверджувалися державними органами управління. В адміністративному плані повіт поділявся на райони, а райони на гміни [9, 35]. Районами керували начальники, призначені повітовим старостою. На чолі гмін стояв вїт [9, 36].

Висновок

Під час створення органів адміністративного управління, польська влада прагнула сформувати міцну основу держави. У здійсненні своїх функцій та реалізовуючи політику правлячої верхівки, територіальні органи на місцевому рівні повністю підпорядковувалися центру. В результаті сформувавши таку ветикаль влади, керівництво відродженої держави бажало відслідковувати всі соціально-економічні та суспільно-культурні процеси, які відбувалися на території східних кресів.

Адміністрація виступала важливим дієвим інструментом в рамках реалізації програми політики правлячої верхівки на захоплених землях. Зокрема, перебуваючи

у підпорядкуванні центру керівники на місцях стежили за втіленням у життя політичної програми польських урядовців, які прагнули швидкими темпами забезпечити умови приєднання території Волині до складу Другої Речі Посполитої.

Завершення процесу утвердження польської державної адміністрації відносять до 1921 р. Впродовж 1919-1921 рр. пріоритетом у напрямку діяльності польського керівництва дотримання загальних засад щодо збереження цілісності держави, домінування поляків у всіх сферах суспільного життя, а також пошук компромісів з українцями в питанні лояльного визнання ними територіальної цілісності польської держави.

Список використаних джерел

1. Державний архів Волинської області (далі ДАВО). – Ф.58 (Цивільне управління земель Волинських і фронту Подільського). – Оп.2. – Спр.35. – Арк.1.
2. ДАВО. – Ф.58. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.1-5.
3. ДАВО. – Ф.158 (Магістрат города Луцка). – Оп.5. – Спр.27. – Арк.15, 23.
4. ДАВО. – Ф.158. – Оп.5. – Спр.27. – Арк. 28.
5. ДАВО. – Ф.158. – Оп.5. – Спр.38. – Арк. 9,14.
6. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich (dalej Dz.U.Z.CZW). – 1919. – №3. – Poz. 12. – S. 9-10.
7. Dz.U.Z.CZW. – 1919. – №5. – Poz. 41. – S. 37-40.
8. Dz.U.Z.CZW. – 1919. – №17. – Poz. 153. – S. 161.
9. Dz.U.Z.CZW. – 1919. – №5. – Poz. 39. – S. 35-36.
10. Dz.U.Z.CZW. – 1919. – №28. – Poz. 303. – S. 258-261.
11. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego i Frontu Podolskiego (dalej Dz.U.Z.CZW i F.P.). – 1920. – №1. – Poz. 1-2. – S. 1-6.
12. Dz.U.Z.CZW i F.P. – 1920. – №13. – Poz. 168. – S. 94.
13. Dziennik Urzędowy Zarządu Terenow Przyfronowych i Etapowych. – 1920. – №1. – Poz. 1. – S. 1.
14. Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej Dz. U.R.P.). – 1920. – № 117. – Poz. 768.
15. Dz. U.R.P. – 1928. – № 11. – Poz. 86.
16. Крамар Ю. В. Організація, структура та принципи функціонування польського адміністративного апарату на Волині у міжвоєнний період // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки: історичні науки. – Луцьк, 2010. – Вип. 22. – С. 95-100.
17. Паславська О.Я. Соціально-політичні та правові передумови становлення Польської Республіки (1918-1921 рр.) // Вісник Львівського університету. – Серія юридична. – Випуск 40. – Львів, 2004. – С. 149-156.
18. Присташ Л.Т. Місцеві органи урядової адміністрації на західно-українських землях (1921-1939 рр.). // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали наукової конференції (лютий 1997 року). – Львів, 1997. – С.120-121.
19. Смолей В. Польське цивільне і військове осадництво у Західній Україні: історико-правовий аспект (1919-1939). – Тернопіль, 2003. – 111 с.
20. Шелухін С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 року. – Прага, 1926. – 40 с.

Надійшла до редколегії 28.05.13

Е. Волонтьєр, асп.,
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ФОРМИРОВАНИЕ ОРГАНОВ ПОЛЬСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ АДМИНИСТРАЦИИ НА ВОЛЫНИ (1919-1921)

В статье исследуется вопрос создания постоянных и временных органов польской государственной администрации на Волыньских землях в межвоенный период. Проанализирован их процесс формирования и значение в системе предписываемых функций управления возрожденного польского государства – II Речи Посполитой.

Ключевые слова: администрация, государственный аппарат, управление, польская власть, Волыньские земли.

O. Volontyr, Graduate Stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE FORMATION OF THE POLISH STATE ADMINISTRATION IN VOLYN (1919-1921)

The article explores the question about creation of permanent and temporary bodies of the Polish state administration in Volyn lands in the interwar period. Analyzed the process of their formation and significance in the system of administrative management functions of the restored Polish state – of the II Rich Pospolyta.

Keywords: administration, state machine, government, Polish power, Volyn lands

УДК 94 (477) : 355 "1648/1649"

І. Гаврилюк, асп.

Національний університет "Києво-Могилянська академія", Київ

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИВАТНИХ МАГНАТСЬКИХ АРМІЙ ПРОТЯГОМ ПЕРШИХ РОКІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (1648-1649 РР.)

У статті досліджено специфіку магнатських приватних військ у Речі Посполитій на сер. XVII ст., проаналізовано чисельність, активність та успішність функціонування приватних армій Владислава Домініка Заславського та Яреми Вишневецького протягом 1648-1649 рр. та визначено перші роки повстання Б.Хмельницького як переломний момент в історії існування у Речі Посполитій магнатських військових формувань.

Ключові слова: Річ Посполита, приватні магнатські армії, Хмельниччина.

Козацька революція сер. XVII ст. розколола більш-менш монолітну структуру руської еліти в Речі Посполитій на два непримиренні табори. У той час як козацька верхівка та певна частина дрібної шляхти стали на бік (і очолили) повстання (Б.Хмельницький, С. Морозенко, Д.Нечай, Ф.Джалалій, М.Кричеський, А. Хмелецький, І.Богун, І.Чарнота, М.Кривоніс та інші), магнати (І.Вишневецький, В.Д.Заславський, Я.Тишкевич, А. Кисіль, А.Четвертинський, С.К.Корецький, А.Сангушко тощо) залишились вірними Короні і всіма силами – здебільшого за допомоги власних військових формувань – намагалися зберегти існуючий дотоді лад. Відтак ця стаття присвячена участі приватних військ найвизначніших руських магнатів Речі Посполитої сер. XVII ст. – Владислава Домініка Заславського та Яреми Вишневецького – у подіях перших років Хмельниччини.

Головний об'єкт нашого дослідження – приватні магнатські війська – це збройні відділи, які різними засобами утримувалися у володіннях можновладців та використовувалися останніми для своїх цілей. Після розпаду середньовічної моделі організації армії в Європі та переходу до практики формування державних армій, надвірні війська залишалися одними з небагатьох стабільно існуючих збройних формацій в даному регіоні. Протягом XV ст. надвірні війська поступово перетворилися в особисті гвардії того чи іншого можновладця. В Короні Польській та Великому князівстві Литовському з поч. XVI ст. починають формуватися надвірні війська певних магнатських родів, які незабаром перетворилися в окремі "приватні армії". Протягом XVII – XVIII ст. магнатські надвірні хоругви відігравали помітну роль в житті цілої Речі Посполитої. Неодноразові спроби їх обмеження не приносили ніякого успіху через специфіку державного устрою та соціальної структури Речі Посполитої. Як влучно висловився ще у 50-х рр. XX ст. чи не єдиний дослідник приватних відділів польсько-литовської держави Кшиштоф Дембський: "Хто би був таким зацікавленим та спритним, щоби по всій Польщі та Литві порахував у всіх панів надвірного війська, певно було б його більше аніж компутового. Ледве можна знайти сенатора чи міністра, який би не мав надвірних жовнірів" [5, с. 53].

Перша половина XVII ст. на південно-східних просторах Речі Посполитої була позначена постійними військовими конфліктами. Магнати ділили латифундії та фільварки; регулярно, особливо після 1620-х рр., відбували козацькі повстання; тривали майже щорічні грабницькі наїзди кримських татар; на українських землях квартирувалися коронні кавалерійські війська, які, з огляду на постійну діру в державному бюджеті, змушені були живитися грабежами, конфіскаціями тощо. Все це змушувало місцеве населення завжди мати "шаблю напоготові". Отож не дивно, що "українні" магнати, як правило, не мали проблем із формуванням власних військ, а, головне, з їх використанням. Окрім захисту від татарських набігів і козацьких повстань, приватні армії неодноразово використовувалися магнатами для укріплення своїх позицій при королівському дворі або ж, навпаки,

для рокошів, конфедерацій, публічних демонстрацій сили тощо. На середину ж XVII ст. співвідношення магнатських військ до кавалерійських хоругв було у повній мірі відповідним до масштабів володінь магнатів і короля. Якщо кавалерійське військо рідко коли перевищувало 4.000 жовнірів, то приватні загони "українських" магнатів за підрахунками польського історика Єжи Теодорчика, загалом нараховували приблизно 30.000 чоловік [14, с. 47].

При цьому слід розрізняти дві речі: кількість жовнірів, утримуваних магнатами постійно, і кількість солдат, що набиралися на час війни та інколи переводилися на державне утримання. Навіть найбагатші не могли дозволити собі утримувати постійно по кілька тисяч воїнів. Польські історики Владислав Чаплінський та Йозеф Длугош доводять, що один із найбагатших достойників тієї держави, Владислав Домінік Заславський, у мирний час мав на службі близько 100 чоловік піхоти, 50 драгунів й 30 татар [3, с. 14]. Очевидно, що тут не враховані гарнізони численних міст і замків, що ними володів князь. Так, наприклад, згідно інвентарю міста Нового Заслава і належних до нього сіл, складеного в квітні 1637 р., гарнізон міста складався зі 132 гайдуків, котрі "на усляку послугу військову князю ЙМ мусять ставати" [6]. Проте у разі крайньої потреби найбагатші магнати, як от Заславські, Вишневецькі, Потоцькі, Конєцпольські, Любомирські та інші могли змобілізувати у своїх латифундіях по декілька тисяч жовнірів. Однак, як вже зазначалося, жоден із них не був у змозі утримувати такі чисельні війська тривалий час (мається на увазі – довше однієї військової кампанії, яка тривала в середньому до трьох місяців).

Одну частину приватних військ складали кіннотні хоругви, що формувалися з місцевої шляхти: слуг і клієнтів магната, іншу – піхота й драгуни, які набиралися з панських селян. Постійні татарські напади призводили до того, що останні мусили бути озброєні, відтак частина з них, за умови звільнення від панщини, була зобов'язана служити в магнатських військах. Окремою складовою були надвірні гвардії – у найбагатших можновладців вони складалися здебільшого з іноземців (частото німецького походження), і їх утримання було завданням не з дешевих. Так, згідно реєстру надвірної гвардії князя Владислава Домініка Заславського від вересня 1654 р., у ній значилася 51 особа. Приблизно ¼ особового складу, згідно імен та прізвищ, були вихідцями з німецьких земель. Річне утримання гвардії обходилося князеві майже у 10 тис. злотих [13].

Необхідно також вказати, чому приватні війська саме князів Владислава Домініка Заславського та Яреми Вишневецького були взяті нами для розгляду. Обмежимося лише найважливішими причинами. 1. *Чисельність та активність.* З огляду на своє або багатство (Владислав Домінік Заславський), або вроджену жовнірську вдачу (Ярема Вишневецький), ці магнати навіть у мирний час утримували декілька сотень солдатів – натомість протягом 1648р. чисельність їх приватних армій досягала 5.000 – 6.000 осіб. Відповідно, така ве-

лика кількість приватних військ та їх активна участь у перших роках Хмельниччини знайшла своє відображення у джерелах, і ми маємо доступний нам матеріал для досліджень. 2. *Збереженість архівних матеріалів.* Якщо вести мову про 1648-1649 рр., то масив документів, дотичний приватних військ Владислава Домініка Заславського та Яреми Вишневецького, є найбільш повним і найкраще збереженим. Щодо інших магнатських родів і їх військ, як-от Любомирських чи Потоцьких – матеріалів дуже мало і вони розпорошені. Левова частина приватних магнатських архівів, де зберігалась інформація про війська роду, просто не пережили випробування часом. 3. *Протистояння Владислава Домініка Заславського і Яреми Вишневецького.* Факт напружених взаємовідносин сандомирського воєводи Владислава Домініка Заславського і руського воєводи Яреми Вишневецького, як протягом 1648 р., так і пізніше, є добре знаним. Ці двоє можновладців були різними в усьому: Заславський витрачав шалені гроші на власні винні погребі і менше всього думав про війни і військові походи. Вишневецький же був природженим воїном. Заславський мало думав про свої приватні почти і покладав всю відповідальність та командування ними на своїх ротмістрів. Вишневецький же був присутнім ледве не на всіх похоронах своїх заслужених жовнірів і особисто керував власними хоругвами. Заславський одразу примкнув до "мирної" партії коронного канцлера Єжи Осолінського, бо сподівався, що Богдан Хмельницький, після звитяг на Жовтих Водах і під Корсунем, зупиниться у Білій Церкві і не рушить далі на захід, де знаходились всі князівські маєтності. Вишневецький же втратив своє Задніпров'я уже у травні 1648 р. Заславський за суперечливих обставин першим, як регіментар, отримав гетьманську булаву, а Вишневецький пізніше очолив уже деморалізовану армію. Тут можна згадати ще й колишнє змангане князів за руку Гризельди Замойської і численні судові чвари. Саме 1648-1649 рр. стали кульмінацією протистояння сандомирського і руського воєвод, і використання цими можновладцями своїх військ в тій чи іншій ситуації цей антагонізм лише підкреслює. Зауважимо, що нашу увагу буде присвячено приватним військам Владислава Домініка Заславського та Яреми Вишневецького у найбільших битвах катастрофічних для річесполитського воєнного мистецтва двох перших років повстання Богдана Хмельницького: на Жовтих Водах (29 квітня – 16 травня 1648 р.), під Корсунем (25 – 26 травня 1648 р.), Старокостянтиновим (26 – 28 липня 1648 р.), Пилявцями (21 – 23 вересня 1648 р.), Зборовом (15-16 серпня 1649 р.) та під час оборони Збаражя (10 липня – 22 серпня 1649 р.).

Серед військ Стефана Потоцького, котрий сухопутним шляхом рушив проти повстанців навесні 1648 р. були князівська кварцяна козацька хоругва корсунського полковника Станіслава Гурського (50 коней) та хоругва драгун Владислава Домініка Заславського (100 коней, невідомо під чією командою) [11, с. 103]. Цікаво, що один із найвідоміших надвірних офіцерів Заславського, згодом генерал-майор коронної армії, Кшиштоф Корицький, перебуваючи в таборі гетьмана великого коронного Миколая Потоцького, в середині травня у листі до Владислава Домініка з повідомленням про поразку польського війська під Жовтими Водами, взагалі не згадує людей князя в складі корпусу Стефана Потоцького [2, с. 29], утім не викликає сумнівів, що люди Заславського там були. Інформації про них зберіглось небагато: швидше за все, князівські драгуни перейшли на бік Хмельницького вже наприкінці облоги табору –

14 травня. Напевне відомо лише, що під час остаточного розгрому корпусу Стефана Потоцького 16 травня в польському обозі їх вже не було.

Про участь жовнірів Яреми Вишневецького у жовтоводській битві відомо напрочуд мало, хоч би з тієї причини, що в складі корпусу Стефана Потоцького була лише одна князівська драгунська хоругва "з Мошен", як про неї йдеться в джерелах. Вона нараховувала 100 порцій. Єдина згадка про ту хоругву датується 14 травня, тобто передостаннім днем облоги коронного табору, коли драгуни руського воєводи також перейшли на сторону повстанців.

У Корсунській битві взяло участь 1.000 жовнірів Заславського під командою вже згаданого Кшиштофа Корицького і від 800 до 1.000 вояків Вишневецького під командуванням коронного стражника Олександра Замойського. Відомо, що полк руського воєводи при відході з-під Корсуна зайняв місце в голові табору разом з полками коронного гетьмана та Станіслава Любомирського [8, с. 117]. На жаль, ми не знаємо подальшої долі жовнірів руського воєводи – очевидно, вони або загинули, або потрапили до татарського полону. Неявно також лишається доля командира полку Вишневецького Олександра Замойського. Якщо він і дістався до неволі, то перебував там недовго, бо вже наприкінці липня брав участь в битві під Старокостянтиновим при боці свого благодійника, князя Яреми Вишневецького.

Натомість з оточення зумів вирватися Корицький з кількома своїми хоругвами. Втім щастя було недовгим, адже за якийсь час, вже за лісом, їх наздогнала татарська кіннота, та певній кількості жовнірів все ж вдалося вирватися з оточення. Сам Кшиштоф Корицький зібрав 90 кавалеристів і зумів пробитися до Києва. Загальні втрати полку Владислава Домініка Заславського достеменно невідомі, але очевидно, що вони були більші, ніж пропорційні до втрат цілої армії, яка припинила своє існування. Сам князь згодом писав, що "втрив під Корсунем 1200 чоловік, а з шляхти більше 146 добрих моїх слуг до цих пір (на кінець вересня 1648 р. – Автор) знаходяться у ворожому полоні" [1, с. 42-43]. Напевно в безвиході наклали головами вся піхота та більшість драгунів. Переважна ж більшість тих, хто втік разом із Корицьким, потрапили до рук татар.

Дискусійним лишається питання скільки військ мав Ярема Вишневецький під Старокостянтиновим, після двомісячного маршу Україною? Маскевич пише, що трохи менше 4.000 осіб [12, с. 251], Томкевич подає розмиту цифру в 3.000 – 4.000 вояків [15, с. 196]. Автор хіба єдиної ґрунтовної праці, присвяченій битві під Старокостянтиновим, поляк Лукаш Дец пише про 2.000 жовнірів князя: 1.500 кавалерії, всього 10-12 хоругв, а також 500 піхоти і драгунів [4, с. 55]. На користь останньої версії свідчить той факт, що під час усіх липневих боїв, руський воєвода не використовував з'єднань чисельніших за 1.500 жовнірів.

Натомість відділи князя Заславського під командуванням Кшиштофа Корицького та Анджея Суходольського під Старокостянтиновим були значно чисельнішими і мали наступну структуру: кавалерія – 1.500 жовнірів чи близько 10 козацьких хоругв під командуванням Кшиштофа Корицького, піхота – 2.500 вояків під командуванням Анджея Суходольського. Серед цих відділів були і жовніри острозької ординації. Втрати відділів Владислава Домініка Заславського і Яреми Вишневецького під Старокостянтиновим лишаються невідомими, утім навряд чи вони були вагомими, бо ж вся армія втратила до півтисячі жовнірів, здебільшого серед ко-

ролівської гвардії (командувач Самуель Ошінський) та хоругв руського воеводи.

Пилявці – перша й остання військова компанія періоду Хмельниччини, в якій безпосередню участь брав князь Заславський. У той час як Владислав Домінік, як перший регіментар, командував цілою армією, його приватні хоругви очолив Кшиштоф Корицький. Чисельність полку Заславського оцінюється в 1.200 жовнірів [10, с. 132]. Частина з цих вояків була виставлена Сандомирським воеводством [9, с. 247].

Чисельність приватних військ Вишневецького під Пилявцями залишається невідомою – можна припустити, що з князем йшло не більше 1.500 жовнірів, і це був різкий контраст з 6.000 вояків, котрих міг виставити Вишневецький ще пів-року тому. Крім того, катастрофічно відчувався брак піхоти й драгунів.

Втрати полків Заславського та Вишневецького під Пилявцями залишаються до кінця нез'ясованими. Очевидно, що серед жовнірів головного регіментаря найбільше полягло піхоти й драгунів, які захищали греблю через р. Ікву, а також гусар з кількох хоругв Сандомирського воеводства, натомість найвагоміші втрати полку руського воеводи трапилися під час кавалерійських боїв з козаками. Загальні втрати коронної армії були порівняно невеликими, адже козакам не вдалося організувати переслідування відступаючого ворога.

Під Зборовом приватні відділи Заславського нараховували від 700 до 1.500 жовнірів – інформація з різних джерел, як бачимо, суттєво різняться, проте більш достовірною виглядає саме остання цифра в 1.500 вояків. Командував полком Заславського все той же Кшиштоф Корицький. Крім того, за деякими даними, ще 1.200 людей краківського воеводи перебували на Волині [7]. Сама битва склалася для полку Корицького трагічно, адже саме вояки Заславського та посполите рушення кількох повітів прийняли на себе перший несподіваний удар татарського війська. У подальшій битві під Зборовом 15 – 16 серпня хоругв князя Заславського ми вже не бачимо, очевидно всі вони були знищені при обороні переправи через р. Стрипу. Вжили одиниці, здебільшого заможна шляхта, зокрема князівські ротмістри Кшиштоф Корицький, Станіслав Гурський, Ян Кондрацький та інші.

Приватних підрозділів Вишневецького не було під Зборовом, оскільки вони разом із іншими частинами коронної армії в той самий час продовжували обороняти Збараж від постійних атак козацько-татарської армії. Їх чисельність не надто різнилася від кінця попереднього року, і разом з хоругвами молодших Вишневецьких – Дмитра і Костянтина, а також кількома відділами Заславського, становила приблизно 3.000 чоловік [15, с. 314]. Точні втрати корпусу Вишневецького невідомі, утім не виникає сумнівів, що вони були значними – більшість оборонців Збаража загинули, якщо не від куль та шабель, то від голоду й хвороб, навіть після закінчення бойових дій.

Як висновок, можемо констатувати, що 1648-1649 рр. стали переломним моментом в історії великих магнатських формувань у Речі Посполитій. Не маючи змоги утримувати численні приватні армії внаслідок розорення своїх маєтностей і зменшення прибутку, можновладці здебільшого або переводили власні хоругви на фінансування коронного скарбу, або просто їх розпускали (ми не беремо до уваги магнатів Великого князівства

Литовського, котрі перебували у дещо відмінній ситуації). Яскравим прикладом є князь Ярема Вишневецький, котрий на початку 1648 р. міг виставляти до 6.000 добре озброєних жовнірів, а на кінець року, завдяки позичкам, міг розраховувати лише на кілька хоругв. Владислав Домінік Заславський протягом перших років Хмельниччини не зазнав подібних фатальних потрясінь, хоч його маєтності на Волині були ареною постійних бойових дій. Наступні роки показали, що другий острозький ординат був спроможний і надалі виставляти тисячі і більше вояків, утім робити це було дедалі важче. Разом із початком першої великої кризи річпосполитського воєнного мистецтва, потужність приватних військ "українних" магнатів поступово відходила у минуле.

Список використаних джерел

1. Документи об освободительной войне украинского народа. – К., 1965. Реляция Д. Заславского сенаторам Речи Посполитой с изложением обстоятельств разгрома польских войск украинским войском под Пилявцами. Конец сентября 1648 г.
2. Документи об освободительной войне украинского народа. – К., 1965. Копія listu p. Koryckiego pułkownika ks. j. m. woj. sandomirskiego.
3. Czapliński W., Długosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII w. – Warszawa, 1976.
4. Dec L. Bitwa pod Konstantynowem. // Teka Historyka (Materiały studenckiego koła naukowego historyków Uniwersytetu Warszawskiego). – Warszawa, 1998. – Zeszyt 12.
5. Dembski K. Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII wieku // Zeszyty naukowe uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. – Poznań, 1956. – Zeszyt 1. Historia. 53.
6. Inwentarz miasta Nowego Zaslawia i wsi do niego należące z rozkazania Jasnie Oswieconego Xcia Jmsci Dominika na Ostrogu i Zaslawiu, Hrabi na Tarnowie, Koniuszego Koronnego spisany przez mnie Adama Wilgie. Roku 1637, dnia 5 Aprilis. – WAP Kraków. Zbiory na Wawelu. – Archiwum Sanguszków (rękopisy), rkps 64/13.
7. Komput Wojska które ma bycz w Obozie z KJM. – Biblioteka Narodowa, wydział mikrofilmów. – Zbiór kopii listów i różnych materiałów dotyczących głównie wojen kozackich i najazdu szwedzkiego. T. 4.
8. Kopia listu od p. Jaskulskiego, strażnika wojskowego do Jmsci Arcybiskupa Gnieźnieńskiego. – BCzart..., TN., rkps. 142.
9. *На сьогодні існує проблема ідентифікації задуваних 1.200 жовнірів: одні історики вважають їх людьми князя Заславського, інші – повітовими вояками, котрі були виставлені сандомирським воеводством, адже ще 8 червня сандомиряни постановили оплатити 400 гусарів і 600 козаків, а на передконвокаційному сеймику додали ще 200 гусарів, змінивши при цьому одну гусарську хоругву на піший регімент. Слід також додати, що протягом 1647-1648 рр. першим ротмістром сандомирському полку був каштелян Станіслав Вітовський, тісно пов'язаний з Владиславом Домініком Заславським. Публікація лишається відкритою тому, що незрозуміло хто оплачував тих жовнірів – сам князь або шляхта сандомирського воеводства. Детальніше про це:* Kupisz D. Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572 – 1717. – Lublin, 2008.
10. Nagielski M. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu "Ogniem i Mieczem" (1648 – 1651). – Warszawa, 1999. Diariusz obozowy od 1 do 13 września 1648 roku.
11. Nagielski M. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu "Ogniem i Mieczem" (1648 – 1651). Diariusz z pierwszego okresu buntu B. Chmielnickiego spisany przez towarzysza spod chorągwi kozackiej wziętego do niewoli pod Kniażymi Bairakami.
12. Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów. – Wrocław, 1961.
13. Regestr Gwardiej Nadwornej Xcia Władysława Dominika Zaslawskiego a die 5 Sept. aż do dnia 3 Octob. 1654 g. – WAP Kraków. Zbiory na Wawelu. – Archiwum Sanguszków (rękopisy), rkps 148.
14. Teodorczyk J. Polskie wojsko i sztuka wojenna pierwszej połowy XVII w. // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – Warszawa, 1978. – T. 21.
15. Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612 – 1651) – Warszawa, 1933.

Надійшла до редколегії 28.05.13

И. Гаврилюк, асп.
Национальный университет "Киево-Могилянская академия", Киев

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ НАДВОРНЫХ МАГНАТСКИХ АРМИЙ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ ХМЕЛЬНИЧЧИНЫ (1648-1649 ГГ.)

В статье проведено исследование специфики магнатских надворных войск в Речи Посполитой в сер. XVII века, проанализированы численность, активность и успешность функционирования надворных армий Владислава Доминика Заславского и Яремы Вишневецкого на протяжении 1648-1649гг. и первые годы восстания Б.Хмельницкого определены как переломный момент в истории существования магнатских военных формирований в Речи Посполитой.

Ключевые слова: Реч Посполитая, надворные магнатские армии, Хмельниччина.

I. Gavryliuk, Graduate Student
National University of "Kyiv-Mohyla Academy", Kyiv

FUNCTIONING OF PRIVATE MAGNATES' ARMIES DURING FIRST YEARS OF THE BOHDAN KHMELNYTSKY UPRISING (1648-1649)

The article focuses on the peculiarities of the private armies of the magnates in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the middle of the XVIIth century. It analyses quantities, activity and the level of success of the armies of Vladislav Dominik Zaslavsky and Yarema Vyshnevetsky in 1648-1649. It concludes that the Khmelnytsky Uprising was the turning point in the history of the magnate armies in the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, private armies of the magnates, Khmelnytsky Uprising.

УДК 94(477):343.62- 053.2"193"

Ю. Гоман, канд. ист. наук, доц.,
В. Проценко, студ. магістратури,
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ДІТЕЙ "НЕБЛАГОНАДІЙНИХ ЕЛЕМЕНТІВ" У 1930-ИХ РОКАХ

У статті розглядається політика радянської влади стосовно дітей "неблагонадійних елементів" у 1930-их роках, проводиться аналіз нормативно-правової бази по здійсненню їх контролю та вихованню; показується апарат виконавців, на яких покладено процес "перевиховання".

Ключові слова: діти "неблагонадійних елементів", УСРР, процес "перевиховання", "великий терор", репресії.

Діти – найбільш незахищена частина суспільства. Згідно з Конвенцією ООН діти мають право на дитинство, позбавлене від будь-якого насильства та експлуатації. Однак сьогодні в українському суспільстві ми спостерігаємо грубі порушення прав дітей через корупцію та бюрократизм чиновників. Неповнолітні постійно знаходяться у небезпеці постраждати від свавілля та жорстокості дорослих. Однак зародки цих явищ слід шукати ще у 20-30-их роках ХХ ст. у радянському суспільстві. Саме тоді було покладено початки двозначних старндартів по відношенню до дітей. Радянсько-більшовицькою системою діти розглядалися як об'єкт застосування комуністичного виховання. Політика стосовно них в 1920-ті роки здійснювалася під надзвичайно прогресивним гаслом: "Якщо ми не будемо будувати для них шкіл і дитячих будинків, то ми вимушені будемо будувати для них в'язниці". Соціальний простір дитинства був компонентом всіх сфер суспільного життя Радянської України. Згідно із стереотипами, які утвердилися у наукових дослідженнях, "дитина 1920-их була дитиною війн, голоду, біженства і епідемій". Проте більшовицька пропаганда називала дитину чистою дошкою, де можна було легко вкарбувати нову комуністичну свідомість. Родина розглядалась як "фортеця всіляких релігійних забобонів", культурної відсталості та ідеологічного невігластва, як джерело відверто ворожих впливів на дитину, а тому сім'я та сімейні цінності всіляко нівелювалися.

Якщо у 1920-их роках відбувалося лише становлення системи виховання з дітей безосібних гвинтиків великої радянської машини, то у 1930-тих – авторитарна педагогіка витіснила всі залишки вільного розвитку. Виховання здійснювалося в колективі, через колектив і для колективу, самобутність дитини, її індивідуальність не враховувалася. Саме в цьому контексті на законодавчому рівні почали з'являтися постанови і накази вищо-

го керівництва, які дозволяли застосовувати стосовно дітей різноманітні засоби "перевиховання". Ці накази були прямим заклик до дії під грифом "цілком таємно" і стосувалися, в першу чергу, дітей репресованих, які в подальшому ставали "ворогами народу". Радянська класична система виховання, яка направлена на "колективізацію" дитячої свідомості, і біля витоків якої були такі педагоги, як А.С.Макаренко, широко досліджувалася в науковій літературі. Проте поза, навіть, цією педагогічною системою у 20-30-х рр. ХХ ст. залишалися діти, офіційно визнаних владою, класових ворогів. Вони опинилися у гіршому становищі, бо до них застосовувалися жорсткіші заходи виховання. Зрозуміло, що дослідження становища цих дітей тривалий час залишалося не бажаним і не актуальним.

Радянська історіографія замовчувала наявність спеціальних закладів для дітей репресованих громадян. Лише з кінця 1980-х рр. з'явилися перші свідчення про них. Певні зрушення відбулися у 2002 р., коли побачила світ документальна збірка "Діти ГУЛАГу. 1918–1956", в якій зібрано спогади сучасників тих подій. У ній було висвітлено основні аспекти життя дітей "ворогів народу" як соціально неблагонадійних елементів [1]. Ця збірка дала поштовх для активізації досліджень з даної проблематики. Серед перших вітчизняних спеціальних досліджень, можна виділити працю Р.Подкура, який звертається до аналізу становища дітей репресованих громадян, згадуючи про них у контексті політики державного терору і масштабних репресій всіх ланок суспільства [5]. Примітним є дослідження Т.Вронської, яка акцентує увагу на дітях, аналізуючи сталінську політику стосовно родин "ворогів народу" [4]. Узагальнюючим поглядом на дану проблематику є колективна монографія Інституту історії НАН України "Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя", де побіж-

но окреслюється повсякдення дітей як невід'ємної складової суспільства [9]. Однак він засвідчує, що дослідження цієї проблеми залишаються фрагментарними і потребують подальшого аналізу і вивчення з точки зору власне дитинства.

Державна політика щодо виховання дітей "неблагонадійних елементів" у Радянському Союзі складалася поступово і мала декілька етапів. У 1930-их роках зі встановленням особистої диктатури Й.Сталіна і утвердженням режиму жорстокого терору змінилися акценти у радянській соціальній політиці. Введення в обіг поряд з поняттям "соціальне походження", таких понять як "соціальне обличчя", "політичне обличчя", "ідеологічна сутність" торкнулося всього суспільства, в тому числі, і дітей. Радянська педагогіка у 1929 році стверджувала, що дитячий будинок є "найбільш повно висловленою формою соціалістичного виховання", адже він міг здійснювати вплив на дитину 24 години на добу. Озвучена теза не була новою, адже ще В.Ленін започаткував її використання у радянському суспільстві. Вождь пролетаріату головне завдання вбачав у вихованні підростаючого покоління в дусі комуністичної моралі, поєднанні освіти з практикою соціалістичного будівництва і суспільно-корисною працею. Це стало генеральною лінією у діяльності партійної номенклатури в умовах поглиблення репресивних методів і всеосяжної підозрливості у радянському суспільстві.

Секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев озвучив процес тотальної ідеологізації дитинства. Він в одній зі своїх промов у березні 1932 р., обґрунтовуючи необхідність "партійного виховання" піонерів, навів приклади необхідності цього процесу: "якщо ви прислухаєтеся до дітей, то вловите в їх настроях відбиток усіх тих настроїв, які є у окремих робітників, службовців, колгоспників, селян-одноосібників. Погляди й настрої тієї частини батьків ... передаються до певної міри й дітям цих родин, а через них проникають у дитяче середовище" [9, 327]. Цей процес був багатограний і передбачав повсякденне залучення дітей до політичного життя, формування класової ідентичності дитини.

Однак такі ідеї наштовхнулися на суспільний спротив. Партійні кадри, не маючи змоги повністю контролювати ситуацію, змінили тактику і методи впливу на дітей. Родину почали згадувати у контексті обґрунтування необхідності "виривати дітей з родинного оточення". Нарком освіти УСРР В.Затонський у 1934 р. у доповідній записці на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора, аналізуючи причини негативних політичних настроїв у школах республіки, відзначив, що "в значній кількості антигромадські та антирадянські настрої і прояви заносились дітьми до школи ззовні із родинного оточення і, особливо, з сімей класово-ворожих елементів (куркулів, непманів, служителів релігійного культу, колишніх білогвардійців тощо)" [9, 387]. Тому слід зазначити, що з новою хвилею репресій, які посилювалися після смерті С.Кірова, прийшли більш жорсткі настанови стосовно дітей і їхнього становища у суспільстві, які передбачали всеосяжний контроль.

Як не дивно, такі методи викликали певні побоювання у старих членів партії, які сумнівно ставилися до такої системи впливу на дітей і застерігали стосовно згубності наслідків. Так заступник наркома освіти РСФРР Н. Крупська у листі від 3 січня 1935 року до голови ВЦВК М. Калініна відзначала упереджене ставлення до дітей "непролетарських" класів. Н.Крупська, виділяючи причини безпритульності і бездоглядності, поряд із недостатнім фінансуванням та розкраданням бюджетних коштів, низьким рівнем підготовки персоналу дитячих будинків і колоній, ставила на перше місце соціальну дискримінацію стосовно дітей "куркулів" та "релігійників", що скла-

лася у суспільстві. І як можливий вихід становища наголошувалося на "припиненні переслідувань за взяття на виховання дітей родичів-лишенців" [1, 231].

Однак радянська репресивна машина залишилася "глухою" до подібних застережень, набираючи всюдишущих обертів з 1935 року. Все суспільство перебувало в стані постійної підозрливості і переслідування. Не виключенням були і діти. Продовженням цього процесу були постанови і накази вищого керівництва, які законодавчо дозволили застосування всієї повноти і системності репресивного апарату. 7 квітня 1935 року вийшла постанова ЦВК і РНК СРСР "Про заходи боротьби із злочинністю серед неповнолітніх", яка дозволила притягувати до кримінальної відповідальності з 12-річного віку. Наступним кроком стало роз'яснення Політбюро від 20 квітня 1935 року, яке вводило вищу міру покарання і для дітей (розстріл). 31 травня 1935 року вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності", яка вперше розмежувала ці поняття. У ній наголошувалося на індивідуальній відповідальності батьків за законслухняну поведінку дітей і їхнє виховання. Таким чином, держава переклала всю повноту відповідальності за опіку над дітьми на батьків, зробивши головним винуватцем всіх соціальних проблем сім'ю [2, 433].

Спочатку оперативний облік підлітків відповідно з наказом НКВС СРСР №00284 від 4 серпня 1935 р. покладався на апарат Особливого уповноваженого. При необхідності слідчі справи на підлітків через районні та міські апарати УГБ НКВС направлялися на "тріюку" УНКВС або через відділ трудових колоній на особливу нараду НКВС СРСР [9, 354]. Чекисти намагалися виявити настрої підлітків, спроби втеч, запобігти встановленню контактів з родичами чи спробам прояснити долю батьків та виявити власне походження.

У той же час простежувалася певна політика подвійних стандартів у діях вищого керівництва і, зокрема, Й.Сталіна. Фраза Й.Сталіна "Син за батька не відповідає", проголошена у грудні 1935 року на нараді передових комбайнерів з партійним керівництвом в Москві, показала всю двозначність дій радянської номенклатури. З однієї сторони – посилення ідеологізації і репресій стосовно дітей, а з іншої – пропагандистська іділія "За радісне і квітуче дитинство", "Дякуємо товаришу Сталіну за щасливе дитинство!", наголос на щасливому вільному розвитку і вихованню особистості [10, 173]. Як наслідок "завуальоване" піклування простежилося у циркулярі Політбюро "Про використання на роботі людей, висланих в адміністративному порядку, і прийомі їхніх дітей до навчальних закладів" від 23 грудня 1935 року [10, 192]. Згідно з цим документом діти могли навчатися за місцем висилки. Однак реально вони цього права не отримали.

У 1936 р. С.Косіор закликав "ламати існуючу широко розповсюджену думку, що діти є власністю батьків, що "батьки – головні господарі своїх дітей", оскільки... ми маємо право контролю над вихованням дітей в родині, над тим впливом, що там існує, над тим, чому їх там вчать, що прищеплюють. Треба, щоби був контроль за родиною. Наше законодавство надає дуже великі можливості так вести справу, щоби був контроль" [6, 104]. Відповідно до цих заяв ідеологічна робота у школах була направлена на протиставлення дітей батькам і їхньому "вириванню" із-під батьківського впливу.

Максимум інтенсивності, у сфері застосування карально-репресивного апарату і остаточного "закручування гайок", у соціальній політиці перевиховання дітей спостерігалось у 1937 році. Якщо до "великого терору" органами НКВС СРСР діти репресованих громадян розглядалися як "безпритульні" та "бездоглядні", то в оперативному наказі №00447 НКВС СРСР "Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальних і ін-

ших антирадянських елементів" від 30 липня 1937 року члени сімей репресованих за першою і другою категоріями підлягали як мінімум обліку. "Всіх дітей-сиріт, що залишилися після засудження, до 15-річного віку взяти на державне забезпечення, що ж стосується дітей старше 15-ти років, їх питання вирішувати індивідуально. Запропонувати НКВС розмістити дітей в існуючій мережі дитячих будинків і закритих інтернатів Наркомосвіти республік" [3, 189]. Більше того, наказ наголошував, що діти повинні бути розміщені у місцевостях за межами Москви, Ленінграда, Києва, Тіфліса, Мінська, приморських міст, прикордонних міст. Таким чином, діти фактично перетворилися на політичних засланих, які були ізольованими від суспільства. Радянська влада наголосила на обов'язковому розірванні кровноспоріднених вуз, заборонивши селитися дітям в одному місці.

У подальшому норми наказу уточнювалися відповідними директивами НКВС. Було регламентовано тотальні репресії саме проти дружин і дітей, а не взагалі будь-яких членів родини, як у наказі Політбюро; дітей, старших 15 років, запропоновано заарештовувати тільки у випадку, якщо вони будуть визнані "соціально-небезпечними"; діти, що залишилися після арешту матері без догляду, поміщалися в дитячі будинки, якщо сиріт, що залишилися, побажають взяти інші родичі (не репресовані) на своє повне утримання. Підлітків, які вважалися "неблагодійним" елементом направляли до таборів особливого режиму. Там вони перебували під особливим наглядом: контролювалися їхні настрої і поведінка. Вся відповідальність за виконанням Постанов і Наказів, що стосувалися дітей "неблагонадійних елементів", покладалася на Особливу Наряду НКВС. Таким чином, юридично було закріплено передачу процесу виховання і перевиховання дітей із Наркомату освіти в органи НКВС. Саме там ретельно розписувалося, кого і як слід "влаштувати". Примітно, що у планах радянської влади закладалася мета повністю зробити дітей "сиротами". Дітям привласнювали нові імена і прізвища. Разом з тим вони піддавалися ряду інших обмежень: при вступі у ВНЗ, при прийомі на роботу, при призові в Червону Армію. У суспільстві трагічно жартували: "Навчитися не дають можливості, служити не пускають, працювати не приймають, землю для обробки не дають ... так далі не можна... це садизм" [5, 21]. Така дискримінація прямо підштовхувала багатьох людей приховувати елементи своєї біографії, і спровокувала кампанію "Відрікаємося від своїх батьків" [3, 316].

Ще більшого удару по гуманному ставленні з дітьми наніс наказ НКВС СРСР №00486 "Про операцію по репресуванню дружин і дітей ворогів народу" від 15 серпня 1937 року, який автоматично перетворював дітей репресованих громадян на злочинців. На кожну соціально-небезпечну дитину, старшу 15-ти років, заводилася слідча справа. У цих справах, окрім встановлених документів, знаходилися характеристики на дітей, у яких вказувався рівень їхньої соціальної небезпеки, короткий звинувачувальний висновок. Також додатково робилася довідка на соціально-небезпечних і здатних до антирадянських дій дітей, старших 15 років. Довідки розглядалися наркоматами республік і начальниками управлінь НКВС областей, які і визначали заходи стосовно дітей арештованих громадян. Соціально небезпечні діти заарештованих, в залежності від їх віку, підлягали утриманню у таборах чи виправно-трудовах колоніях НКВС, або повинні бути відправлені до дитячих будинків особливого режиму Наркомпросів республік під персональним наглядом ГУЛАГу НКВС для першої і другої групи і АГУ НКВС – для третьої групи. Таких дітей ставили на облік у 8 відділ ГУГБ НКВС СРСР. Наказ яскраво засвідчив стремління Й.Сталіна та вищого партійного керівництва позбутися потенцій-

ної небезпеки однієї із складових "п'ятої колони" – сімей репресованих громадян [8, 216].

Коли СРСР почав стрімку підготовку до війни, відбулося умовне послаблення режиму репресивного перевиховання дітей. Дітей почали використовувати як дешеву робочу силу на підприємствах. Відбулася мілітаризація дитинства. Циркуляр Комісара внутрішніх справ СРСР №106 від 20 травня 1938 р. "Про порядок облаштування дітей репресованих батьків в віці від 15 років" говорив, що діти від 15 до 17 років, які не є соціально небезпечними, при наявності нерепресованої рідні можуть бути передані на повну їх опіку. В таких випадках оформлення опіки строго регламентувалося НКВС. Діти, які не навчалися, підлягали працевлаштуванню на підприємствах і установах в межах області за виключенням підприємств оборонної галузі. Діти, яких визнали соціально-небезпечними, повинні віддаватися до суду на загальних підставах. Також наголошувалося, що дітей репресованих після закінчення навчання із дитячих будинків без дозволу АГУ НКВС СРСР не випускати. Таким чином, циркуляром встановлювалася система, яка розмежовувала категорії дітей і відповідно визначалися для них різні форми опіки.

Прикметним є лист наркома НКВС СРСР М.Єжова від 1 червня 1938 року до голови РНК СРСР, в якому він писав, що починаючи з липня 1937 р. по 10 травня 1938 р., НКВС СРСР направило у дитячі будинки Наркомату освіти 15347 дітей репресованих батьків. Він просив виділити асигнування на вилучення (арешт) та розміщення додатково 5000 дитячого контингенту, для якого необхідно було додаткове виділення 1525000 крб. Керівник НКВС СРСР планував розмістити в РСФРР – 3000, в УРСР – 2000 дітей [5, 13].

Масові вилучення дітей у репресованих батьків припинилися лише після наказу НКВС СРСР №00689 від 17 жовтня 1938 р. [11]. Відповідно до нього питання про арешт і репресії дружин ворогів народу і їхніх дітей вирішувалося в кожному окремому випадку начальником відповідного органу НКВС, виходячи з отриманої інформації про ступінь причетності їх до контрреволюційної роботи.

Таким чином, каральна політика більшовиків у вихованні спрямовувалася на руйнування інституту сім'ї, відрив дітей від батьків і їхню передачу у відповідні дитячі та виправно-трудова заклади для формування більшовицького світогляду та "комуністичного виховання". У радянській тоталітарній політиці 1930-их років стосовно дітей простежувалася репресивність у методиці виховання. Відбулася тотальна ідеологізація свідомості і утвердження комуністичної моралі, яка супроводжувалася корінною ломкою інституту сім'ї. Простежувалася двозначність у нормативно-правовому законодавстві і його відповідній реалізації. Відбулося фактичне перетворення дітей на злочинців, їхня ізоляція від суспільства. Однак у зв'язку із стрімкими приготуваннями країни до війни у другій половині 1930-их років, дітей почали використовувати як дешеву робочу силу.

Порівняння політичних декларацій, юридичних актів та інструкцій більшовицької влади з їх реалізацією на рівні повсякденних практик роботи з дітьми проходило у вигляді формування нових, більш витончених форм насилля над дитиною, знищення особистості. Політика навішування соціальних ярликів у ході 1930-их рр. і процес становлення ідентичності був болісним, оскільки потрібно було відмовитися від природної позиції сина чи доньки на користь "вірного лєнінця". Ідеологізація дитячого життя нерідко оберталася особистою трагедією для маленьких громадян.

Список використаних джерел

1. Дети ГУЛАГа 1918-1956/ Под ред. Акад. А.Н.Яковлева. – М., Международной Фонд "Демократия", 2002. – 631 с.
2. Советская социальная политика 1920-1930 гг.: идеология и повседневность. – 533 с.
3. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм: Социальная история советской России. – М., РОССПЭН, 2001. – 421 с.
4. Т.Вронська.Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин "ворогів народу" в Україні 1917–1953 рр./Вронська Т. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 486 с.
5. Р.Подкур. Становище дітей репресованих громадян в контексті політики державного терору. (1937-1938 рр.). – Режим доступу://www.history.org.ua.
6. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.:Джерелознавче дослідження. – К., 1999.
7. Ю.Шаповал, В.Пристайко, В.Золотарьов. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – 1999.

Ю. Гоман, канд. ист. наук, доц.,
В. Проценко, студ. магистратури,
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ К ДЕТЯМ "НЕБЛАГОНАДЕЖНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ" В 1930-Х ГОДАХ

В статье рассматривается политика советской власти по отношению к детям "неблагонадежных элементов" в 1930-х годах, проводится анализ нормативно-правовой базы по осуществлению их контроля и воспитания; показывается аппарат исполнителей, на которых возложен процесс "перевоспитания".

Ключевые слова: дети "неблагонадежных элементов", СССР, процесс "перевоспитания", "большой терор", репрессии.

Y. Goman, Ph. D. in History, Associate Prof.,
V. Protsenko, Master Stud.,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

SOVIET GOVERNMENT POLICY FOR CHILDREN "UNRELIABLE ELEMENTS" IN THE 1930S

The article considers of Soviet politics concerning children "unreliable elements" in the 1930s, doing an analysis of the legal framework for the implementation of control and education, showing the device performers entrusted with the process of "re-education".

Key words: children "unreliable elements", USSR (Ukrainian Socialist Soviet Republic), the process of "re-education", "Great Terror", repressions.

УДК 339.9(73): 061.1ЄС "2008/2012"

Ю. Гордійчук, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ОСОБЛИВОСТІ ТА СКЛАДОВІ ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА США З КРАЇНАМИ ЄС ПРОТЯГОМ ПЕРШОГО ПРЕЗИДЕНТСТВА Б. ОБАМИ (2008-2012 РР.)

В статті аналізуються особливості трансатлантичних відносин в умовах світової рецесії в період першого президентства Б. Обами. Особлива увага приділяється співробітництву США та ЄС в торгівельно-економічній сфері і визначається його вплив на увесь комплекс двосторонніх відносин. Досліджуються проблеми зовнішньоекономічних зв'язків США з країнами ЄС та способи їх вирішення адміністрацією Б. Обами та європейськими союзниками.

Ключові слова: США, ЄС, Барак Обама, економіка, торгівля, трансатлантичні відносини.

Економічне співробітництво США з країнами Європейського Союзу, або трансатлантичне економічне партнерство є ключовим фактором глобального економічного розвитку і становить найбільш комплексні, найбільш інтегровані та найтриваліші економічні відносини в сучасному світі. На двох трансатлантичних партнерів, які складають лише 12% населення в світі, припадає половина світової економіки, і за даними Світової організації торгівлі (далі – СОТ), у 2008 році на ЄС і США разом припадало близько 40% світової торгівлі. ЄС є найважливішим торговим ринком у світі для економіки Америки, і становить приблизно половину загального доходу від зовнішньої торгівлі США.

Цілком закономірно, що вивчення економічного співробітництва США з країнами ЄС в період першого президентства Б. Обами практично відразу опинилося в центрі уваги дослідників через його значний вплив на світову політику та економіку, хоча звичайно, що на сьогоднішній день ґрунтовні і, головне комплексні дослідження з даної проблеми ще відсутні. Наукові розвідки щодо ролі та місця трансатлантичного партнерства знаходяться в працях американських вчених Ч. Капчена, Дж. Каллео, Дж. Вайсса [3]. Низка аспектів економічного співробітництва між США та ЄС аналізується такими російськими дослідниками, як А. Ю. Давидов,

8. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. суспільно-політичний та історико-правовий аналіз у 2-ох томах. – К., Либідь, Військо України, 1994. Кн.1. – 422 с.

9. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2012. – 786 с.

10. Смирнова Т.М. "Сын за отца не отвечает". Проблемы адаптации детей "социально чуждых элементов" в послереволюционном обществе (1917-1936 гг.) // Россия в XX веке: Люди, идеи, власть. – М., 2002.

11. Приказ народного комиссара внутренних дел №00689 "Во исполнение приказа НКВД СССР N 00486 от 15 августа 1937 года о порядке ареста жен изменников родины, участников право-троцкистских организаций, шпионов и диверсантов". – Режим доступа://http://ukrhist.at.ua/publ/42-1-0-326

Надійшла до редколегії 28.05.13

О. В. Приходько, Н. В. Загладин, В. А. Кременюк, М. А. Троїцький [19, 20, 21].

Проте, ані зарубіжна, ані вітчизняна історіографія (в останній дана проблематика взагалі безпосередньо не розглядається) спеціально ще не розглядали ключові особливості та складові економічного співробітництва США та ЄС в 2008-2012 рр., що й визначило вибір теми даної статті.

Отже, метою даного дослідження є аналіз та виокреслення основних складових економічного співробітництва США та ЄС за першої адміністрації Б. Обами та виявлення особливостей ведення економічної політики як на двосторонньому, так і на багатосторонньому рівнях в умовах світової економічної кризи 2008-2012 рр.

Джерельну базу даної статті складають опрацьовані та узагальнені автором матеріали Слухань в Конгресі США, доповіді Дослідницької Служби Конгресу, які готувалися для його Комітетів та окремих членів Палати Представників, документи Державного Департаменту США, матеріали західної періодики та он-лайн ресурси.

Також дуже цінним джерелом з даної проблеми є статистичні матеріали, аналітичні доповіді та експертні оцінки провідних фахівців трансатлантичної економіки. Зокрема, це економіко-статистична збірка експертів Центру трансатлантичних відносин університету Джона Хопкінса (США) Д. Гамільтона та Дж. Куїллена "Трансатлантична економі-

ка" з 2009 по 2012 роки [5], та низка документів та доповідей Європейського центру міжнародної політичної економіки та його директора Ф. Еріксона [15, 16].

Перш за все необхідно зазначити, що економічне співробітництво США з країнами ЄС проходить через різні механізми співпраці, серед яких центральне місце посідає Трансатлантична Економічна Рада (далі – ТЕР), заснована в 2007 році. ТЕР розвиває американсько – європейську інтеграцію шляхом об'єднання зусиль урядів, ділових кіл та споживачів для роботи з ключових питань, зокрема консультується представниками з Трансатлантичного Діалогу Бізнесу, Трансатлантичного Діалогу Законодавців, Трансатлантичного Діалогу Споживачів і Праці. Під головуванням комісара ЄС з торгівлі Карела де Гюхта і Майкла Фромана – заступника помічника з національної безпеки, в сфері його відповідальності є міжнародні економічні проблеми, ТЕР забезпечує форум високого рівня для вирішення таких питань, як інвестиції, фінансові ринки, взаємне визнання стандартів бухгалтерського обліку, і гарантування безпечної торгівлі, так само, як більш технічних питань регулювання. Трансатлантична економіка – це потужний канал зв'язку між компаніями і виробниками, підприємствами та можливостями працевлаштування. Дві економіки тісно пов'язані між собою і близько чверті всієї американсько-європейської торгівлі складається з операцій всередині фірм на основі їхніх інвестицій з обох сторін Атлантики. Близько 14 мільйонів робочих місць пов'язані з трансатлантичною економікою [5].

Невід'ємною частиною співробітництва є щорічні саміти, які проводяться по черзі в країнах США і ЄС, між президентом Сполучених Штатів і президентами Європейської Комісії та Європейської Ради. Уряди США та ЄС знаходяться у постійному контакті також завдяки багатостороннім зустрічам на високому рівні, таким як G7 (Велика сімка), G8 (Велика вісімка), G20 (Велика двадцятка), МВФ та СОТ.

Обрання президентом США Барака Обами стало новим етапом у взаємовідносинах між США та ЄС. На слуханнях в Конгресі держсекретар США Х. Клінтон заявила: "Наші традиційно довірливі відносини з Європою будуть поглиблюватись. Розбіжності неминучі навіть між найбільш близькими друзями, але з більшості глобальних проблем у нас немає більш довірливих союзників... Коли Америка та Європа працюють разом, глобальні цілі нам під силу" [9]. Одним з центральних завдань в трансатлантичних відносинах цього періоду стало подолання світової фінансово – економічної кризи, що розпочалась в 2007 році з проблем на ринку нерухомості в США. Згодом вона набула світового характеру і почала проявлятися в зниженні обсягів виробництва, попиту і цін на сировину, зростанні безробіття як в розвинутих країнах, так і в країнах що розвиваються.

Першою офіційною зустріччю під головуванням президента Б. Обами став щорічний саміт США – ЄС у Вашингтоні в листопаді 2009 р. У спільній Декларації, яка була прийнята на саміті, лідери США та ЄС зобов'язались провести реформи з фінансового регулювання для покращення стійкості фінансової системи, та виконувати зобов'язання що були прийняті на самітах G20 у Вашингтоні, Лондоні та Пітсбурзі. На цьому ж саміті було вирішено відновити в квітні 2010 р. діалог США – ЄС з розвитку та створити Енергетичну Раду, що мала розглядати такі питання, як глобальна енергетична безпека, нові технології, енергетична політика та наукові дослідження [1].

Наступний саміт США – ЄС відбувся у Лісабоні (Португалія) в листопаді 2010 р. На саміті було приділено увагу таким ключовим сферам співробітництва, як

забезпечення стійкого економічного зростання, створення нових робочих місць за рахунок структурних та фінансових ринкових реформ, зміцнення безпеки громадян США та ЄС. За результатами саміту лідери США та ЄС домовилися продовжувати та активізувати роботу з енергетичної безпеки, проводити дослідження в американсько-європейській Енергетичній Раді та зміцнювати ТЕР для досягнення поставлених цілей [2]. Старший науковий співробітник і директор дослідницького відділу Інституту Брукінгса Джастін Вайсс, аналізуючи американсько-європейські економічні відносини напередодні саміту, виділяє кілька основних пунктів, які важливі не тільки для трансатлантичного альянсу, а й які становлять особливий інтерес для адміністрації Обама. Це трансатлантична торгівля, з поштовхом до подальшої інтеграції ринку, та гармонізація стандартів і правил для стимулювання економіки США та Європи, зокрема через ТЕР. Дослідник також виділяє інше питання у взаємовідносинах, що пов'язане з світовою економікою і є важливим для Б. Обама, зокрема це співпраця Європи та США з таких глобальних питань як валюти та валютні курси [3].

28 листопада 2011 р. на Вашингтонському саміті Б. Обама зустрівся з головою Європейської Ради та президентом Європейської комісії, де більшість обговорень були сфокусовані на кризі в ЄС та її впливу на світову економіку та США. Під час зустрічі Б. Обама заявив: "Якщо Європі погано, чи в неї є певні труднощі, то це набагато гірше для нас, для створення хороших робочих місць тут, вдома, тому що багато наших продуктів та послуг йде саме в Європу"[4]. У спільній заяві цього саміту лідери США та ЄС підтвердили свою готовність працювати разом, щоб оживити економічне зростання. Також США привітали дії ЄС та рішучість вжити заходів для забезпечення фінансової стабільності еврозони та розв'язання кризи. В заяві було згадано про зобов'язання повного виконання підсумків саміту G20 в Каннах (3 – 4 листопада 2011 р.), зокрема підтримки багатосторонньої торгівельної системи та боротьби з протекціонізмом [4]. Саміт в Каннах проходив на тлі послаблення світової економіки та загострення кризи в ЄС, пов'язаної з державним боргом Греції, тому ця зустріч була присвячена запобіганню загрози нового витoku глобальної економічної кризи. На саміті також було прийняте рішення щодо посилення контролю над банками та піднято питання щодо введення податку на міжнародні банківські операції.

Рушійною силою трансатлантичних відносин є інвестиції, що сприяють зростанню економіки та появі робочих місць як в США, так і в ЄС. Достатньо сказати, що частка загальних інвестицій США в ЄС є в три рази вищою, ніж у всю Азію. В 2009 р. США інвестували в ЄС 1,7 трильйона дол., що складає майже половину від загального обсягу прямих іноземних інвестицій (далі – ПІІ) за кордоном. З 2010 р. обсяги інвестицій зросли, що є чітким сигналом з боку інвесторів про довіру та підтримку економічної політики. В 2010 р. інвестовано приблизно 1,9 трлн. дол., в 2011 р. цей показник склав 2,1 трлн. дол. Таким чином, це дає автору підставу стверджувати, що незважаючи на економічні потрясіння в останні роки, Сполучені Штати щороку послідовно спрямовували половину від загального обсягу ПІІ саме до ЄС. В свою чергу частка ПІІ ЄС в економіку Сполучених Штатів становить 62,7%. За аналогічний період європейські ПІІ в економіку США склали майже 1,4 трлн. дол. в 2009 р., 1,5 трлн. дол. в 2010 р. і 1,6 трлн. дол. в 2011 році [6]. Найбільшу частку ПІІ в американській економіці мають Великобританія, Нідерланди, Німеччина та Франція [7].

Не менше важливою особливістю трансатлантичних відносин, на нашу думку, є те, що попри все США та ЄС залишаються провідними торговельними партнерами. В результаті економічного спаду в 2009 р. торгівля товарами знизилася. В 2009 р. США поставили в ЄС 13,3% від загального об'єму імпорту товарів, і 30,5% від загального об'єму імпорту комерційних послуг, а також придбали в ЄС 18,1% від загального об'єму експорту товарів, і 24,9% від загального об'єму експорту послуг. Загалом ця криза виявилась дуже болісною для економіки ЄС за увесь період його існування. В 2009 р. реальний ВВП ЄС скоротився на 4,3%, а в США на 3,5%. Проте масштабні державні інвестиції, на думку міжнародних експертів, сприяли антикризовій стабілізації. Думки експертів МВФ загалом збігаються в тому, що заходи антикризової політики в США та країнах ЄС у 2007 – 2009 рр. стимулювали внутрішній попит та створили передумови для відновлення економічного зростання. За даними МВФ у річному вимірі ВВП ЄС за 2010 р. зріс на 2%, а ВВП США зріс на 3%. І вже в 2010 р. трансатлантична торгівля засвідчила зростання в порівнянні з нижчим рівнем 2009 р. Так, США поставили в ЄС 18,7% від загального об'єму імпорту товарів, і 31% від загального об'єму імпорту комерційних послуг, та придбали в ЄС 18,1% від загального об'єму експорту товарів, і 34,4% від загального об'єму експорту послуг. Відновлення американської економіки протягом 2011 р. засвідчило про стійкі тенденції економічного росту, внаслідок чого відбулося зростання ВВП на рівні 2,8%. В 2011 р. економіка європейських країн характеризується уповільненим зростанням ВВП на рівні 1,6%. У 2011 р. Сполучені Штати поставили в ЄС 11% від загального обсягу імпорту товарів, і 29% від загального обсягу імпорту приватних послуг, а також придбали у ЄС 17% від загального обсягу експорту товарів, і 24% від загального обсягу експорту послуг [7].

Також вагоме місце у співробітництві США та ЄС займає угода в галузі авіації з назвою "Відкрите небо", яка відкриває нові комерційні можливості на ринку повітряного транспорту між обома партнерами. Авіаційні ринки США та ЄС разом складають близько 60% світової авіації. Потенційні вигоди від усунення перешкод на трансатлантичному авіаційному ринку включають до 80 тис. нових робочих місць, мільйони додаткових пасажирів на трансатлантичних рейсах, мільярди доларів прибутків, а також зростання вантажного ринку. Завдяки першому етапу Угоди про повітряне сполучення між США та ЄС, яка набула чинності в березні 2008 р., вперше європейські авіакомпанії отримали змогу літати без обмежень з будь-якої точки ЄС в будь-яку точку США і так само авіаперевізники США стосовно країн ЄС. Підписаний у червні 2010 р. другий етап Угоди спирається на переваги першого етапу та включає додаткові інвестиції і можливості доступу на ринки, а також зміцнює основи для співробітництва в сфері захисту, безпеки та навколишнього середовища.

Світова економічна криза стала причиною збільшення рівня безробіття як в країнах Європейського Союзу, так і в США. Для країн ЄС в березні 2009 р. цей показник склав 8,3%. Найбільш серед усіх країн ЄС постраждали Іспанія, Ірландія та балтійські країни з рівнем безробіття в два чи навіть в три рази вищим середнього [8]. Для порівняння в березні 2009 р. в Сполучених Штатах безробіття склало 8,5%. В березні 2010 р. рівень безробіття в ЄС зріс до 9,6%, а в США до 9,7%. В результаті, боротьба з безробіттям стала однією з найважливіших спільних проблем для урядів США та ЄС. Саме тому питання про створення нових робочих місць неодноразово розглядалося на самітах США –

ЄС. Для вирішення проблем безробіття в США, у вересні 2011 р. адміністрація Б. Обама розробила відповідну програму – "План створення робочих місць" [10], яка містила наступні заходи економічної політики: продовження поточних пільг щодо скорочення на 2 % податку на особисті доходи працівників та надання допомоги у зв'язку з безробіттям; скорочення удвічі податку на доходи працівників для 98 % фірм малого бізнесу; звільнення від податку на доходи нових найнятих працівників або у разі збільшення платні; державні інвестиції в інфраструктурні проекти; податкові пільги для капітальних інвестицій та реформи у сфері регулювання для полегшення доступу до фінансування малого бізнесу. Загальний обсяг пропонованих пільг та державних витрат становив 447 млрд дол. США. Впровадження "Плану створення робочих місць" привело до скорочення рівня безробіття до 8,9 % в 2011 р., і до 8,1% в 2012 р. Також є підстави вважати, що даний план позитивно вплинув на стимулювання економічного зростання у США.

Водночас, боротьба з безробіттям є одним з пріоритетних напрямів економічної та соціальної політики ЄС протягом останніх десятиліть, і в умовах економічної нестабільності вона значно активізувалась. Відповідно до прийнятого навесні 2009 р. Повідомлення Європейської Комісії [11], пріоритетними заходами ЄС і державчленів в рамках політики зайнятості на період кризи повинні були стати: фінансова підтримка тимчасових заходів, спрямованих на підвищення гнучкості та адаптивної здатності працівників; активніша підтримка доходів працівників, що постраждали внаслідок скорочення виробництва; інвестування у схеми перекваліфікації та підвищення кваліфікації працівників з неповним робочим навантаженням і в найбільш вражених кризою секторах; запобігання виникненню критичних ситуацій з платоспроможністю фізичних осіб внаслідок прямого впливу фінансової кризи; забезпечення вільного переміщення працівників в межах єдиного ринку ЄС; підтримка заходів у боротьбі з безробіттям серед молоді; удосконалення законодавства в сфері захисту прав зайнятих осіб та ін. Однак, незважаючи на антикризові заходи, в 2011 р. безробіття в ЄС зросло до 9,7%, а в 2012 р. до рекордних 10,5%. За даними Євростату, в 2012 р. найбільше безробітних зафіксовано в Іспанії (25%) і Греції (24,3%), найменше – в Австрії (4,3%), Люксембурзі (5,1%), Нідерландах (5,3%), Німеччині (5,5%) [18]. Таким чином, в результаті проведених заходів адміністрацією Б. Обама з вирішення проблем зайнятості населення в США, рівень безробіття в країні суттєво знизився, що свідчить про ефективніші дії уряду США в порівнянні з країнами ЄС.

З іншого боку, безумовно, між США та ЄС існують деякі торговельні суперечки. До них можна віднести конфлікт між США та ЄС в галузі цивільної авіаційної техніки. Незважаючи на, здавалося б, повномасштабні та всебічні домовленості про правила створення та просування на авіаринок цивільних літаків американського і європейського виробництва, двох найпотужніших в світі авіа будівельних компаній-конкурентів, практика показала, що суперечки і взаємні претензії американської Boeing (Боїнг) і європейської Airbus (Аеробус) не були припинені.

На початку 2000-х років, коли компанія Аеробус досягла своєї довгострокової стратегічної мети і почала випереджати Боїнг як за обсягом продажів, так і за обсягом замовлень на цивільні літаки, конкурентна боротьба двох світових лідерів цивільного авіабудування загострилася. Головним чином, це було пов'язано з входженням проектів далекомагістральних літаків B787 і A380 і A350 у завершальну фазу розробок і початком

компаній їх продажів. Звинувачення в порушенні правил, закріплених в угодах СОТ, придбали в останні роки настільки гострий характер, що обидві сторони зажадали міжнародного арбітражу в рамках офіційних процедур СОТ з вирішення спорів. Обидві сторони звинувачували одна одну в чисельних порушеннях правил чесної конкуренції, закріплених в Угоді про субсидії та компенсаційні заходи (УСКЗ), яка є обов'язковою угодою СОТ в авіаційній промисловості. Однак з переліків взаємних претензій можна виділити по одному головному пункту. Для США це державні кредити урядів європейських країн, які були надані на створення літаків компанії Аеробус, для європейців найбільш неприйнятним є те, що при створенні цивільних літаків компанії Боїнг використовувалися результати науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, які були отримані в рамках державних контрактів компанії з НАСА та Міністерством оборони США.

Ще в жовтні 2004 р. американці подали позов до СОТ щодо порушення Угоди, однак згодом європейці подали зустрічний позов. Судові розгляди тривали більше 4 років, і в кінці 2009 р. СОТ визнала державні субсидії Аеробус незаконними. Рішення щодо корпорації Боїнг очікувалося в 2010 р. Суперечка могла затягнутися ще на 5 років, якщо б обидві сторони почали оскаржувати рішення СОТ. У результаті в березні 2011 р. СОТ визнала Аеробус винною в незаконному отриманні 18 млрд. дол., а Боїнг – у незаконному отриманні 5,3 млрд. дол. Експерти дійшли висновку, що обидві корпорації будуть змушені укласти мирову угоду і реструктурувати частину держсубсидій. Цю справу СОТ визнала найбільшою і найскладнішою за всі часи свого існування. Прагнучи знайти компроміс, у грудні 2011 р. Євросоюз оголосив, що претензії СОТ були справедливими, і державна підтримка корпорації Аеробус припиняється. В свою чергу в березні 2012 р. Апеляційний орган СОТ оголосив рішення щодо суперечки між двома компаніями, в якому підтвердив незаконне отримання американською авіабудівною компанією Боїнг субсидій та податкових послаблень від держави обсягом у 5,3 млрд. дол., що порушує антимонопольне законодавство. СОТ заявила, що субсидії в період з 1989 по 2006 рр. дозволили Боїнг знизити ціни на літаки і здійснити проект з розробки авіалайнера Боїнг-787 Дрімлайнер, що завдало шкоди його європейському конкурентові – Аеробус. Таке рішення дозволило обом сторонам вважати себе переможцем: Боїнг розглядає рішення апеляційної інстанції як свою перемогу, так як воно демонструє, що виділені їм субсидії були незначними у порівнянні з тими, що ЄС виділив компанії Аеробус. В свою чергу, комісар Євросоюзу з питань торгівлі Карел де Гюхт назвав рішення СОТ свідченням "давніх заяв ЄС про те, що Боїнг отримував величезну фінансову допомогу від уряду США в минулому", і що це продовжується і сьогодні [13], на що його американський колега, представник США з питань торгівлі Рон Керк назвав рішення СОТ "перемогою для американської промисловості та робітників" [14]. Однак, незважаючи на всі подібні торговельні суперечки, які існують між США та ЄС, в цілому вони стосуються лише близько 1-2% трансатлантичної торгівлі.

США та ЄС є не тільки стратегічними партнерами та союзниками, але й найбільшими конкурентами на світових ринках. Кожна сторона прагне займати провідну роль у встановленні правил світової торгівлі та інвестицій, часто намагаючись полегшити комерційний успіх відповідно своїх компаній. Отже цілком закономірним є те, що дві економіки часто конкурують з приводу захисту двосторонніх та регіональних торговельних

угод для збереження робочих місць, ринків та зовнішньополітичних інтересів [12].

Більше того, між США та ЄС зараз існує ціла низка торговельних бар'єрів, які заважають розвитку торговельно-економічних відносин. Протиріччя між обома партнерами існують в зростанні протекціоністських настроїв правлячих кіл. Ідеологія лібералізації економічного співробітництва, до якої схиляються розвинені країни, входить в протиріччя з реальними заходами, прийнятими ними у своїй зовнішньоекономічній політиці і по суті спрямованими на обмеження припливу товарів з відносно високою часткою доданої вартості.

В перелік застосовуваних партнерами засобів входять тарифні і різні нетарифні бар'єри, зокрема технічні, екологічні стандарти, санітарні норми і т.д. В США все ще зберігається значна кількість митних зборів на ввезення різних товарів, однак для деяких країн вони застосовуються вибірково: наприклад, митні тарифи на вироби з кераміки і скла з Мексики (відповідно до угоди НАФТА) поступово скасовуються, а для аналогічних товарів з ЄС – ні. По відношенню до деяких сільськогосподарських товарів, що імпортується з ЄС, США використовують тарифні квоти. Нетарифні обмеження, використовувани США проти ЄС зводяться до наступного: вимога надання додаткового рахунку – фактури на окремі товари; невизнання європейського сертифікату походження; заборона ввезення деяких продуктів (наприклад, виробів з непастеризованого молока); розбіжності в стандартах; вимога додаткового маркування та опису товарів тощо. Зі свого боку Євросоюз вживає в цілому аналогічні заходи у відповідь: встановлює кількісні квоти на деякі товари, забороняє імпорт з США окремих товарів (зокрема, генетично модифікованих) і т.д. Відповідно, в американських виробників є претензії до надмірно жорстких і науково необґрунтованих, на їх думку, європейських стандартів безпеки.

Саме тому на зустрічах представників ТЕР, що відбувалися у Вашингтоні в 2010 – 2011 рр. постійно піднімалися питання щодо співпраці в галузі регулювання нових та інноваційних секторів, що допоможе уникнути торговельних бар'єрів у майбутньому [12]. В Європейському центрі міжнародної політекономії підрахували, що виграш від повного скасування мит буде двостороннім і майже однаковим: до 86 млрд. дол. для ЄС і близько 82 млрд. дол. для США [16].

В листопаді 2012 р. Б. Обама запропонував розпочати переговори та укласти угоду про Трансатлантичну зону вільної торгівлі між США і ЄС, метою якої є підтримка взаємовигідного створення робочих місць, економічного зростання та міжнародної конкурентоспроможності [17]. Цей глобальний економічний проект планують реалізувати до кінця 2014 р., хоча переговорний процес буде непростим, і навіть при сприятливому розвитку подій може зайняти роки.

Таким чином, протягом першого президентства Б. Обама можна виділити наступні ключові особливості та складові трансатлантичних відносин: подальше вдосконалення механізму співпраці, поступове відновлення позитивного інвестиційного клімату, зміцнення взаємної пріоритетності як основних торговельних партнерів для обох сторін, якісно новий крок в трансатлантичному авіаційному сполученні, спільні зусилля з подолання безробіття, намагання США та ЄС знаходити компроміси зі спірних питань. Поза всяким сумнівом, в трансатлантичних відносинах 2008 – 2012 рр. спостерігається більше елементів партнерства, ніж суперництва, хоча конкуренція посилилась з окремих питань. Однак, між США та Європою зберігається тісна взаємозалежність, враховуючи трансатлантичну інтеграцію в області тор-

гівлі та економіки. Незважаючи на наслідки світової економічної кризи і рецесії, американсько-європейські економічні відносини залишаються важливими та взаємовигідними для обох сторін.

Список використаних джерел

1. EU – US Summit, Washington 3 November 2009/ EU – US Summit Declaration. – http://eeas.europa.eu/us/sum11_09/docs/declaration_en.pdf
2. EU – US Summit, Lisbon 20 November 2010 Joint Statement. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://eeas.europa.eu/us/sum11_10/index_en.htm
3. Justin Vaisse. Previewing Obama's European Trip #3: The U.S.-EU Summit in Lisbon. Paper /November 20, 2010. – <http://www.brookings.edu/research/papers/2010/11/10-us-eu-summit-vaiss>
4. Obama, EU Leaders Meet amid Euro Crisis. U.S. – EU Summit in Washington on November 28, 2011. – Режим доступу: http://useu.usmission.gov/useusummit_washington_112811.html
5. Daniel S. Hamilton And Joseph P. Quinlan. The Transatlantic Economy 2010: Annual Survey of Jobs, Trade, and Investment Between the United States and Europe. Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2010. 172 pp.
6. Size Matters: the Large Scale of the EU-U.S. Economic Relationship. EU Focus // Foreign Policy. Washington. January 2013. – P. 2.
7. Key Facts on U.S.-European Union Economic, Strategic Partnership/ U.S. Department of State. Bureau of Public Affairs. June 24, 2013. – http://photos.state.gov/libraries/useu/921228/ttip/us_and_eu_%20tip_june_24.pdf
8. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/3-30042009-BP/EN/3-30042009-BP-EN.PDF
9. Statement of Senator Hillary Rodham Clinton. Nominee for Secretary of State. Senate Foreign Relations Committee, 13.01.2009 – Режим доступу: <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/CHRG-111shrg54615/pdf/CHRG-111shrg54615.pdf>
10. Fact Sheet: The American Jobs Act. September 08, 2011- <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2011/09/08/fact-sheet-american-jobs-act>

Ю. Гордийчук, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ОСОБЕННОСТИ И СОСТАВЛЯЮЩИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА США СО СТРАНАМИ ЕС В ТЕЧЕНИЕ ПЕРВОГО ПРЕЗИДЕНТСТВА Б. ОБАМЫ (2008-2012 ГГ.)

В статье анализируются особенности трансатлантических отношений в условиях мировой рецессии в период первого президентства Б. Обамы. Особенное внимание уделяется сотрудничеству США и ЕС в торгово-экономической сфере и определяется его влияние на весь комплекс двусторонних отношений. Исследуются проблемы внешнеэкономических связей США со странами ЕС и способы их решения администрацией Б. Обамы и европейскими союзниками.

Ключевые слова: США, ЕС, Барак Обама, экономика, торговля, трансатлантические отношения.

Yu. Hordiychuk, Graduate Stud.
Taras Shevchenko National Univ. of Kyiv, Kyiv

THE FEATURES AND COMPONENTS OF THE U.S. ECONOMIC COOPERATION WITH THE EU DURING THE FIRST PRESIDENCY OF BARACK OBAMA (2008-2012)

This article is analyzed the features of transatlantic relations during the global recession under the first presidency of Barack Obama. Particular attention is paid to the U.S. and EU cooperation in trade and economic sphere, and it's impact on the entire range of bilateral relations is determined. The problems of U.S. economic foreign relations with EU countries and methods of their solutions proposed by Barack Obama Administration and European allies have been also studied.

Key words: USA, EU, Barack Obama, economy, trade, transatlantic relations.

УДК 94(477)"16"+930.2

В. Горобець, д-р іст. наук, проф.
Інститут історії України НАН України, Київ

"НОВОЕ ЛИХО, ЧОГО ЗА НИХ ГЕТМАНОВ НЕ БИВАЛО": "ЧОРНА РАДА" 1663-ГО ЯК ІСТОРИЧНА ПОДІЯ ТА МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ

У статті розглянуто події генеральної ради, яка відбулася 17-18 червня 1663 р. в околицях Ніжина, її значення та місце в історичній пам'яті.

Ключові слова: козацька рада, Чорна рада, 1663 р., Гетьманат, Українська козацька держава.

Наприкінці червня 2013 р. виповнилось 350 років широковідомій Ніжинській раді 1663 р., за результатами якої на Лівобережжі було розв'язано проблему елекції осібногo гетьмана, до влади прийшов ставленник Запорозької Січі Іван Брюховецький, а його суперники на гетьманських перегонах – наказний гетьман Яким Сомко та ніжинський полковник Василь Золотаренко разом зі своїми найближчими помічниками були або страчені,

11. Communication for the spring European Council – Driving European recovery. Volume 1. 04/03/2009. – <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52009DC0114:EN:NOT>

12. U.S.-EU Trade and Economic Relations: Key Policy Issues for the 112th Congress. Raymond J. Ahearn/ CRS Report for Congress Prepared for Members and Committees of Congress. January 18, 2012. – <http://www.crs.gov>

13. WTO confirms Boeing received billions in illegal subsidies from United States. – <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=784>

14. U.S. Trade Representative Kirk Announces U.S. Victory in WTO Aircraft Dispute. – <http://www.ustr.gov/us-trade-representative-kirk-announces-us-victory-wto-aircraft-dispute>

15. Fredrik Erixon and Gernot Pehnelt, "A New Trade Agenda for Transatlantic Economic Cooperation," European Centre for International Political Economy, Working Paper No. 09/2009.

16. Fredrik Erixon, and Matthias Bauer, "A Transatlantic Zero Agreement: Estimating the Gains from Transatlantic Free Trade in Goods," European Centre for International Political Economy, ECIPE Occasional Paper, April, 2010.

17. Fact Sheet: United States to Negotiate Transatlantic Trade and Investment Partnership with the European Union. 02/13/2013. – <http://www.ustr.gov/about-us/press-office/fact-sheets/2013/february/US-EU-TTIP>

18. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Unemployment_and_beyond

19. Давыдов А. Ю. Экономика определяет политику? (проблемы внешнеэкономических связей США со странами Евросоюза) // США. Канада: экономика, политика, культура. 2012. № 10. – С. 3 – 18.

20. Кременюк В. А. Внешняя политика президента Б. Обамы: поиски выхода из кризиса. // США. Канада: экономика, политика, культура. 2011. №6. – С. 3 – 20.

21. Приходько О. В. Формирование европейской политики администрации Обамы. // США. Канада: экономика, политика, культура. 2010. № 5. – С. 23 – 38.

Надійшла до редколегії 28.05.13

або відправлені на заслання до Сибіру. Утім не лише цим "прославилась" рада 1663 р. Зі слів автора "Літопису Самовидця", нею було "заведено" в Україні "нове лихо, чого за них гетьманов не бивало, тоєст чорной ради" [11, с.89]. Крім того, постанови Ніжинської ради 1663 р. для багатьох дослідників асоціюються (до слова, не вповні коректно) з узаконенням територіального поділу Гетьманату на Лівобережний і Правобережний або – в

ширшому контексті – з початком "Руїни" (ще одне історичне кліше, що потребує, як мінімум, широкого обговорення фахівців). Та й узагалі "Чорна рада" (значною мірою завдяки й літературному таланту Пантелеймона Куліша, котрий використав її фабулу як сюжет для завершеного в 1846 р. першого у вітчизняній художній літературі історичного роману "Чорна рада") стала для українців одним із знакових місць історичної пам'яті.

У контексті сказаного постає питання: чи вартує те, що відбулося влітку 1663 р. в околицях Ніжина, на широке суспільне відзначення чи, навпаки, гідне громадянське засудження? Наскільки та подія, за якою укорінилась назва "Чорної ради", була унікальною для історії Гетьманату? В якій мірі визначальними для козацької України стали її результати? Та наскільки підсумки Ніжинської генеральної ради 1663 р. перекреслили наявний історичний досвід розвитку Української козацької держави, а в якій мірі стали його органічним продовженням і практичним втіленням? Усі ці питання, безперечно, потребують суспільної актуалізації і широкого зваженого обговорення, навіть не беручи до уваги ту обставину чи відчувається наразі ювілейний присмак "чорнорадівських" подій, чи він уже відсутній.

Але проблематика "Чорної ради" 1663 р. цікава не лише з точки зору з'ясування її місця в структурі історичної пам'яті. Проблема становить інтерес і з точки зору розвитку вітчизняної історіографії. Надто вже випукло представлена Ніжинська рада 1663 р. в наявному вітчизняному історичному наративі, аби не піддатися спокуси сприймання її постанов як рубіжних передовсім у процесі занепаду Української козацької держави. І добре, якщо мова йде про подію, як інтелектуальну провокацію для переосмислення складного історичного явища.

Отож, скажімо, відомі українські дослідники Валерій Смолій і Валерій Степанков, згадуючи про Ніжинську "Чорну" раду в монографічному дослідженні, присвяченому представленню політичного портрета Петра Дорошенка, тонко зауважують наявність очевидного конфлікту між тим, що задумувалось історичними персонажами тієї доби, та тим, що ними реалізовувалось на практиці: "Тим часом тривала кровопролитна громадянська війна завершилася ухвалою Ніжинської чорної ради (27-28 червня) про обрання гетьманом Лівобережної України І.Брюховецького, що засвідчило перемогу проросійськи налаштованого старшинського блоку, підтриманого запорожцями, незаможним козацтвом і поспільством. Фактично це означало, що відбулося перетворення унітарної козацької України у конфедерацію Правобережної і лівобережної Гетьманщини та Запорозжя. Характерно, що старшини, козаки і поспільство усіх трьох політичних утворень постійно декларували свою відданість справі єдності держави й доклали максимум зусиль до реалізації цих планів, однак усі їхні наміри й дії оберталися новою руїною для України" [16, с.85].

Натомість добре знаний в Україні російський історик-україніст, професор Санкт-Петербурзького університету Тетяна Яковлева (Таїрова), ведучи мову про ніжинські події 1663 р. ("криваву Чорну раду", як емоційно вона називає їх) та класифікуючи їх такими, що де-юре знаменували розкол козацької України, чи не при кожній згадці про одного з головних дійових осіб того історичного дійства – Івана Брюховецького, характеризує його не інакше, як: "політичний авантюрист", "авантюрист, цілком байдужий до долі батьківщини", що "цінував царські подачки більше від гетьманської влади... догоджав воєводам, а не прагнув установити власні порядки на підвладній йому території", "заради власної вигоди був готовий на будь-яких умовах ділитися владою з воєводами" тощо [18, с.316, 317, 320, 341].

Наскільки науково продуктивними є такі підходи до з'ясування суті історичних подій? Наскільки справедливими є такі характеристики історичних персонажів? Що насправді можна класифікувати як причину, а що наслідок у тому складному і трагічному процесі занепаду козацької держави другої половини XVII ст.? Процесу, який легко було спільними зусиллями запустити, але надзвичайно складно зупинити зусиллями спільними та практично неможливо – зусиллями одноосібними когось із гетьманів чи претендентів на гетьманство, яким би він не був не-авантюризм в ухваленні рішень, чужим у задоволенні власних інтересів, відверто конфронтаційним у стосунках з воєводами та безмежним у своїх амбіціях щодо встановлення власних порядків на підвладній йому території. А відтак і чи не надто вже простим поясненням складної історичної проблеми буде "призначення" Івана Брюховецького "винним" за всі біди, що впали на козацьку Україну в другій половині XVII ст. – за сплеск соціального протистояння, за дезинтеграцію Правобережжя та Лівобережжя, за погіршення політико-правового статусу Війська Запорозького та й за руйнацію Гетьманату загалом?

Джерела реконструкції

Ведучи мову про джерельне забезпечення дослідження цієї проблеми, насамперед варто сказати про очевидну обмеженість достовірних писемних свідчень про цю подію. Так само не може не звернути на себе увагу й відверта суб'єктивність авторів (чи їхніх інформаторів), викликана заангажованістю у перебіг тих подій, відтак і намаганнями представити себе належним чином у них або ж виправдати свою участь у тих перетрубах. Наступне, на що потрібно звернути увагу, так це на те, що інформацію "з перших" чи принаймні "других рук" про власне саму Ніжинську раду 1663 р. черпали лише для трьох відомих на сьогодні джерел російського походження та двох – українського.

Джерела російського походження представлені двома різновидами. По-перше, в розпорядженні дослідників є офіційний посольський звіт і реляція представника на гетьманському обранні 1663 р. окольничого, намісника галицького князя Данила Степановича Велико-Гагіна. Посольський звіт Велико-Гагіна про виконання ним місії в Україні (що, як і решта посольського діловодства такого жанрового різновиду, подавався до Посольського приказу вже по поверненню на батьківщину) є вельми лапідарним, стилізованим "під бронзу" – жодних згадок про запеклу політичну боротьбу на Ніжинській раді, що виходила за межі власне політичного суперництва та набувала форм відкритого силового протистояння, із застосуванням навіть вогнепальної зброї, тут не зустрінеш [2, с.173].

Значно інформативнішою є підготовлена по гарячим слідам події реляція князя Велико-Гагіна, відправлена ним з Ніжина до Москви 20 червня 1663 р. (тут і далі події датуються за старим стилем) з майором "рейтарського строю" Василем Непейциним (Непейцевим) [9, с.384], що потрапила до фондів Сибірського приказу і була опублікована Левом Окиншевичем 1929 р. [14, с.415-417].

Але чи не найбільш повно і деталізовано перипетії Ніжинської ради 1663 р. описано в щоденнику Патрика Гордона – шотландського волонтера на царській службі, що мав на той час чин підполковника російського війська. Опис ніжинських подій у Гордона настільки розлогий, деталізований, хронологічно точний, що може скластись враження ніби шотландець особисто брав участь у поході тих частин царського війська, які супроводжували окольничого Велико-Гагіна до Ніжина. Утім, наступна за цією оповіддю ремарка перекреслює таку здогадку: "Все это время я пребывал в Москве, утеша-

ясь умеренным образом в хорошем обществе, особенно генерала Далейелла..." [4, с.133].

Отож, інформація Гордона є все ж інформацією не з перших вуст. Але, як припускають дослідники [17, с.248], інформатором для шотландця був його співвітчизник – командир полку "солдатського строю" полковник Юрій Інглес, котрий якраз і супроводжував Велико-Гагіна в його не вповні дипломатичній подорожі в Україну. Відтак, зважаючи на високий чин шотландського офіцера, він був добре обізнаний з перебігом місії царського окольничого й, можемо сподіватись, адекватно переповів про її перипетії своєму товаришу, котрий перебував у цей час у Москві.

Бурхливі події літа 1663 р. знайшли відгук й у чи не всіх "козацьких" літописних оповідях, присвячених добі визвольних змагань українського народу середини XVII ст. та наступних за цим часам соціальної і політичної деструкції. Але сучасниками і ймовірними учасниками виборчих перипетій 1663 р. могли бути лише автори "Літопису Самовидця" та "Літописця Дворецьких". Крім того, вживаючи термін "літопис", ми розуміємо умовність такого трактування історичних текстів другої половини XVII –XVIII ст. Адаже всі без винятку їхні автори, навіть особисто зааганжовані в тих подіях Самовидець (Роман Ракушка-Романовський) чи Василь Дворецький (ймовірний автор "Літописця Дворецьких") [15, с.1-80; 8, с.9-42; 12; 13], писали свої твори вже з певної темпоральної відстороненості від події, вкладаючи в опис не лише свої знання про її суть, а й відштовхуючись від власного розуміння сенсу історичного буття, свого місця в історії, не нехтуючи при цьому й можливостями для моралізаторства, навіть на шкоду історичній достовірності. Отож у представлених оповідях, написаних уже в часи, коли Іван Брюховецький безславно зійшов з історичної арени, скомпрометувавши себе не лише в очах частини козацтва, а й впадши в опалу царській владі, негативних конотацій в описі ніжинських подій початку літа 1663 р. є чимало, можна навіть припустити – значно більше, ніж їх могло бути за умови іншого, більш успішного гетьманування висуванця Запорозької Січі на гетьманський уряд Лівобережжя.

За таких умов позитивні інтенції в описі "Чорної ради" 1663 р. та подій, що їй передували та її увінчали, відстежуються хіба що в творі, авторство якого дослідники приписують Василю Дворецькому – одному з найпоширеніших прибічників промосковської орієнтації в старшинському корпусі Гетьманату, котрий за результатами Ніжинської ради посів уряд київського полковника, особисто брав участь у репресіях проти опонентів новообраного реґиментаря. Отож у "Літописці" Дворецьких увага акцентується на тому, що Яким Сомко перед тим "самовластю гетьманом учинився", а жорстока розправа над ним виправдовується фактом виявлення в нього королівського листа, що став вагомим аргументом його "обличення" [10, с.230].

Вельми цікавою є ситуація з трактуванням подій автором "Літопису Самовидця". Найбільш реальним кандидатом на цю роль дослідники визначають Романа Ракушку-Романовського. Перед Ніжинської радою 1663 р. він, будучи сотником Першої міської сотні Ніжинського полку, неодноразово виконуючи обов'язки ніжинського наказного полковника, входив до найближчого оточення одного з опонентів Івана Брюховецького полковника Василя Золотаренка, уособлював собою якраз те соціальне середовище швидко багатіючої козацької старшини, проти якої кошовий гетьман активно боровся. Відразу після ж виборів 1663 р. Ракушка-Романовський увійшов до гетьманського уряду Брюховецького, зосередивши у своїх руках управління фінансовою сферою.

Така двояка позиція Ракушки-Романовського не могла не впливати на його оцінку тих неоднозначних подій. Відтак, з одного боку, він усіма доступними способами демонструє своє несприйняття ситуації, коли охлократична стихія стає визначальною в житті Гетьманату, вдаючись навіть до вже згаданих раніше таких сумнівних тверджень, що, нібито, навесні 1663 р. в Україні було "заведено" "новое лихо, чога за них гетманов не бивало, тоест чорной ради" [11, с.89], а з іншого, він усіляко очорнює політику Якіма Сомка, котрий і гетьманство мав "от підручних собі полковников и сотников и козаков", і на раду прибув не лише зі зброєю і кінне, але й маючи в обозі артилерію, а перед тим полковник Василь Золотаренко силою примушував полковників голосувати за гетьмана Сомка [11, с.88-89]. Не скупився Самовидець і на епітети при описі всіх тих деструкцій, що впали на Україну відразу ж по завершенні Ніжинської ради, коли "при котром настановливаню полковников много козаков значних чернь позабивала [...] Хочай якого значного козака забили или человека, то тое в жарт повернено, а старшина козаки значніе, яко зможучи, крилися, где хто могл, жупани кармазиновіе на сермяги миняли" [11, с.91].

Всі інші відомі на сьогодні українські літописи були менш інформативними, ніж оповідь Самовидця, а до того ж використовували ніжинські перипетії 1663 р. переважно як вельми придатний сюжет для моралізаторства з приводу того розбрату, що вчинився в козацькій Україні в часи гетьманування наступників Богдана Хмельницького. Так, скажімо, Самійло Величко своєю розповідь про Ніжинську раду 1663 р. звершую такими ось пафосними рядками: "Зріте сини малоросійськіе нещастъ матки вашей и крайню погибель отчизни вашей: егда бо горделиви и високодумни тогдашниі козацкіе властолюбци и междоусоюниі ратники, а отчизни вашей разорители и вас самих нещадниі губители, Виговскій и Пушкар Полтавскій изчезнуша, по них засъ Хмельниченко и Сомко преидоша; тога третій тим подобніі гетьмани и губители ваши, Тетера и Брюховецкіі, народишася" [3, с.39].

Що ж сталося 17-18 червня 1663 р. під Ніжином?

З наявних джерел картина гетьманських виборів 1663 р. проступає хоч трохи й суперечливою, проте доволі зрозумілою. 24 травня до Ніжина прибуває офіційний представник царя Олексія Михайловича окольничий Данило Степанович Велико-Гагін. За два тижні до Ніжина прибув зі своїми прибічниками наказний гетьман Яким Сомко, котрий розташував свої сили поблизу Київських воріт Ніжина. До Сомка долучився і місцевий полковник Василь Золотаренко давнішній суперник Сомка за булаву, з котрим він порозумівся вже напередодні самої ради. Причому, Золотаренко проігнорував заборону Д. С. Велико-Гагіна і, виходячи з міста в поле, прихопив з собою й міську артилерію. Аби не спровокувати сутичку, за словами Гордона, та побоюючись бути звинуваченим у симпатіях до Брюховецького, царський окольничий поспішив передати Ніжинській залозі наказ безперешкодно випустити Золотаренка разом артилерією з міста [4, с.130].

"Более хитроумный Брюховецкий" (як його характеризує Гордон), знаючи про підтримку своєї кандидатури з боку царської влади, свій табір розташував на протилежному боці Ніжина. Яким Сомко, повідомлений про такий маневр свого суперника, пригрозив залишити ніжинські околиці та повернути до Переяслава, якщо царський окольничий розпорядиться скликати Генеральну раду в таборі Брюховецького, а не на Київській стороні. Але Велико-Гагін, "благодарный к Брюховецкому, не согласился и поставил императорский шатер на другой стороне". Сомку та Золотаренку нічого не

залишалось, як за наказом царського окольничого вранці 16 червня передислокувати своїх прибічників на той бік Ніжина, де став табором Брюховецький. Єдине, що вони не виконали, так це не розбили свій табір по ліву руку від Московського тракту, а стали праворуч від нього. Прибулі з Москви солдати вишикувались праворуч від шатра, а стрільці – ліворуч, частина царських ратників прикривали доступ до нього з інших боків [4, с.130].

Доля ж булави лівобережного гетьмана могла вирішитися вже по полудню 16 червня. Тоді до шатра прибув Д. С. Велико-Гагін, до котрого невдовзі долучився і кошовий гетьман. Між ними відбулася конфіденційна розмова і Гордон був переконаний, що за її результатами Брюховецький забезпечив собі повну підтримку царського представника, "но сегодня ничего не удалось сделать, ибо (как полагали) Брюховецкому нужно было время для сговора с партией Сомка" [4, с.130].

Якщо вірити офіційній реляції князя Данила Степановича Велико-Гагіна про обрання гетьмана, Генеральна військова рада 1663 р. пройшла чинно, без ексцесів, у відповідності з царським указом: "и они гетманы и все войско Запорожское и чернь, выслушав великого государя грамоты, на его государевы милости били челом и учинили обрание" [2, с.173].

Насправді ж гетьманське обрання 1663 р. різке відрізняється від ідилічної картини, яку намалював у своєму посольському звіті царський окольничий. Вибори відзначалися неабиякою напругою, були відмічені численними ексцесами та протистояннями, в тому числі й силовими протиборствами – із застосуванням зброї та людськими жертвами. Хто став ініціатором чинення насильства і хто першим застосував зброю? З розповіді Патрика Гордона дізнаємося, що як прибічники Сомка, так і Брюховецького на виборну раду прибули як на війну – з прапорами та зброєю [4, с.131]. Побачивши перед собою таку значну масу озброєного люду, який очолювали вороже налаштовані один до одного лідери, царський представник на раді зажадав, аби козаки залишили зброю та прийшли на зібрання без оружжя. Але як прибічники Брюховецького, так і Сомка, на наказ Велико-Гагіна не зважали. І лише після прибуття в намет до окольничого єпископа Мефодія та спільного їхнього звернення до старшини, з апеляцією до відповідного указу Олексія Михайловича, як було записано в щоденнику Гордона, "окольничий... велел, чтобы Сомко и Брюховецкий с офицерами и лучшими казаками оставили оружие и коней и шли к шатру. Так они и сделали, только Сомко имел при себе саблю и сайдак" [4, с.131].

Останнє зауваження джерела дуже цікаве, оскільки вказує на саму процедуру гетьманського обрання 1663 р.: попри таку величезну масу виборців, насправді вибори проводили "Сомко и Брюховецкий с офицерами и лучшими казаками". Тобто, безпосередніми учасниками виборів мали бути все ж козацькі старшини та "лучшие казаки", тобто, рада мала відбутись за канонами, утвердженими на Січі, коли посеред загальновійськової ради збиралась група старшин і "стариків", яка й ухвалювала принципове рішення, яке по тому винисилось на ознайомлення широкого козацького загалу [6].

Під час читання Велико-Гагіним грамоти царя терпець присутніх увірвався і вони почали провадити вибори. За Гордоном, частина козаків вигукувала "Сомко", інша – "Брюховецький". У якийсь момент прибічники наказного гетьмана доставили в центр виборчого кола бунчук і прапор Якіма Сомка, покрили ним свого висуванця та підняли на лаву, проголошуючи тим самим обраним гетьманом. Але Прибічники Брюховецького зуміли швидко доправити до центру виборчого поля зброю та силою скинути Сомка і його прибічників з лави, пола-

мати бунчук наказного гетьмана та вбити козака, котрий тримав той бунчук у своїх руках (як з'ясувалось уже згодом, ним виявився зять Якіма Сомка) [4, с. 131].

Коли пристрасті розгорілися до крайніх меж, царські ратники за наказом полковника Штрасбурга закидали натовп "виборців" ручними гранатами і ті, як зауважив Гордон, "расчистили пространство". На полі залишились лежати тіла загиблих і ранені в цій сутичці, а наказний Сомко тим часом зі своїми прибічними верхи втік до свого табору. Булава наказного гетьмана та литаври Сомка стали трофеєм для прибічників Брюховецького [4, с.131].

Брюховецький хотів, аби Велико-гагін проголосив його гетьманом уже 17 червня, але той, зважаючи на погрози Сомка не визнати результат такого "обрання" і відвести свої війська до Переяслава, наказав продовжити раду наступного дня.

Наступного ранку вибори були продовжено, але за ніч лави Сомка вельми поріділи, натомість Брюховецький набув нових прибічників. Останні і проголосили висуванця Запорозької Січі гетьманом Лівобережної України – "обрали тихо и безмятежно всеми волными гласы" (Як написав з цього приводу в реляції Велико-Гагін). За присутності царського представника в церкві святого Миколая відбулася присяга новообраного регіментаря. Після чого йому було вручено царську грамоту на гетьманство, а коли Брюховецький став просити про вручення булави і прапора, йому "по твоему, великого государя, указу ... говорили, что булава и знамя дана ему будет в то время, как он, гетман, увидит великого государя, царские пресветлые очи" [14, с.417], тобто прибуде до Москви.

Що нового козацькій Україні запропонував сценарій Ніжинської ради 1663 р.?

Насамперед не можна оминати увагою той факт, що "чорна" (або "чернецька"), тобто загальна військова рада, звичайно ж не стала витвором літа 1663 р. У політичній історії Гетьманату можна віднайти чимало прикладів залучення найширшого кола "старожитнього" козацького товариства або ж щойно покочаченого населення до вирішення нагальних питань поточного життя, а особливо, якщо аналізувати практику кінця 1640-х – початку 1650-х рр[6].

Відтак і закріплення в історіографії терміну "Чорна" як власної назви винятково за Ніжинською генеральною радою 1663 р. можна пояснити хіба що тим потужним впливом історичного нарративу "Літопису Самовидця" на історіографічні реконструкції подій першої половини 60-х рр. XVII ст. Анонімний же автор "Літопису Самовидця" таким своєрідним акцентуванням уваги на феномені "Чорної ради" 1663 р., як на події, що, на його переконання, саме тоді "зараз по весні заводиться" в Україні й "чого за иних гетманов не бивало", демонстрував тим самим власне негативне ставлення до явища, що викликало в автора особисте неприйняття і – не більше того.

Згодом же те, що автор "Літопису Самовидця" зробив для формування історіографічних стереотипів у сприйнятті події, з неабияким успіхом реалізував Пантелеймон Куліш у царині історичної пам'яті, присвятивши "Чорній раді" 1663 р. перший у вітчизняній літературі історичний роман з однойменною назвою. Зважаючи на непересічний літературний талант Куліша, представлений у романі в вальтерскотівській манері образ "Чорної ради", а також романтизовані образи історичних персонажів і стали визначальними у їхньому сприйнятті широким суспільним загалом, навіть більше того – історична назва стала прозвнимим іменем для характеристики певного суспільного явища, несучи в собі чітко виражені негативні конотації.

Утім, навіть і зауважуючи поширеність практики функціонування загальновійськових "чернецьких" рад у Гетьманаті та певну штучність у демонізації образу історичного дійства 350-літньої давності, все ж варто визнати й те, що скликана на початку літа 1663 р. під Ніжином Генеральна військова рада була поза тим подією певною мірою унікальною.

Передовсім ніколи раніше у Війську Запорозькому не було таких тривалих періодів міжгетьманства, як це мало місце на початку 1660-х років. Ніколи перед цим Військо Запорозьке Низове не відіграло і ніколи по тому більше не відіграватиме такої поважної ролі під час проведення гетьманських виборів в городовій Україні, як це було в червні 1663 р. Як, власне, й участь некозацького населення козацької України не буде такою масовою і певною мірою доленосною, як це було в часи проведення Ніжинської "Чорної" ради. Зважаючи на тривалість виборних перегонів на Лівобережжі 1661-1663 років, вже ніколи більше в історії Гетьманату претендентам на гетьманську булаву не вдасться перевершити Івана Брюховецького в кількості та якості даних перед виборами обіцянок – рядовому козацтву і посліельству, міщанам, представникам Церкви та, особливо, царській владі. І ніколи раніше перемога одного претендента на гетьманську булаву не обертається такою масштабною трагедією для його суперників у гонитві за владою та їхніх помічників і прибічників. Не виникатиме при зміні гетьмана й тих тривог, які накрили старшину і "кармазинове козацтво" після обрання на гетьманство влітку 1663 р. висуванця Запорозької Січі.

Але чи можна вважати "Чорну раду" 1663 р. початком територіального розколу Гетьманату на правобережну та лівобережну частини? Сумнівно. Адже вже від осені 1660 р. Гетьманат існував у форматі поділеного на два політико-адміністративні організми, очільники яких до того ж вели між собою доволі запеклу збройну боротьбу з метою поширення своєї влади на іншу територію, використовуючи при цьому допомогу зовнішніх сил (або ж – будучи самими використаними цими зовнішніми силами).

Можливо тоді обрання Івана Брюховецького на гетьманство на Лівобережжі варто класифікувати, як юридичне закріплення територіального поділу Гетьманату, як на тому наголосують у переважній більшості праць сучасних істориків? Також сумнівно. Адже Павло Тетеря, котрий змінив на гетьманському уряді Юрія Хмельницького чи то восени 1662 р. чи то на самому початку 1663 р., також обирався на гетьманство частиною козацтва – в його випадку правобережцями – і зовсім не визнавався за легітимного реґіментаря козацтвом з іншого берега Дніпра. Яким же тоді чином обрання Брюховецького, що сталося уже після елекції Тетері, змінювало юридичне підґрунтя територіального поділу Війська Запорозького або тим паче несло в собі ознаки визначальної, рубіжної віхи в цьому трагічному ланцюзі подій?

Інше питання: чи можна вважати "Чорну раду" 1663 р. причиною територіального розколу Гетьманату на правобережну та лівобережну частини? І тут відповідь не може бути однозначно ствердною. Адже паростки внутрішньої дезорганізації і дезінтеграції Війська Запорозького проросли ще на початковому етапі гетьманування Івана Виговського, коли восени 1657 р. до антигетьманських виступів на Запорозькій Січі долучились старшина і козаки Полтавського та частини Миргородського і Гадяцького полків. Черговий же крок на шляху дезінтеграції Правобережжя та Лівобережжя було зроблено вже урядом Юрія Хмельницького в часи укладення наприкінці жовтня 1660 р. Чуднівського договору з Річчю Посполитою, а особливо під час його незугарної

форми реалізації, коли постраждалими виявилися тисячі лівобережних козаків, котрі під командою наказного гетьмана Тимофія Цицюри перебували в таборі воеводи В.Б. Шереметева і котрі в момент переходу в табір коронних гетьманів були або захоплені в ясир союзниками поляків кримськими татарами, або ж обернуті в підданство колишніми своїми панами – коронними шляхтичами [1, с.198-200; 2, с.39, 43; 4, с.72-73; 7; 19, с.405].

Отож, зважаючи на такі передумови, а також фактор військової присутності Російської держави в Києві та на Лівобережжі, "Чорна рада" – як підтвердження територіального поділу Війська Запорозького – була якщо не неминучою, то, принаймні, цілком очікуваною подією. Відтак, "Чорна рада" не започатковувала собою і навіть не провокувала територіальну дезінтеграцію, а виступала результатом попередніх дезінтеграційних процесів і явищ, що латентне були присутніми в українському політичному житті принаймні з кінця 1650-х років.

У сприйнятті Ніжинської ради 1663 р. важливу роль відіграє фактор присутності на ній значної кількості російських військ, що не міг не вплинути на перебіг гетьманського обрання. Утім і цей аспект не став новацією у взаєминах війська Запорозького з царською династією Романових. Адже вже восени 1659 р., під час проведення Переяславської ради, на якій було легітимізовані владні повноваження Юрія Хмельницького, запорукою застереження царських інтересів стала присутність у Переяславі значних царських військ під командою офіційного представника Олексія Михайловича на раді боярина князя О.М.Трубецького.

До слова, й обрання Москвою Ніжина як місця проведення гетьманської елекції також лише продовжило традицію, започатковану князем Трубецьким восени 1659 р., коли він навідріз відмовився від запропонованого керівництвом Війська Запорозького Трахтемирова, а наполіг на тому, аби рада відбулась обов'язково в Переяславі [5].

Ще одне питання принципової ваги фокусується навколо проблеми наслідків ніжинських подій 1663 р. – чи стала "Чорна рада" початком соціальної революції в лівобережній частині Гетьманату і наскільки новообраний реґіментар був готовим виконувати роздані в ході боротьби за булаву обіцянки й аванси? Вичерпну відповідь на них можна дати лише детально проаналізувавши практичні дії Брюховецького, причому, не лише в наступні по обранню на реґіментарство місяці, а й роки його загалом не тривалого гетьманування. Але навіть побіжний погляд на перші кроки лівобережного гетьмана переконує в тому, що не такий уже простий був цей Іван Брюховецький. Й ініційований ним конфлікт з учорашнім своїм союзником і поручителем перед царською владою єпископом Мефодієм, і кроки, скеровані на зміцнення гетьманської влади, виведення її з-під впливу охлократичних настроїв уособлених запорозьким товариством, яке власне на своїх плечах принесло Брюховецького до гетьманства, і намагання вести свою гру з Москвою, що зовсім не була скерована на беззастережну передачу Лівобережжя під владу царя або ж обмін гетьманських повноважень на якісь особисті вигоди (гру, можливо, дещо примітивно-лукаву, але водночас не позбавлену своєї логіки та бажання реалізувати власний план) тощо якраз і засвідчують неабиякий талант першого лівобережного козацького гетьмана – якщо не як політика, націленого на реалізацію важливих стратегічних завдань, то хоч би вправного тактика, спроможного віднаходити перспективні рішення в найбільш невигідних умовах.

Але чи було такого таланту достатньо, аби вивести Гетьманат чи хоч би його лівобережну частину з тих

вкрай складних кризових умов, в які він потрапив і через неспроможність власної еліти досягти консенсусу з найголовніших питань життєдіяльності, і через тиск обставин зовнішнього характеру? Як засвідчив подальший перебіг гетьманування Івана Брюховецького, перехитрити всіх акторів, які на той час грали долю козацької України, було неможливо, а відсутність чітко окресленої перспективи та акумульованої в належній мірі політичної волі для її досягнення таїли в собі величезну загрозу як особисто для гетьмана Брюховецького, так і держави, яку за результатами Ніжинської генеральної ради 1663 р. йому випало очолити.

Список використаних джерел

1. Акты Московского государства, изд. под ред. Д.Самовасова. – Т.3: Разряд. Приказ, Москов. Стол. – СПб., 1901. – № 217.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археологической комиссией. – Т. 5. – СПб., 1867.
3. (Величко С.) Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1850. – Т.2.
4. Гордон П. Дневник. 1659–1667. – М., 2002.
5. Горобець В. "Волимо царя східного". Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.
6. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009.
7. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001.

В. Горобець, д-р ист. наук, проф.
Институт истории Украины НАН Украины, Киев

"НОВОЕ ЛИХО, ЧОГО ЗА НИХ ГЕТМАНОВ НЕ БИВАЛО": "ЧОРНАЯ РАДА" 1663-ГО КАК ИСТОРИЧЕСКОЕ СОБЫТИЕ И МЕСТО ПАМЯТИ

В статье рассмотрены события генеральной рады, состоявшейся 17-18 июня 1663 г. в окрестностях Нежина, ее значение и место в исторической памяти.

Ключевые слова: казацкая рада, Чорная рада, 1663 г., Гетманат, Украинское казацкое государство.

V. Horobets, Doctor of History, Prof.
Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

"A NEW CALAMITY, WHICH COULD NOT HAVE OCCURED UNDER OTHER HETMANS": A "BLACK COUNCIL" OF THE YEAR 1663 AS A HISTORICAL EVENT AND A LIEU DE MÉMOIRE"

The article deals with the events which took place on June 17-18, 1663 in the surroundings of Nizhyn, during the general council, as well as with the importance of that council and its place in the historical memory.

Key words: Cossack's council, Black council, 1663, Hetmanate, Ukrainian Cossack's state.

УДК 94[(438):(477)]"1661/1667"

Пётр Кроль, д-р філософії (еквівалент по історії), доц.
Варшавський університет (Польща)

ПОЗИЦИЯ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ ПО ОТНОШЕНИЮ К СОБЫТИЯМ НА УКРАИНЕ В 1661-1667 ГГ.

У статті розглянуто політику Речі Посполитої щодо України у 1661-1667 рр. в контексті внутрішньої ситуації в країні та її стосунків з Москвою.

Ключові слова: Річ Посполита, Україна, козаки, польсько-козацькі стосунки, польська політика.

Неудачная политика силового разрешения конфликта с казачеством, его переход под власть царя, зимняя кампания 1654/1655 года, отсутствие надежды обрести вновь Украину и осознание нарастающей угрозы со стороны Швеции, при предполагаемом нападении весной российских войск на Литву, привело к тому, что в Речи Посполитой появилось понимание необходимости изменить политику по отношению к казачеству. Обретение вновь земель, занятых казаками и Москвой, являлось необходимым условием для возвращения государству международной позиции. Именно тогда концепция соглашения стала приобретать все больше сторонников среди польско-литовских элит. Этот процесс усилился после смерти Богдана Хмельницкого в 1657 году, когда к

8. Дзира Я.І. Вступ// Літопис Самовидця / Вид. підготував Я. І. Дзира. – К., 1971.

9. Дополнение к тому III Дворцовых разрядов. – СПб., 1854. Згадка про прибуття з Ніжина до Москви гінця від Велико-Гагіна з повідомленням ("сенчуком") про успішне виконання царським окольничим покладеної на нього місії – "будучи в Войске Запорожском, его государевы дела в совершение привели по его, великого государя, указу и выбрали гетмана Ивана Брюховецкого" – під 28 червня 1663 р. була записана в "Дворцовых разрядах".

10. "Летописецъ" Дворецких/ Изд. Мыцыка Ю.А. // Летописи и хроники. Сборник статей 1984 г. – М., 1984.

11. Літопис Самовидця / Вид. підготував Я. І. Дзира. – К., 1971.

12. Мицик Ю.А. Перший український історико-політичний трактат // Укр. історичний журнал. – 1991. – № 5.

13. Мыцык Ю.А. "Летописецъ" Дворецких – памятник украинского летописания XVII века // Летописи и хроники. Сборник статей 1984 г. – М., 1984.

14. Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст. Додатки// Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип.6. К., 1929.

15. Петровський М. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1926. – Кн. 6.

16. Смолий В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. – К., 2011.

17. Федосов Д.Г. Клинок, перо и "бунташное время" // Гордон П. Дневник. 1659–1667.

18. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Переклад з рос. Л.Білик. – К., 2003.

19. Kubala L. Wojny duński i pokój oliwski. 1657–1660.– Ser.6. – Lwów, 1922.

Надійшла до редколегії 28.05.13

примирению лишь как к временной уступке. Кроме того, элиты власти Речи Посполитой возлагали надежды на казацкую помощь против Швеции и Москвы, хотя ввиду составленной частью коронной армии конфедерации, сами не смогли оказать поддержку гетману И. Выговскому [1, с. 27-221; 2, с. 265-290].

Переяславский договор 1659 года, признанный в Речи Посполитой изменой, вызвал реакцию, результаты которой могли быть катастрофические. Отклонено замысел поисков соглашения с казачеством в пользу разрешения конфликта на восточном театре действий посредством войны. Были попытки наладить с ним прямые переговоры зная, что часть старшины благосклоннее относится к союзу с Речью Посполитой, чем с Москвой. Завершение войны со Швецией предоставило возможность направления на восток всей совокупности вооруженных сил польско-литовского государства. В ходе кампании были попытки перетянуть казаков на польскую сторону, но только поражение казачьих войск под Слободищем и окружение московской армии воеводы Василия Шереметева под Чудновом сломало сопротивление черни и части старшины. В силу чудновского соглашения от 17 октября 1660 года казаки вернулись под власть Речи Посполитой. В ходе переговоров они настаивали на сохранении Русского княжества, однако польская сторона под впечатлением побед над царскими войсками сопротивлялась восстановлению Гадячской унии в полном объеме. Приподнеслись даже голоса за разрешения известные из конституции 1638 года. Гетманы Станислав Потоцкий и Ежи Любомирский по рекомендациям короля и совету сената, чтобы избежать кровопролития и перетянуть на свою сторону казаков, обещая им амнистию и сохранение прежних прав, убедили участников совещания в лагере под Чудновом пойти на большие уступки. Однако пункты, относящиеся к Русскому княжеству, были переданы на решение сейма. В должности воеводы решено было оставить Юрия Хмельницкого, хотя было известно, что он быстро стал сговариваться с представителями царя. Такое решение принято ввиду того, что он признавался человеком слабого характера, лишённого чувства собственного достоинства и политических возможностей, следовательно лицом, не представляющим опасности для польских планов. На должность писаря был выдвинут Павел Тетеря, как лицо, воплощающее в жизнь политику, формируемую в Варшаве. Для королевского двора такие выдающиеся представители старшины, как Иван Выговский, были нежелательны, ибо как слишком сильные личности могли доставить государству много проблем. Сам запорожский экс-гетман, а нынешний киевский воевода, в начале августа 1660 года во Львове принося королю сенаторскую присягу и присягая на гадячские пакты, не скрывал намерения восстановления Княжества [3, с. 14-67; 4, с. 32-50; 5, с. 221-292; 6, с. 337-400, 607-608, 624-628].

Одновременно с этими действиями Речь Посполитая решила позаботиться об обеспечении своего царствования на Украине и других областях. Вскоре после чудновской победы королевский двор предписал Любомирскому держать Украину в повиновении [7, с. 27-30]. Польское владение на захваченной коронными войсками правобережной Украине превратилось в ничем необузданную военщину: грабеж остатков имущества, реквизицию продовольствия, насилие, применяемое польскими солдатами над населением Правобережья. Эта обстановка не влияла хорошо на отношение казаков и старшины к новым порядкам и польско-литовскому государству [4, с. 50].

Тем временем уже на рубеже 1660/1661 г. появились трудности. Попытки захвата Заднепровья польско-казацко-татарскими силами, предпринимаемые зимой 1661 года, не увенчались успехом, и осталось оно в руках Москвы. Зато на Правобережье появился конкурент в соперничестве за Украину – татары, которые решили воспользоваться случаем и подчинить себе казаков. Двор быстро сориентировался в ситуации и предпринял решительные меры, направленные на устранение угрозы разрыва союзов с Крымом и казаками. В переговорах с казацкой делегацией в январе 1661 г. в Кракове, Пражмовский указал, что Крым является врагом как для Польши, так и для Украины. В Бахчисарае польские послы должны были дискредитировать в глазах хана казаков как союзников. В конце концов, интересы государства у обоих союзников победили, но российская, как и татарская, деятельность стала причиной того, что при королевском дворе благосклонно, и даже прямо дружески, отнеслись к казацким посольствам, прибывшим к королю в первые месяцы 1661 года. Таким образом, хотели расположить к себе казацкую элиту и претворить как татарские, так и царские планы. Наиболее характерным симптомом этой деятельности является разговор канцлера Пражмовского с казацкими послами, проведенный им во второй половине января в Кракове. В этом разговоре Пражмовский, указав, что татары являются врагами как Украины, так и Польши, стал апеллировать к казакам за возвращением к прежней дружбе с Польшей, тогда и поляки не будут нуждаться в басурманской помощи и дружбе [4, с. 51-66, 84-97; 8, с. 609-634].

Договориться с казаками должны были на запланированном на 26 февраля 1661 года созыве в Ярославле, который не состоялся ввиду предполагаемого отсутствия Юрия Хмельницкого и Ежи Любомирского. Двор, опасаясь контактов казаков с Москвой и татарами, предполагал возможность восстановления Княжества, но шатания продолжались недолго. Этот выход был быстро отвергнут как невыгодный для интересов государства, но так как в Речи Посполитой готовились к продолжению войны с Россией, решено было привлечь по мере возможности широчайшие круги казацкой старшины, флирты которой то с Москвой, то с Крымом беспокоили официальные польские круги. Менее опасались возможности перехода казаков Хмельницкого на российскую сторону, особенно после попыток захвата Заднепровья силами Хуляницкого, зато все время беспокоили польскую властную элиту связи старшины с татарами.

Вопросом установления отношений с казачеством и привлечения их на сторону Речи Посполитой занялся сейм 1661 года. Он начался в обстановке страха, вызванного известиями об угрозе казацко-татарского союза и предполагаемого российского наступления на Правобережье. Однако этот страх быстро прошел, а казацкие акции, по мнению властной элиты и депутатов, пошли вверх в связи с все ухудшающимся, невыгодным для интересов государства, развитием ситуации в коронном войске, покинувшим Украину и образовавшем конфедерацию. Так как по его следам пошла и литовская армия, Речь Посполитая была лишена какой-либо военной силы на востоке, способной воспротивиться возможной российской агрессии, не говоря уже об осуществлении наступательных действий. В таком положении вещей единственной боеспособной армией могли быть лишь правобережные казацкие полки. Нужно также помнить и о том, что польский двор никогда не отказывался от использования казаков в борьбе за выбор наследника короля Яна Казимежа еще при его жизни [13, с. 245-248].

Правобережье рассчитывало на утверждение перемирия и урегулирование правового статуса казачества. Это успокоило бы ситуацию на Украине и дало бы Хмельницкому и его окружению серьезный аргумент в переговорах с представителями Заднепровья. Казацкие требования были поддержаны частью депутатов, особенно из земель, находящихся под контролем запорожского войска, для которого большое значение имело урегулирование вопроса владений, расположенных на Правобережье. Для двора по вышеуказанным причинам тоже было важно окончательное решение вопроса соглашения. Несмотря на это не было согласия на включение в договор пункта о Русском княжестве, утверждая в целом чудновское соглашение [9, с. 121; 10, с. 194-195]. Впрочем, в ходе обсуждения казацкие посланцы приняли это, "так как само Запорожское войско понимает ненужность этого Княжества" [11, с. 357].

Да и сами казаки, осознавая, что польская сторона не согласится на возвращение к Гадячской унии, выдвинули свои условия. Прежде всего, они не представили как условие *sine qua non* требование создания Русского княжества. Старшина стремилась прежде всего обеспечить условия для развития автономии запорожского войска, играющего роль политического народа. Они стремились получить гарантии для сословия реестровых казаков, статуса обособленного, отдельного сословия, равного польскому и литовскому дворянству. Вместо политического отличия – сословное отличие. Казаки не должны были вливаться в дворянство путем возведения, но в целом пользоваться такими же как оно правами. Требовали, между прочим, права на проживание на Украине не только в королевских владениях, но также частных и костельных, а также права на выход из повиновения королю и Речи Посполитой в случае нарушения условий соглашения. Православные имели право назначаться в украинских воеводствах на все должности, в четырех же дальних коронных воеводствах на Руси и во всей Литве на половину городских должностей. Казаки должны были быть подчинены лишь своим гетманам и военным судам, старшина должна была быть возведена в дворянство, получить бенефиций, вдовы же казаков обеспечение. Отказываясь от заседания метрополита и владык в сенате, они потребовали для православного духовенства мест в коронном и литовском трибуналах, а также ликвидации унии на Украине. Обещали принять участие в войне с Москвой в случае наступления не только на Украине, но и в Литве, но требовали присоединения соглашения к возможному мирному договору с Москвой [12, с. 90 – 94].

Интересным является то, что когда сейм решал отбросить важнейшие казацкие требования, по настояющему утверждая Чудновское соглашение, в Варшаве было уже известно об отступлении польских войск с Украины, волнениях в коронной армии, что нарушало только что полученный контроль над Правобережьем. Оказалось, что дворянство не смогло воспользоваться одним из последних шансов на прочную стабилизацию обстановки на Украине и обрести вновь Заднепровье. Не было сделано ничего, чтобы добиться поддержки той части старшины, которое разочаровавшись относительно возможности строительства самостоятельного государственного организма под властью царя, было готово сотрудничать с Речью Посполитой на условиях признания ею некоторых политических достижений, которых добились во второй половине XVII столетия. Зная, что Запорожское войско это уже не та сила, что несколько лет тому назад, казацкая старшина была готова отойти от идеи Русского княжества взамен за автономии, признание реестрового войска привилегирован-

ным сословием и гарантирование возможности возведения за военные заслуги в ряды родовой элиты. Речь Посполитая не нашла в себе столько мудрости, чтобы укрепить свое положение политическими средствами. А без решения проблемы присвоения запорожскому войску отдельного политико-общественного статуса тяжело было ожидать укрепления своей позиции на Украине и спокойствия на восточной границе [4, с. 70-71; 5, с. 309].

Соглашение было поддержано частью католических депутатов, представляющих восточные земли Короны – в значительной степени остающиеся под казацким контролем. Перед исполнением требования об отмене церковной унии, обещано проведение коллоквиума духовенства. Сомнительной уступкой был отказ прима-сом Вацлавом Лещинским и другими недовольными соглашением (в том числе некоторыми епископами) публикации документа по этому вопросу, чтобы "казаки не перешли на сторону московского царя и не признали его начальство". Тем не менее, он должен был быть присоединен к ратификационной конституции и зачитан на следующем сейме перед голосованием. Придворная группа рассчитывала на традиционные, но устаревшие и часто безуспешные методы привлечения старшины поместьями и возведениями во дворянство. Не видно, чтобы сенат предпринял попытку осуществления более реалистической политики по отношению к казакам, высказываясь в принципе в пользу соглашения с ними и одновременно за занятие коронной армией правобережной Украины, потому что "из-за поклонов крестьянин мир не сделает" [4, с. 88-107; 5, с. 310-339; 9, с. 7-31, 53-57, 65, 69-72, 103, 121, 196-197, 208-209; 14, с. 77об-78; 15, с. 113об-114]. Ввиду невозможности использования объединившейся в конфедерацию коронной армии к борьбе с Россией на украинском фронте, осуществление действий на Заднепровье легло на плечи казацких сил, поддерживаемых татарами. Королевский двор не хотел, чтобы Речь Посполитая полностью отсутствовала в этом розыгрыше. В Варшаве было известно, что наказной заднепровский гетман Яким Сомко не пользуется доверием Кремля, который постоянно преследовал его и что из-за этого он вынашивал намерение покинуть неблагодарную службу у царя Алексея Михайловича. Оттуда идея отправления открытых писем, направленных к Сомко и тамошним полковникам, с заверением в королевской милости, если перейдут на сторону Речи Посполитой. Эти письма были подготовлены по просьбе Хмельницкого накануне его похода на Заднепровье, и трудно сегодня однозначно утверждать, что таким образом Ян Казимеж хотел осуществлять последовательную политику по отношению к казакам. Ибо в Варшаве опасались, что возможные татарско-казацкие успехи в Заднепровье могут привести к отрыву казаков от Речи Посполитой. Поэтому и предприняты были также другие действия, направленные на возврат Украины, но также на усмирение казачества – действия направленные на заключение договора с Россией, в котором царь откажется от власти над казаками и в будущем под свое покровительство принимать их не будет [4, с. 104]. Требование возврата этих земель проявлялось в польско-русских переговорах до 1663 года, свидетельствуя о том, что при кризисном положении в государстве двор и элита поставили на другие способы усмирения Украины, чем на договоренность с казачеством, не гарантирующую окончательно решения вопроса возвращения дворянства в свои имения на полных правах.

Политические и военные провалы стали причиной того, что на переломе 1661/1662 года положение Юрия Хмельницкого стало плохим. Мало того, наложились на

это также нарастающий конфликт на самой правобережной Украине. Ратификация сеймом Чудновской версии соглашения, да еще и без удовлетворения уступок казачеству, толкнул казацкую элиту к поискам других, не совсем законных, методов осуществления своих политических потребностей. На Правобережье стал нарастать конфликт, подогреваемый между прочим отсутствием военной поддержки со стороны коронной армии, не урегулированием вопроса возврата церковного имущества удерживаемого униатами, а также возвращением дворян в свои имения. В соответствии с решениями Чудновского соглашения гетман был вынужден согласиться с возвратом дворянству принадлежащих ему имений. С этой целью даже были выданы специальные универсалы к казакам и крестьянам. Очевидным является то, что предпринятые попытки воплощения этих постановлений в жизнь спровоцировали конфликты между старыми (дворянством) и новыми (казаки и старшина) владельцами имений, а также между дворянством и его бывшими подданными.

Наложились на это еще и религиозные вопросы. Униаты, пользуясь поддержкой короля, папского нунция и католического епископата, отказывали в уступках в пользу православных. Происходили также случаи занятия ими православных сакральных объектов. Король был вынужден резко воспротивиться этим практикам, потому что в октябре 1661 года Хмельницкий в довольно острой форме потребовал возврата церковных имений, ставя это в зависимость к участию казацких войск в операциях коронной армии [4, с. 74-75; 16, с. 257].

В декабре 1661 года в Вильнюсе, где пребывал Ян Казимеж, предстало казацкое посольство с Федором Коробкой и Остафием Фацкевичем во главе. Посланцы передали просьбу запорожского войска, чтобы король попытался успокоить ситуацию в Украине, приостановить практику дворян по возвращению в свои имения, расположенные на Правобережье, и окончательно решить вопрос возврата церковей униатами [17, с. 180-181; 18, с. 129-132, 162-165]3. Король, под влиянием этих просьб и принимая во внимание большую роль, какую должны были сыграть казацкие полки в воздвижении Конде на польский престол, а также не желая допустить дальнейшей дестабилизации ситуации в Украине, выдал 8 декабря 1661 года универсал, в котором запретил отбирать у казаков принадлежащие им до сих пор владения, пока специальной комиссией не будут решены все дела по этим владениям в судебном порядке. Те дворяне, которые успели отобрать у казаков свои владения, должны были их вернуть прежним владельцам. Остальным же владельцам рекомендовано, чтобы они воздержались с обратным получением своих земель, по крайней мере, до следующего сейма [9, с. 173, 196].

Такое поведение двора исходило из желания обеспечения мира на Украине в то время, когда в Речи Посполитой продолжалась острая политическая борьба. Казаков хотели использовать для поддержки действий королевского окружения и одновременно как пугало для оппозиции. Ведь когда обстановка в Речи Посполитой стала развиваться в невыгодную для короля и его сторонников сторону, снова появились планы использовать казаков в борьбе с оппозицией [5, с. 317].

Тем временем обстановка на Украине, несмотря на издание королем упомянутого универсала от 8 декабря, серьезно обострилась. Этот документ не соблюдался дворянством, которое по-прежнему прибывало на Правобережье, вызывая конфликты с казаками. Наконец запорожский гетман, чтобы предотвратить вспышку недовольства и отдавая себе отчет в том, что дальнейшее ожидание может привести к потере авторитета

у казачества, предпринял решительные шаги. Приказал вывести дворян и арендаторов из частных и королевских поместий [20, с. 443]. Этот приказ мог значительно обострить отношения на линии Варшава – Чигирин. Тем более что запорожское войско решило продолжить свои действия, перемещая действия на арену сейма.

В указании на созываемый 20 февраля 1662 года сейм, казацкая сторона требовала, прежде всего, удовлетворить претензии православной церкви (вернуть отобранные униатами сакральные строения и поместья) и прислать на Украину военные подкрепления [19, с. 413-418]. Но уже во время заседания сейма, казацкая делегация на сессии 28 марта напомнила, между прочим, о том, "чтобы пункты Гадячского соглашения были полностью сохранены". Это был четкий сигнал, что молодой Хмельницкий и его окружение, не смотря на пропольскую установку, не намерен отказываться от обеспечения себе верной позиции в рамках польско-литовского государства. Оказалось тоже, что Чигирин искал поддержку для своих требований, между прочим, у объединившегося в конфедерацию литовского войска, а также Ежи Любомирского [7, с. 324; 16, с. 258-259].

Позиция делегации и требования, представленные ею, встретились с решительным сопротивлением со стороны католических депутатов и дворянства из украинских воеводств, возмущенного последними решениями Хмельницкого. Эта реакция и известия о начале польско-московских переговоров стали причиной того, что казаки согласились отложить рассмотрение своих требований до следующего сейма. Сумели только добиться создания специальной комиссии, которая должна была заняться вопросом возврата православным церковных имений. В постановлениях сейма нашлись, между прочим, записи о возврате поместий, переданных казакам, их прежним владельцам и запрет временного расположения казацких полков на Брацлавщине. Запрещено также занос в казацкий реестр населения из дворянских владений, отменены были все казацкие привилегии, присвоенные казакам на прежние дворянские имения, равно как и универсалы запорожского гетмана, противоречащие правам на собственность польского дворянства. Одновременно сеймовая конституция оговаривала, что на будущее никаких универсалов, убавляющих права дворянства на поместья на Украине, издаваться не будет [11, с. 390; 18, с. 168-176; 16, с. 261-262].

Все указывало на то, что Речь Посполитая во что бы то ни стало стремиться к усмирению обстановки на Украине. С точки зрения тогдашних интересов государства это было необходимо, ибо без полного закабаления правобережной Украины, а также решения кризиса в армии, не могло и речи быть о продолжении войны с Россией. Эти две равные проблемы (вопрос Украины и решение военного вопроса) выдвигаются на первый план государственных задач этого периода.

В марте 1662 года королевский двор, обеспокоенный неблагоприятным для Речи Посполитой развитием событий на Украине, решил отправить в Чигирин Павла Тетерю. Он должен был прежде всего присмотреться к казацко-татарским контактам и принудить гетмана к согласию на возврат дворянству его имущества [7, с. 268-269]. Прежде чем дошло до этой миссии, 14 апреля Юрий Хмельницкий издал универсал, в котором извещал, что король обещал выполнить постановления гадячской унии и чудновского соглашения. Требуется, однако, чтобы не препятствовали дворянству вновь обретать его прежние имения. Одновременно гетман обратился к дворянству, чтобы не причинять зла казакам, проживающим в их имениях [19, с. 421; 17, с. 183].

Как можно догадаться, этот универсал не предотвращал дальнейшее обострение обстановки на Украине. В 1662 году все отчетливее становились признаки острого кризиса внутри казацкой элиты, готовящейся к борьбе за власть. На арену событий вернулся бывший гетман, а ныне киевский воевода и сенатор Речи Посполитой, Иван Выговский. Он отчетливо ставил на татарско-турецкую карту, а его политика нашла поддержку среди части старшины. Появились тоже сигналы о связях молодого Хмельницкого с Москвой. Итак, нет ничего удивительного, что недоверчиво присматривались в Варшаве к его переговорам с татарами [18, с. 154]. Все заметнее становилась угроза перехвата гетманской власти из рук непопулярного Хмельницкого недоброжелательно настроенной к Польше старшиной. В Заднепровье крепнул пользующийся российской поддержкой Иван Брюховецкий, который мог предъявить претензии к Правобережью и ввиду господствующих там беспорядков подчинить его себе. Это же могло усложнить ситуацию королевского двора, готовящегося к новой, решающей кампании против России. В таком случае необходимым было усмирить Правобережье и заручиться его военной поддержкой в предстоящем походе. Поэтому и было принято решение об отстранении Хмельницкого от должности запорожского гетмана и передаче запорожского жезла Павлу Тетере, лицу гарантирующему, что казачество сохранит верность королю и польско-литовскому государству. Бывший генеральный писарь осенью 1662 года появился на Украине, а в январе благодаря поддержке татар принял жезл с рук Ю. Хмельницкого.

Это был несомненно великий успех Речи Посполитой. Высшего поста на Украине добился человек, преданный королю и Польше, пользующийся их полным доверием. Таким доверием не пользовался ни один из контркандидатов на жезл. Двор и польские элиты могли быть уверены, что пока запорожским гетманом является Тетеря, интересы Речи Посполитой на Украине не будут подвержены никакой неожиданной опасности. Накануне новой военной кампании это имело огромное значение. Ничего удивительного, что сообщения об избрании Ивана Брюховецкого гетманом Заднепровья и кровавая расправа с политическими соперниками на совете в Нижине, не произвели никакого впечатления на польских политиков. Как раз наоборот, предполагалось, что враги и не поддерживающие нового заднепровского гетмана лица в момент вступления польско-казацко-татарской армии перейдут на королевскую сторону. Таким образом в начале 1663 года Польша встала твердой ногой на правобережной Украине и хотя опасность татарского забора все время висела над этой страной, обстановка по сравнению с минувшим периодом изменилась в пользу Речи Посполитой. На Украине были подготовлены условия для предпринятия снова, теперь в большом масштабе, военной расправы с Россией.

Чтобы устранить все препятствия соглашению, канцлер Миколай Пажмковский, в тайне от дворянского общественного мнения, положил начало переговорам по делу о новой церковной унии в связи с планами, принятыми в последние годы царствования Владислава IV. Однако не произвели они эффекта. Одним из немногих следов серьезного подхода к казацкому вопросу в этот период является созданный на переломе 1663 и 1664 г. интересный меморандум на тему установления отношений на Украине после победоносного окончания конфликта с Москвой. Высказывалось в нем пожелание, чтобы Ян Казимеж, возвращаясь с войны, задержался на Украине, лучше всего в Киеве, где окончательно утвердил бы и воплотил в жизнь постанов-

ления обоих последних пактов с казаками – Гадячского и Чудновского. Главное пожелание включало отрыв казаков от крестьян и мещанства и лишение в будущем возможности их угнетения дворянством и арендаторами королевских поместий. Прочное устранение источников бунтов требовало – по мнению автора – присутствия государя, авторитет которого среди русин и дворян сделает, что будут выделены из королевских и частных владений казацкие земли. Единственной повинностью казаков в будущем должна была быть военная служба, при этом количество выставленных в поход лошадей должно было быть соразмерным размеру надела. С оговоркой, чтобы после смерти казака, земли возвращались в распоряжение короля. Этот вопрос, равно как и расположение и содержание польских гарнизонов, требовал, по мнению автора, поддержки дворянства. На сеймике, который должен был пройти, для удержания пропольского гетмана (Тетери) необходимо будет присутствие государя, потому что только в такой обстановке дворянство может смириться с изменениями. Избирательный закон должен был быть утвержден сеймом. Наконец было брошено предостережение о том, что пренебрежение к этому плану угрожает новыми бунтами и поисками казаками помощи у турецкого султана. Недостаточно доказательств, чтобы эта интересная и компромиссная концепция вызвала заинтересованность. Заднепровский поход Яна Казимежа 1663/64 г. был последней и неудачной попыткой преодоления тупика и победы над Россией. Мало того, что закончилась она безуспешно, так еще возвращающиеся из кампании коронные войска вынуждены были бороться с антипольским восстанием, вспыхнувшим в начале 1664 года. Военная слабость принесла раздел Украины на российскую и польскую части; в последней росли влияния татарские и турецкие [4, с. 68-91, 116-132, 134-144, 150-196; 21, с. 212–215].

Когда коронное войско под командованием Стефана Чарнецкого, поддерживаемого Тетерей и татарами, пыталось усмирить правобережную Украину, Речь Посполитая медленно погружалась в хаос внутреннего конфликта между стремящимися к избранию еще при жизни короля Яна Казимира на польский престол французским принцем и дворянской оппозицией, управляемой великим коронным маршалом и полевым гетманом Ежи Любомирским. В таком положении, когда даже сеймы 1664/65 и 1665 были подавлены этим конфликтом, ни двор, ни дворянское общественное мнение не занялись казацким вопросом. Предпринимаемые с этой целью усилия погибали в пылу внутренней борьбы. Да и видимость могла указывать, что положение не такое уж плохое. На сейме 1664/1665 года посольство коронного войска представило заседающим в сейме как пленных, так и сто трофейных казацких и российских знамен. Так же поступили, но уже после завершения заседания, послы литовской армии. Только 9 января, уже после срыва сейма, казацкие послы на официальной аудиенции зачитали свое указание, "заступаясь за церковь, Академию и другие материи от себя далекие", как записал участник сейма, по-видимому не понимающий, что казаки представляют интересы всей Руси [22, с. 7-9; 23, с. 198-199; 24, с. 61, 124–125; 25, с. 99-174].

Начало мятежа летом 1665 года посодействовало катастрофе на Украине. Часть коронного войска объединилась с Любомирским, часть с королем. После сейма 1665 года Павел Тетеря предложил 12 тыс. казаков против Любомирского, но его власть и власть Польши на Украине висела на волоске и уже в июне перестала существовать. Только что назначенный великим коронным маршалом Ян Собеский не разбирался в ситуации,

коль на подавленном королевскими сторонниками совете сената во второй половине мая 1665 г. поддержал принятие этого пердолжения! Любомирский, так же как двор, добивался казацкой и татарской помощи. Вывод коронной армии обозначал выдачу страны в татарские руки. Обольщало надеждой, что татары – которые выдвинули на пост гетмана Петра Дорошенко – будут защищать Украину и вернуть ее после окончания войны. Изможенная Речь Посполита и Москва не были способны на решающее столкновение, что обозначало раздел Украины, неприемлимый как для казаков, так и для Турции и Крыма [4, s. 214-222; 25, с. 130; 27, с. 85-99].

Правда на первом сейме 1666 года появились отдельные голоса по вопросу Украины, но они сосредотачивались на его силовом решении: подавлении бунта и принуждении казаков к повиновению; затем планировалось нападение на Москву. Обстановку в Варшаве разрядили сообщения, поступающие от нового гетмана, Петра Дорошенко, который, после устранения других потенциальных претендентов и принятия жезла осенью 1665 года, завязал контакты с королем, заявляя о полной лояльности. Прибывшее на сейм 1666 года казацкое посольство заявило о готовности служить во всех нуждах Речи Посполитой, но при условии возвращения к зборовским пактам! "Торжественная речь была казацкая, но указание гадяцкое" – подчеркнул один из депутатов сейма. Они требовали ликвидации постановлением сейма унической церкви, предоставления метрополиту с владыками мест в сенате, свободы в избрании метрополита православной общественностью, наконец, выделения казацкой Украины в рамках Речи Посполитой. В споре о поручении метрополии казаки поддерживали Юзефа Нелюбовича Тукальского – вопреки двору, выдвинувшему кандидатуру Антона Винницкого. Несмотря на это король решился освободить пребывающего с 1664 года в тюрьме в Мальборке Тукальского, задержанного на основании интриг Тетери и содержавшегося вместе с ним брата Гедона (Юрия Хмельницкого). Это должно было быть проявлением доброй воли перед Дорошенко, хадатайствующего о популярном в казацкой среде Тукальском. После годичного пребывания в Литве он выехал на Украину, становясь главным советником Дорошенко. Авторитет популярного предводителя Церкви значительно укрепил позицию гетмана Правобережья и на Заднепровье. Освобожден был потом и Хмельницкий, возможно из-за Собеского, который все лучше понимая обстановку на Украине, хотел умерить напряженность между Россией и поляками и завязать нити порывающегося сотрудничества.

Вернемся теперь к заседанию сейма, на котором неопределенно обещано соблюдать казацкие свободы и отправить из сейма комиссию для рассмотрения требований. Ответ на речь казацких послов, представленный канцлером Миколаем Пражмовским, был благосклонным – что ввиду отступления Франции от вопроса избрания перед продолжающейся гражданской войной – было понятным. Но уже королевский ответ на требования Дорошенко был положительным лишь в мелочах, большинство хадатайств было отброшено или отправлено на очередной сейм. Двор во время заседания представлял себе, что срыв сейма и отсутствие полномочий для комиссаров вызовет реакцию Дорошенко, коль в конце апреля предупредил заседающих о казацко-татарско-турецком союзе и угрозе турецкой войны. Разгоряченное угрожающим мятежом сословие отнеслось к этому как к "сеймовым новостям" [28, с. 525; 19, с. 611-614; 26, с. 205-248].

Тем временем военная слабость и нарастающая угроза конфликта с татарами и Турцией произвели, что

двор встал на позиции примирения с Москвой и создания общего фронта против угрозы с юга. Результатом этой перемены был протест короля по отношению к наступлению, предпринятому Дорошенко на Заднепровье летом 1666 г. Приказ о прекращении действий признал он ударом в спину, не прекратил действий и все благосклоннее относился к предложению разрыва с Польшей, заявляемому татарской стороной. В Варшаве не принималось слишком близко к сердцу разные предостережения о зараждающемся казацко-татарском союзе и возможном начале войны на Украине. Лишь сообщение о поражении под Браиловом и разгроме корпуса Себастиана Маховского отрезвили польских политиков. Однако их реакцией не стало предпринятие попытки сговориться с казаками и Дорошенко, а соглашение на заключение перемирия с Москвой [4, с. 222-223, 227-256; 27, с. 104-130; 29, с. 9-22, 36-38].

В 1667 г. по-прежнему не предпринято никаких действий, направленных на отрыв казаков от татар и Порты. Ибо оппозиция не верила в турецкую угрозу на Украине, считая, что это ширма планов возведения на престол французского кандидата. Впрочем, кажется, что такое соглашение не было тогда возможным. Когда польский посол в Стамбуле стремился навязать контакт с послами Дорошенко, обещая им амнистию, они заявили, что так далеко находятся от подданства и дружбы с Польшей, как небо от земли [30, с. 38-46; 31, с. 572-596].

На сейме 1667 г. относительно Турции и казаков немногие даже связанные с двором сенаторы при голосовании поддержали обеспечение каменецкой и белоцерковской крепостей, как и отправление комиссии на переговоры. К сообщениям о турецкой угрозе депутаты относились как к "сеймовым новостям", а утвердили их в этом слухи о намерении прибытия князя Конде, кандидата на польский престол. К счастью полевой гетман Ян Собеский отбил нападение, заключив осенью 1667 г. трактат под Подгайцами. В его силу возобновлена была дружба с ханом, казаки же возвращались – по крайней мере формально – под власть Польши. Собеский, однако, не обладал полномочиями на удовлетворение казацких требований, отсылая их на ближайший сейм, следовательно, не прекратились никакие из мотивов, подталкивающих казаков в руки Турции. Стоит вспомнить, что в меморандуме, составленном летом 1667 г., львовский каштелян Анджей Максимилиан Фредро признал полезным возможным брак овдовевшего Яна Казимежа с царевной. Это – по его мнению – принесло бы возврат утраченных земель и объединение сил против турков и татар. Важное место в обновленных планах турецкой войны предоставил казакам, "при подтверждении своих свобод – что необходимо". "Такая война – подчеркивал – освободила бы страну от турецких нашествий, расширила границы, облегчая наступление вглубь турецких владений, московский союз же ослабил бы Швецию, в будущем предоставляя возможность даже вернуть Инфлянты" [29, с. 17-19, 44-47, 66, 104-105; 30, с. 49-53; 32, с. 232-234].

Ян Собеский, осознавая тяжелое положение государства, перед лицом казацко-татарского наступления в письме от сентября 1667 г. безуспешно советовал королю обещать казакам не только комиссию, но и удельность. Диверсионный удар Ивана Сирко и запорожских казаков на Крым решающим образом способствовал успеху кампании, указывая, что неприязнь к татарам по-прежнему могла бы быть для части казаков осью взаимопонимания с Польшей. После заключения Подгаецкого договора, правящая в Варшаве группа безуспешно стремилась разными путями добраться к Дорошенко и изменить его отношение, нет однако же

доказательства, что ему было предложено значительное корректирование прежней политики. Угрожающая позиция Турции и Крыма склонила дворскую группу уплотнить отношения с Москвой, к которой из сейма 1667 г. было отправлено посольство, заключившее с российской стороной оборонительный союз (14 XII 1667 г.), направленный не только против турок и татар, но также против казаков Дорошенко, если не покинут они своих мусульманских союзников. После заседания сената решено было обратиться к царю о поддержке на Украине действий против Дорошенко [29, с. 66, 116-117; 30, с. 37-38. 53-125; 33, с. 89-90].

Двор в программе первого сейма 1668 г. предостерегал перед турецкой войной, сомневаясь в прочности уговора с Крымом. Вспоминалось о притязаниях Запорожцев, для рассмотрения которых следовало бы создать комиссию, а Петру Дорошенко предоставить символы гетманской власти и чегириное староство. Рекомендовалось также удвоение войска (до 24 тыс. в Короне), но угроза турецкой войны не считалась реальной. Сейм, подчиненный конфликту вокруг избрания, не поднял казацкого вопроса. Напрасно заместитель канцлера Анджей Ольшовский предостерегал, что надо помнить о гарнизоне в Белой Церкви и ратификации Подгаецкого пакта с казаками, так как нельзя доверять татарам. Лишь после сейма совет сената выслушал сообщения посольства из Турции и Собеского о подгаецкой кампании. На совете обсуждались способ отправки татарского посла, осуществления казацкой комиссии так, чтобы удержать казаков в послушании, обеспечение защиты находящихся под угрозой крепостей. В связи с мятежными настроениями в Короне, маловероятным кажется, чтобы Собеский – как утверждает гданьский секретарь – предложил созыв ополчения из-за опасных волнений на Украине [29, с. 108-109. 116-125, 34, с. 263–263об].

Ян Собеский после Подгайцев делал все, чтобы не обострять обстановки и внимательно следил за деяниями Дорошенко, который опять ударил по Заднепровью (1668 год). Он обязался не отправлять на Украину до окончания зимы, а по крайней мере до окончания сейма, никакой хоругви; поощрял Дорошенко к отправке послов на сейм, обещая со своей стороны любую поддержку, заверил, что король предоставит запорожскому гетману чегириное староство, выдаст знамя, жезл и так называемые военные ценности. Небольшое значение имело почтение, с каким относились к себе оба гетмана – великий коронный и запорожский – хотя на Украине и в Москве настойчиво повторялась легенда о их тайном сговоре. Несмотря на отсутствие казацких послов на первом зимнем сейме 1668 г., заместитель канцлера Анджей Ольшовский обещал отправление комиссии на Украину. Лишь после срыва сейма Собеский выпросил согласие на комиссию, а одним из ее членов должен был быть черниговский воевода Станислав Казимеж Беневский. Однако шансы на соглашение были невелики. Уже в конце февраля из Москвы направлено к резиденту в Варшаве требование, чтобы Польша оказала помощь против бунтовщиков на Заднепровье. Король и сенат заявили, что не была ими принята предложенная при посредстве Дорошенко власть над Левобережьем. Ян Казимеж издал универсалы к литовским и коронным гетманам, чтобы купили войско и снесли с царскими воеводами. Наверное в Варшаве по-прежнему питали надежду перетянуть Дорошенко, которому в конце марта 1668 г., почти через три года после избрания, была выдана гетманская привилегия. К концу апреля гетман Правобережья обуславливал начало деятельности комиссии по возврату отобранных Павлом Тетерей церковных, казацких привилегий и символов власти запорожского войска. Правобережная Украина стала ускользать из-под и так то-

лько формального польского контроля. Собеский, а за ним двор и сенат, пытались разобраться с фатальным развитием обстановки на Украине. Весной Собеский стремился привести, через своих резидентов в Бахчисарае и посла к очаковскому паше, к срыву контактов Дорошенко с Крымом. Летом 1668 г. канцлер Ян Лещинский рассуждал даже о необходимости созыва ополчения, а краковский епископ Анджей Тшебицкий рассчитывал на российское подкрепление. Главные усилия сосредоточивались на поддержке отношений с Турцией и Крымом, приостановке вспышек на Украине для того чтобы выиграть время. Собеский обещал возврат полунных от Тетери символов запорожского войска и гетманских, а также сообщил, что добился выдачи привилегии на жезл для Дорошенко (фактически символы гетманской власти были переданы потом Ханенко). Однако в начале июня Дорошенко не был уже заинтересован комиссией, информируя об успехах на Заднепровье, и призывал Польшу к войне с Москвой для обретения вновь всей Украины. Данное им в начале августа обещание отправления казацких послов на сейм было только завесой. Ян Собеский проинформировал сеймики о нарастающих угрозах еще до сейма по отречению от престола, но отклика не получил, хотя казаки Дорошенко начали в это время вооруженные действия против польских гарнизонов в крепостях на Правобережье. Будучи великим гетманом Собеский уже весной был убежден в необходимости вооруженной акции против Дорошенко. Передвижение коронной армии в пограничной полосе вызвало ускоренное возвращение казацкого гетмана из-за Днепра. В июле 1668 г. коронный маршал из-под Ляхович укрепил гарнизон Белой Церкви, но его силы были слишком малы для решительной акции, вдобавок вместо того чтобы поехать на Украину, Собеский вынужден был съездить на сейм по отречению от престола. Или все время он рассчитывал на налаживание отношений с Дорошенко, или хотел выиграть время, но согласно требованию Дорошенко сменил критикуемого за угнетение коменданта ключевой крепости Яна Стахурского, а в сентябре русский воевода Станислав Яблоновский привез в Чигирин заключенную в тюрьму казацкую старшину. В это время Дорошенко имел под спудом приготовленный турецкий союз, ибо оговорил условия, по которым должен был принять турецкое покровительство. Несмотря на нарастающую угрозу войны, последний сейм не занялся казацким вопросом, хотя в королевских письмах на сеймики обращалось внимание на принятие казаков под турецкое покровительство, рекомендовалось увеличение армии, ратификация подгаецкого трактата и укрепление Каменьца [35, с. 292-310; 27, с. 145-219; 36, с. 336-337; 344-346; 356-358; 361-365, 371-372, 373-374; 378-380, 381-384, 390-394, 403-404].

Подводя итоги можно признать, что Речи Посполитой, двору и дворянству в 1660-1668 гг. не удалось как оценить ситуацию, так и установить иерархию целей и способов их достижения. Невозможно согласиться с политикой польских элит, которые после военных успехов 1660 г. попали в убеждение о возможности преодоления Москвы и обретения вновь утраченных земель на Востоке без привлечения на свою сторону казачества. Эта уверенность оказалась погубной. Политику по отношению к казакам разрушали выборные планы, так как сенаторы подчинили им все другие, независимо от того, поддерживали ли они или возражали против планов королевы Людовики Марии. Примером непоследовательности и противоречия дворовой группировки было намерение использовать казаков против военных конфедератов, а потом мятежников. Хотя рассчитывалось на то, что казаки внесут крупный вклад в успех, неслышно было, что намеревались заплатить за это

уступками. Несмотря на все более очевидный провал казацкой политики, в противоположность 1648-1659 гг., не было попыток ее корректировать. Вместо того, чтобы поддерживать пропольскую партию, после 1660 г. ее обессиливали, вместо того, чтобы договариваться с ее лидерами на приемлемых для обеих сторон условиях, отодвигали на второй план серьезных и популярных политиков и казачье командование, или даже физически их устраняли, как Ивана Богуна или Ивана Выговского. Делали ставку на слабых или преданных, как Юрий Хмельницкий и Павел Тетеря. Мало того, не хватает доказательств на предпринятие серьезных дебатов о казацком вопросе как на сеймах, так и в публицистике. Очень неприязненно относящийся к украинцам Францишек Равита-Гавронский, комментируя события после второго переяславского договора (1659), заметил, что уже тогда коронный квартирмейстер Анджей Потоцкий в письме королю советовал для "успокоения" Украины заключить тайный уговор с Москвой, принуждать страхом к повинности, выдавать неподатливых в плен татарам. "Непонятным образом для сегодняшнего политика и статиста, в обезлюдении страны усматривал интерес страны. И кто знает, такая ошибочная политика не была ли желанием тогдашнего правительства Речи Посполитой, уставшего от терзаний с казачеством и не умеющего найти другого выхода" [3, с.35]. Сомнительно, чтобы такая концепция была формально принята, но на практике похожие последствия были результатом временных решений во время военных действий, а затем передачи контроля над Украиной татарам. Турецкая война и переселение народонаселения в семидесятилетние годы почти закончили процесс обезлюдения Правобережья. Казаки после Андрусова склонились в сторону Турции, что похоронило надежду укрепиться и обрести вновь утраченные в пользу Москвы земли.

Остается, однако, все время актуальный вопрос, не был ли уговор опоздавшим актом, как это было в случае гадячской унии? Пролилось слишком много крови по обеим сторонам, противоречивыми были тоже их интересы. Рядовые казаки и крестьяне опасались возвращения феодального и религиозного гнета, а дворянство не намеревалось мириться ни с потерей своих имений, ни с привилегированностью казачества и крестьян. Оно было против компромисса, соглашаясь с уступками лишь в критических моментах и по возможности в малейшем объеме. Элиты с обеих сторон не сумели преодолеть эти настроения, имея определенное мнение на счет условий, на каких Украина должна была существовать в рамках Речи Посполитой. Победоносная польская сторона соглашалась на столько уступок, чтобы не потерять контроль над этими землями, не нарушить права дворянства на собственность, униатскую религию и повышение казацкого реестра. Уже забыто о том, что писал в 1658 году Ян Лещинский, указывая, что ключом к счастливому окончанию войн со Швецией и Россией является приобретение казачества и Украины. Очередной, чреватой последствиями, ошибкой элит было предположение, что Москва будет более лояльным партнером в борьбе с Турцией, чем казаки; отказываясь от Заднепровья, рассчитывалось на укрепление власти в правобережной части Украины.

Сенат поддался словесной политике дворянства, неприязненно относящегося к православию и плебейским русинам, возможно отчасти поэтому, что для нового поколения политиков война на Украине была "всегда", являлась постоянным элементом соотношения сил. Кажется, что потом не было лучше. Во время так называемой острожской комиссии 1670 г., вопреки королю и его ближайшим советникам, безуспешно хлопотал

о соглашении Ян Собеский – в результате Польша оказалась в войне с Турцией. Собеский, вззошедший на престол, сделал вывод из поражений, благодаря чему после 1683 г. руками верных казаков восстановил контроль Польши над южной частью киевского воеводства и брацлавским воеводством. Польские государственные деятели были, однако же, невосприимчивыми к вытекающим из этого наукам, и после карловицкого мирного договора 1699 г. приняли решение о ликвидации украинской автономии, следствием которого было восстание Семена Палия.

Список использованных источников

1. Kroll P. Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozacyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1657 – Warszawa 2008.
2. Kroll P. Instrukcja na rozmowy z Kozakami uchwalona na konwokacji warszawskiej w 1658 roku, w: Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą, pod red. M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak – Białystok 2012.
3. Rawita Gawroński F. Ostatni Chmielnicznko. Zarys monograficzny 1640-1679 – Poznań 1919.
4. Wójcik Z. Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza – Warszawa 1959.
5. Горобець В., Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 – К. 2001.
6. Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657-1660 – Lwów 1922.
7. Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie – nr 1065.
8. Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie 1660-1661 – Przegląd Historyczny – R. 1954.
9. Ochmann S. Sejmy z lat 1661-1662. Przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej – Wrocław 1977.
10. Mironowicz A. Prawosławie i unia za Jana Kazimierza – Białystok 1996.
11. Volumina Legum – t. IV – wyd. J. Ohryzko – Petersburg 1859.
12. Mironowicz A. Instrukcja posłom kozackim na sejm Rzeczypospolitej w 1661 roku dana – Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń – red. M. Liedke, J. Sadowskiej, J. Trynkowskiego – Białystok 1999 – t. 1.
13. Kroll P. Polityka hetmanów kozackich w pierwszej połowie lat 60. XVII wieku. Próby odbudowy jedności Ukrainy – Od Zborowa do NATO (1649-2009). Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa. Historia – red. M. Franza, K. Pietkiewicz – Toruń 2009.
14. Archiwum Państwowe w Gdańsku – nr 300.29/151.
15. Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie – nr 1569.
16. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андруської угоди (1659-1667 pp.) – К. 2003.
17. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) – К. 2004.
18. Памятники изданные временною комиссиею для разбора древних актов – т. IV – К. 1859.
19. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie – nr 402.
20. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie – nr 2446.
21. Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. Publicystyka – eksorbitancje – projekty – memoriały – oprac. S. Ochmann-Staniszevska – Warszawa 1990 – t. II.
22. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Publiczne Potockich – nr 321.
23. Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Branickich z Suchej – nr 42/56.
24. Kłaczewski W. W przededniu wojny domowej w Polsce. Walka sejmowa lat 1664-1665 – Lublin 1984.
25. Waliszewski K. Polsko-francuskie stosunki w XVII wieku, 1644-1667 – Kraków 1889.
26. Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття – К. 2006.
27. Смолій В.А., Степанков В.С. Гетьман Петро Дорошенко. Політичний портрет – К. 2011.
28. Wójcik Z. Nieznane dokumenty do biografii Pawła Tetery. Jerzego Chmielnickiego i Józefa Tukalskiego – Przegląd Historyczny – t. LII – z. 3 – 1961.
29. Matwijow M. Ostatnie sejmy przed abdykacją Jana Kazimierza 1667 i 1668 – Wrocław 1992.
30. Wójcik Z. Między traktatem andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667-1672 – Warszawa 1968.
31. Kersten A. Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji – Warszawa 1988.
32. Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. Publicystyka – eksorbitancje – projekty – memoriały – oprac. S. Ochmann-Staniszevska – Warszawa 1991 – t. III.
33. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie – nr 401.
34. Archiwum Państwowe w Gdańsku – nr 300.29/158.
35. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego, 1629-1674 – t. II – Kraków 1898.
36. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego – t. I – cz. I – Kraków 1880.

Надійшла до редколегії 28.05.13

Петр Кроль, д-р философии (эквивалент по истории), доц.
Варшавский университет (Польша)

ПОЗИЦІЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЩОДО ПОДІЙ НА УКРАЇНІ В 1661-1667 РР.

В статье рассмотрена политика Речи Посполитой по отношению к Украине в 1661-1667 гг. в контексте внутренней ситуации в стране и ее отношений с Москвой.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Украина, казаки, польско-казацкие отношения, польская политика

Piotr Kroll, Ph. D. (equivalent in History), Associate Prof.
University of Warsaw (Poland)

THE ATTITUDE OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH TO THE EVENTS IN UKRAINE IN 1661-1667

The article presents politics of Polish-Lithuanian Commonwealth towards Ukraine in 1661-1667 in the context of the internal situation in the country and the relationship with Moscow.

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, Ukraine, Cossacks, Polish-Cossack relations, Polish politics.

УДК 930.1 (44) (092): 94 (477)

Є. Луняк, канд. іст. наук, доц.
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Ніжин

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАВЛА ТЕТЕРІ В РЕЦЕПЦІЇ ФРАНЦУЗЬКИХ СУЧАСНИКІВ

У статті розглянуто стан ознайомлення французької громадськості з перебігом військових дій в Україні у 1663-1664 рр., проаналізовано причини цікавості французьких дипломатів до постаті Павла Тетері, зібрано їхні свідчення про нього.

Ключові слова: Павло Тетеря, козацтво, Україна, французькі дипломати.

Серед біографій гетьманів України життя та діяльність Павла Тетері залишаються одними з найменш досліджених. Варто погодитися з Ярославом Дашкевичем, що серед козацьких лідерів "після Богдана Хмельницького немає другого володаря булави, кому історіографія віддала б так мало уваги й до якого ставилася б з такою упередженістю" [6, с. 253]. Постать цього керівника України є однією з найсуперечливіших. Улюбленець Хмельницького, який майже не відзначився на військовій ниві, визнаний аристократ Речі Посполитої, він впродовж довгих років відіграв роль блискучого дипломата, якого Великий Богдан відправляв до ключових держав регіону з найвідповідальнішими місіями. В силу традицій російської історіографії за Тетерею закріпилося реноме пропольськи орієнтованого діяча, фактично запроданця Польщі, відступника від генеральної державницької лінії, накресленої Хмельницьким, здатного жертвувати інтересами України заради особистого збагачення та піднесення своєї влади. З такого погляду виходило, що, перехопивши булаву з рук політичного нездари Юрася Хмельниченка в 1663 р. без достатньої легітимачії своїх повноважень, Тетеря роз'явив полум'я громадянської війни, яке не стухаючи тліло після смерті Богдана, й за два роки потім кинув країну напризволяще, рятуючи свої статки. Цієї точки зору прийнято було дотримуватися й у радянські часи. Априорі будь-який гетьман, що не проводив проросійську політику, визнавався зрадником національних інтересів і сподівань українців. Утім, усталені історичні кліше повинні час від часу переглядатися у відповідності до наявної джерельної бази. Великою підмогою у висвітленні діяльності Тетері є повідомлення сучасників про нього.

Одним з важливих комплексів історичних джерел з вітчизняної історії того періоду є свідчення іноземців, що побували на землях нашої країни. На той час у Речі Посполитій спостерігаємо великий приплив французів, котрі посідали важливі цивільні та військові посади. Загальновідомою є діяльність військового інженера та картографа, творця славнозвісного "Опису України" Гійома Левассера де Боплана. Менш відомо, що першим комендантом побудованого за його проектом Кодака став полковник Жан Маріон, вбитий запорожцями

в 1635 р., син якого Жан (Ян) отримав згодом шляхетство. Підполковник Ніколе та капітан Ла Крустад, згадані в творі секретаря французького посольства у Варшаві П'єра Шевальє, брали участь у битвах з татарами й навіть потрапили до них у полон, звідки були звільнені [11, с. 72-73; 14, part I, p. 81], а підполковник де Морей і лейтенант Ла Кротад, відзначені в "Описі України" Боплана наклали головою в 1637 р. у битві під Кумейками проти повсталіх козаків [1, с. 37; 13, p. 52]. Тут треба зауважити, що Ла Крустад (La Croustade), відмічений Шевальє, та Ла Кротад (La Crotade), згаданий Бопланом, могли бути однією й тією ж особою, прізвище якої подано відмінно. В 1648 р. 800 французьких найманців вирушили на Україну, щоб битися з повстанцями Хмельницького, а при розгромі козацького війська під Берестечком відзначилася кіннота французького полковника Дю Плессі [11, с. 91-92, 149; 14, part II, p. 29, 138].

Цікавими, хоча й не зовсім певними, є свідчення про шевальє Анрі де Боа, який на початку Хмельниччини служив польському королю, воюючи з повсталими козаками, а згодом, очевидно, потрапивши до них у полон, покочався, прийняв православ'я й отримав ім'я Андрія Антоновського. За однією з версій, начебто саме він одружився з овдовою після смерті Тимоша Хмельницького Розандою Лупул [2]. Факт потрапляння французів до середовища запорожців відзначався ще наприкінці XVI ст. [3, с. 127].

Слід відмітити також, що у XVII ст. королевами Речі Посполитої були здебільшого саме француженки – Марія-Луїза де Гонзага (1645-1667) та Марія-Казимира де Лагранж д'Аркієн, більш відома як Марисенька (1674-1696). У перерві між ними престол посідала Елеонора-Марія Австрійська (1670-1673), яка по материнській лінії також належала до французької гілки роду Гонзаг. У Франції кілька років проживав Ян II Казимир. До речі, саме до цієї країни він повернувся після свого зречення престолу в 1668 р., де й зустрів свою смерть в 1672 р. Після зречення Яна II Казимира одним з кандидатів на трон від профранцузької партії був відомий полководець Луї де Бурбон, принц Конде, але королем тоді було обрано Михайла Корибута Вишневецького. Кандидатура принца Конде була знову розглянута сей-

мом після смерті Михайла Вишневецького в 1673 р., проте відхилено на користь Яна III Собеського.

Однією з перших французьких згадок про діяльність Тетері є листи дипломата й особистого секретаря Марії-Луїзи де Гонзаги П'єра де Нуає, опубліковані в 1859 р. Ці 237 листів охоплюють період від жовтня 1655 до грудня 1659 р. Досить прикромим є той факт, що цей важливий комплекс історичних джерел залишився майже цілковито поза увагою вітчизняних дослідників. Побіжний розгляд окремих фрагментів листування був зроблений лише Дмитром Наливайком [9, с. 282-286].

29 жовтня 1658 р., перебуваючи у військовому таборі поблизу Торуня, Нуає сповіщає: "Вчора Тетеря (*Tettera*), присланий козаками, мав аудієнцію у короля, під час якої він у своїй промові, блискучій і дуже змістовній, сказав, що вважає себе людиною щасливою, бо був обраний своїми, щоб запевнити його величність у "їхній відданості" (це саме його термін), і що три депутати, які його супроводжують, мають підтвердити, що прибули від усіх козаків, щоб висловити свою вірність і покору його величності та його короні. Потім він зустрічався з королевою. Це видатний чоловік з гарною зовнішністю. Він був одягнений в оксамитовий одяг зеленого кольору із золотими гудзиками..." [17, р. 460].

Звертає на себе той факт, що саме Тетеря очолює козацьку делегацію до короля, що привезла умови укладеного нещодавно з поляками Гадяцького договору. Зі слів Нуає витікає, що посланець природно почувся посеред вельможної польської знаті й навіть вражає королівське оточення своїм вбранням, витонченими манерами та блискучим володінням латинською словесністю, якою прийнято було виголошувати офіційні промови. Поза сумнівом, був присутній Тетеря і в складі козацького представництва, що прибуло до Варшави для ратифікації Гадяцької угоди у травні 1659 р., укладеної за його безпосередньої участі. Про цю делегацію Нуає повідомляє у листі з Варшави, датованому 28 травня 1659 р.: "Мир з козаками був в день Вознесіння Господнього [в 1659 р. це свято припало на 22 травня – Є. Л.] урочисто ратифікований і підтверджений присягою о десятих і половиною години ранку. Всі козаки, стоячи на колінах, після того як король та урядовці принесли присягу в усіх домовленостях, поклялися у вірності та відданості його величності. Вони стояли на колінах навколо олтаря, що був зведений перед королем, котрий возсіддав на троні. Перед ним лежав молитовник і височило розп'яття. Лише Немирич, котрий, хоч і прийняв їхню релігію, не забажав тут знаходитись, посплавшись на хворобу, щоб своєю присягою не визнати святої Трійці, в ім'я якої складалася клятва, оскільки його душа завжди залишалася соцініанською" [17, р. 519].

Втім, як відомо, Гадяцька угода так і залишилася декларациєю, що не мала реального втілення. Після того як частина козаків знову підтримала Хмельниченка всупереч Івану Виговському, Гетьманщина вкотре поринула у вир громадянського протистояння, де одна частина козаків сповідувала опертя на Москву, а інша дотримувалася пропольського вектору. Ці діаметральні спрямування з додаванням орієнтації на Туреччину стали основою для подальшої діяльності всіх гетьманів доби Руїни.

Син Великого Богдана не мав ні здібностей, ні можливостей для згуртування козацького загалу навколо себе. За його власними словами, чернечий клобук йому був набагато ближчий за булаву. Задекларувавши промосковський напрям у 1659 р., вже в наступному році він в силу обставин був змушений перейти на пропольські позиції, проти чого виступило лівобережне козацтво, лідером якого став дядько Юрась Яким Сомко. Нікчемний політик, Юрась Хмельниченко швидко втратив той капітал довіри, який давало йому серед козаків

славетне батьківське ім'я. На 1663 р. оформився остаточний розкол козацької держави на дві майже рівні частини по Дніпру, де Лівобережжя в цілому визнавало владу московського царя, а Правобережжя – польського короля. В умовах втрати авторитету й зневіри у власних силах Юрась передав булаву Тетері, котрий породичався з родиною Хмельницьких, одружившись з його сестрою Катериною. Маючи високий ступінь довіри між козаків, Тетеря розглядався як достойна кандидатура на чолі гетьманського уряду. Для Речі Посполитої ця постать була вигідною, оскільки Тетеря мав пропольські симпатії й був політично, економічно й культурно пов'язаний з польською шляхтою.

Тетеря, розуміючи руйнівні наслідки розколу України, намагався зав'язати перемовини з Сомком, метою яких було об'єднання України. Втім, як знаємо, Сомко зазнав невдачі на Чорній раді в Ніжині, де булаву за підтримки запорожців і Москви отримав Іван Брюховецький, і був страчений за звинуваченням у зраді 18 (28) вересня 1663 р. у Борзні. Цей крок Брюховецького, можливо, був виправданий, зважаючи на те, що він не почувався впевнено у ролі лівобережного гетьмана. Мінливі симпатії козаків легко могли перейти на користь його головного опонента. Тим більше, що з вересня 1663 р. повним ходом йшли приготування Тетері до походу разом з військами Яна II Казимира й татарамі за лівий берег Дніпра. В такій ситуації зберегти життя конкуренту, котрий міг знайти спільну мову з Тетерею на тлі широкомасштабного наступу на Лівобережжя, було б небезпечно. Наступні події повністю підтвердили слушність таких побоювань, коли міста та містечка з легкістю відкривали брами перед загонами короля: Вороньків, Бориспіль, Остер, Борзна, Козелець, Короп.

До вивчення обставин цього походу 1663-1664 рр. зверталася низка дослідників, між якими Юрій Мицик [7] і Петро Пиріг [10]. Дуже докладно перипетії даної кампанії висвітлено у життєписі Яна II Казимира, опублікованому в 1679 р. у Ліоні під назвою "Казимир, король Польщі". Автором цього твору став Мішель Руссо де ла Валетт, про якого, на жаль, відсутні будь-які відомості. Ймовірно, він належав до роду де ла Валетт, на честь одного з представників якого названо столицю Мальти. На жаль, нарис "Казимир, король Польщі" не знайшов свого висвітлення у вітчизняній історіографії, хоча містить вагомий українознавчий аспект. Руссо де ла Валетт подає історію "козацької війни" від 1648 до 1668 р., тобто часу зречення Яна II Казимира. В основі твору, очевидно, лежало якесь польське джерело. Таке припущення можна зробити на підставі того, що імена й географічні назви тут часто подано в родовому відмінку: Скидан (*Skidana*), Вороньків (*Wroncowa*), Глухів (*Glukowa*) тощо. "Казимир, король Польщі" може розглядатися як цікаве історичне джерело, що містить низку фактичних даних про цю військову кампанію. Так, про її початок Руссо де ла Валетт розповідає наступне: "Король прибув до Брацлава (*Breslawie*), де частина його військ знову здійняла повстання, але після покарання винних, воно не мало жодних наслідків, тож він попрямував до Білої Церкви (*Bialacerkiew*), де мав відбутися генеральний збір. Він був тут зустрінутий з усіма проявами любові та радості, яких тільки можна було очікувати. За чотири дні потому, сюди також прибув Тетеря (*Tétéra*), новий генерал козаків. Король тримав військову нараду, на яку були скликані всі офіцери, було прийняте рішення, перейти Бористен" [18, р. 173-174]. Тетеря, хоча і розглядається автором як підданий Яна II Казимира, виступає все-таки своєрідним партнером поляків і їхнє вторгнення на Лівобережжя мало за формальний привід його підтримку. За словами Руссо де ла Валетта, польська армія "перетнула Бористен на клопотання козацько-

го генерала Тетері, котрий не почувався досить впевнено у придуренні заколотників" [18, р. 187].

Найбільш детально Руссо де ла Валетт описує облогу Глухова на початку 1664 р., де відзначилися його співвітчизники – Арман де Грамон граф де Гіш (1637-1673) та Антуан-Шарль де Грамон граф де Лувіні (1641-1720) [18, р. 178-180]. Між іншим, останній залишив спогади про свою службу польському королю [4; 5; 16].

Намагаючись створити фактично апологію Яна II Казимира, французький історик не відмічає того, що похід 1663-1664 рр. став фактично провальним, і не лише не повернув під його владу втрачені півтора десятиліття тому землі, але й послабив становище монарха всередині країни. Жодного великого міста здобути штурмом так і не вдалося, а єдине збройне захоплення не досить важливої в стратегічному відношенні Салтикової Дівиці викликало значні втрати. Польська влада була зміцнена тільки на Правобережжі, яке за умовами Андрусівського перемир'я (1667), а згодом Вічного миру (1686) буде визнане за Річчю Посполитою.

Відмітимо, що досить часто власні імена й назви, наведені автором, являють собою справжню головоломку. Так, прізвище Гоголя подано як *Karol*, важко побачити також в імені *Bizukowelki* – Брюховецького. В той же час Руссо де ла Валетт постійно використовує вже звичну для його сучасників дефініцію "Україна" щодо земель надніпрянського козацтва. Важливо відзначити, що, широко вживаючи поняття "Московія" і "московити", історик подекуди називає останніх росіянами (*les Russiens*). Так, генерал Шереметев (*Skemeret*) очолював полки, складені саме з росіян [18, р. 154-156]. Це цікаво ще й тому, що традиційно поняття "Русь" історик асоціює не з землями Московського царства, а з Руським воєводством Речі Посполитої. Однак в наступному столітті серед західних авторів міцно вкориниться отожднення поняття "*la Russie*" з колишньою Московією.

Серед французьких сучасників варто відзначити ще одного автора, котрий залишив цікаве й оригінальне свідчення про Тетерю, яке, здається, ще ніколи не використовувалося у вітчизняній історіографії. Йдеться про шевальє де Божо. Очевидно, під цим псевдонімом приховався офіцер і дипломат, наблизений до королеви Марисеньки, Франсуа-Полена Далерак. Про тотожність Божо і Далерака зазначав французький історик XIX ст. Нарцис-Ахілл де Сальванді [19, р. 121]. Таке ж твердження висловлює і Мицик [8, с. 92]. Цікаво, що поняття *Beaujeu* можна перекласти як "гарна гра", що є непоганим назвиськом для шпигуна. Вочевидь, Божо був знайомий з Юрієм Хмельницьким, оскільки в 1670 р. перебував разом з ним в ув'язненні у турецькій фортеці Сім Веж, звідки французу вдалося втекти за сприяння агентів Версаля [15, р. 107].

Оскільки свідчення Божо про Тетерю залишається невідомим, вважаємо за доцільне навести його повністю. Розповідаючи про Дорошенка, автор повідомляє наступне: "Я зроблю тут у розповіді про цього відомого чоловіка невеличкий відступ, можливо й недоречний, але безумовно важливий для історії цього століття та цієї країни. В часи, коли Польща вела війну проти московитів, а козаки ще були їй вірними, існувало велике військо під проводом їхнього генерала Тетері (*Tetera*), людини великого достоїнства і надзвичайної поваги. Цей Тетеря мав серед своїх загонів і цього Дорошенка, котрий одного разу відмовився підкорятися, як це впливає з подальшого ходу справи, й був присуджений військовою радою до розстрілу. Згідно з вироком, його треба було прив'язати до гарматного лафету й розстріляти під час походу. Сьогоднішній король, який був тоді ще лише великим коронним хорунжим, але попри все завжди мав велику пошану у військах, попросив зберегти життя цього нещасного Дорошенка у генерала Тете-

рі. Той йому це пообіцяв, але з нехиттю, сказавши йому пророчі слова, що майбутнє непередбачуване, й колиш він розкається в тому, що врятував цього злочинця, котрий може стати причиною згубного спустошення його батьківщини. Дорошенко, ставши генералом козаків, підняв їх на заколот, закликав турків на Україну й, погубивши цю провінцію, приніс цю згубу на Поділля та до Кам'янця, його столиці. Він врятувався згодом у московитів в Чигирині, куди польський король його відігнав під час своєї відомої кампанії, що слідувала за його обранням. Там він нарешті помер" [явна фактична помилка – Є. Л.] [12, р. 220-221].

Факт, наведений Божо, логічно віднести до подій 1664 р., коли похід Яна II Казимира на Лівобережжя зазнав фіаско. Можна згадати, що в тому ж році було розстріляно Івана Богуна, Івана Виговського та Григорія Лісницького, а Юрія Хмельницького, Григорія Гуляницького та Йосипа Тукальського ув'язнено. Всі вони належали до опозиції, що виступала з критикою політики Тетері. Інформація, подана Божо, виглядає цілком правдивою. Дуже ймовірно, що Дорошенко був пов'язаний з антигетьманським угрупованням, і це ледь не призвело до його страти, скасованої завдяки заступництву Собеського. Зі слів Божо випливає, що при аналізі військово-політичної ситуації Тетеря виявився набагато прозорливішим від майбутнього польського короля.

Проаналізувавши свідчення французьких сучасників (Нуае, Руссо де ла Валетта та Божо), можна зробити висновок, що всі вони відзначають високий авторитет Тетері серед козаків і шляхти, близькість його до польського короля Яна II Казимира та важливий вплив на політику Речі Посполитої. Головною метою своєї діяльності Тетеря бачив реалізацію гадяцьких домовленостей і перетворення України на повноправну складову триєдиної федеративної держави разом з Польщею та Литвою. Поза всяким сумнівом, доля та діяльність Тетері потребують подальшого вивчення.

Список використаних джерел

1. Боплан Г. Левассер де. Опис України. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.
2. Бравада О. Битва за серце молдавської красуні // Прес Центр. – 2009. – № 51 (231). – 23 грудня.
3. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К.: "ВІПОЛ", 2011. – 504 с.
4. Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира. – Юрьев: Типография К. Маттисена, 1929. – 29 с.
5. Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира // Електронний ресурс: <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Gramon/frametext.htm/06/12/2012>.
6. Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К.: Варта, 1994. – 558 с.
7. Мицик Ю. о. Віршована хроніка (1682 р.) про похід на Сіверщину короля Яна-Казимира у 1663-1664 рр. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 85-105.
8. Мицик Ю. Французький мемуарист Ф.-П. Далерак – про Україну XVII ст. // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 92-94.
9. Наливайко Д. Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – 578 с.
10. Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 рр. // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 15-24.
11. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Томіріс, 1993. – 224 с.
12. Beaujeu. Memoires du chevalier de Beaujeu. – Amsterdam: Chez les Héritiers d'Antoine Schelte, 1700. – 496 p.
13. Beauplan G. Le Vasseur de. Description d'Ukraine. – P.: L'Harmattan, 2002. – 158 p.
14. Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs Origine, Pais, Moeurs, Gouvernement & Religion. Et un autre des Tartares Précopites. Part I. Discours des Pays, Moeurs, Gouvernement, Origine & Religion des Cosaques. Part II. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne. – P.: Chez Thomas Jolly, 1668. – 300 p.
15. De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secrétaire de l'ambassade de France à la Porte. – La Haye: J. Carrel, 1689. – 210 p.
16. Gramont A. de. Relation de mon voyage en Pologne // La Revue de Paris. – 1922. – Т. 2. – Mars-avril. – 15 avril. – P. 698-737.
17. [Noyers P. des]. Lettres de Pierre des Noyers, secrétaire de la reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague, princesse de Mantoue et de

Nevers, pour servir à l'histoire de Pologne et de Suède de 1655 à 1659. – Berlin: Librairie de B. Behr, 1859. – 600 p.

18. Rousseau de la Valette M. Casimir roy de Pologne. – Lyon: Th. Amaury, 1679. – Т. II. – 331 p.

19. Salvandy N.-A. de. Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski. – Bruxelles: N.-J. Gregoir, V. Wouters et C-e, 1841. – Т. 1. – 332 p.

Надійшла до редколегії 29.05.13

Е. Луняк, канд. ист. наук, доц.

Нежинский государственный университет имени Николая Гоголя, Нежин

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАВЛА ТЕТЕРИ В РЕЦЕПЦИИ ФРАНЦУЗСКИХ СОВРЕМЕННИКОВ

В статье рассмотрено состояние ознакомления французской общественности с ходом военных действий на Украине в 1663-1664 гг., проанализированы причины интереса французских дипломатов к личности Павла Тетери, собраны их свидетельства о нем.

Ключевые слова: Павел Тетера, казачество, Украина, французские дипломаты.

Y. Luniak, Ph.D. (equivalent in History), Associate Prof.
Nizhyn Mykola Gogol University, Nizhyn

ACTIVITY OF PAVLO TETERIA IN THE RECEPTION OF FRENCH CONTEMPORARIES

The article reviewed the state of French public familiarity with the course of military operations in the Ukraine in the 1663-1664, analyzed the reasons for the interest of French diplomats to the personality of Pavlo Teteria, collected their testimonies about him.

Keywords: Pavlo Teteria, Cossack, Ukraine, French diplomats.

УДК [9301.: 316.722(477)]

Г. Макушина, викладач

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Миколаїв

ПОЛІТИЧНА І ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЕЛІТИ ГЕТЬМАНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Стаття присвячена історіографічному аналізу сучасних досліджень політичної та правової культури населення Гетьманщини в період Руїни.

Ключові слова: історіографія, доба Руїни, Гетьманщина, політична культура, правова культура, еліта, політичні традиції, політичні орієнтації, політичні цінності, політичні ідеали, правові традиції, правові цінності.

Цікавий, інтригуючий та сумнозвісний період Руїни охоплює другу половину XVII ст. В ці часи сформована за гетьманування Богдана Хмельницького еліта Гетьманщини переживає ряд складних політичних випробувань як внутрішнього, так і зовнішнього характеру з боку Центрально-Східної Європи, Російської та Османської імперій. В такі складні часи випала доля формуватись політичній еліті Гетьманщини.

Предметом дослідження даної статті є наукова спадщина сучасних українських істориків, присвячена аспектам розвитку політичної і правової культури доби Руїни.

Ретроспективний аналіз дослідження політичної історії Гетьманщини XVII-XVIII ст. здійснила В.М.Матях [10]. Аналізуючи тему україно-російських політичних відносин XVII-XVIII ст. в історіографії, вона констатує, що її представники на зламі XIX-XX ст. акцентували на самобутності розвитку українського етносу. У статті, присвяченій аналізу доробку представників сучасної вітчизняної історіографії з означеної проблеми, В.М. Матях визнає доволі представницьким цей напрям дослідників як політико-адміністративного устрою Гетьманщини XVIII ст, так і суспільної свідомості її еліти [11].

В.Панашенко у монографії "Соціальна еліта Гетьманщини" звернула увагу на персональний склад органів влади української держави доби Руїни та впливу посади на ведення господарства [16].

Першими почали вивчати політичну культуру українського суспільства Б.Цимбалістий [23], Л.Нагорна [15] та П.Сас [17]. Згодом до них приєднався О.К.Струкевич [20].

Доповнює розуміння політичної і правової культури еліти Гетьманщини доби Руїни рівень її освіти. Вплив освіти на розвиток старшини вивчали С.М.Кагамлик [7], В.Д.Микитась [13], О.М.Апанович [2].

На формування політичної та правової культури впливала кар'єра старшин. В сучасній історіографії знаходимо окремі поодинокі спроби зробити аналіз цього явища. В.Щербак провів паралель між кар'єрним ростом гетьманів І.Самойловича та І.Скоропадського [27,

с. 185]. Т.Яковлева аналізує кар'єрний ріст І. Виговського [28, с. 97]. Його доповнює дослідження Ю.Мицика [14] В.Горобець, звернувши увагу на кар'єру старшин доби Руїни, акцентує на процесі консолідації політичної еліти, результатом якого було "у політичному житті Гетьманату закріпилася практика формування старшинських династій, у важливий фактор службового зростання перетворився на чинник належності до певного старшинського роду" [5, с. 10]. В.В.Кривошея вважає, що при гетьмані П.Дорошенкові вводиться вимога поступового кар'єрного росту, нижньою ланкою якого були сотенні уряди, а верхньою – генеральний.

Не можна уникати історіографічного аналізу наукової літератури, присвяченої зовнішньополітичній діяльності еліти Гетьманщини. Зазначимо, що А.Г. Бульвінський розглянув зовнішньополітичну діяльність Івана Виговського і прийшов до висновку: стосунки з європейськими державами, Османською імперією та Кримським ханством були ініційовані українською стороною [4].

В.В.Степанков дотримується думки, що старшина "була вихована на політичній культурі Речі Посполитої" [19, с. 190]. Разом з тим історик звертає увагу на достатньо глибокий рівень політичної самосвідомості більшої частини старшин [19, с. 191].

Звернемо увагу на дослідженні складових політичної культури: орієнтаціях, уявленнях, ідеях та ідеалах, поведінці. О.К.Струкевич дослідив політичні орієнтації старшини Гетьманщини, акцентувавши увагу на тому, що в період Руїни були поширені орієнтації на автономію, суверенітет, права і вольності, орієнтації на протекцію гетьмани пояснювали як один із шляхів до незалежності [20, с. 179], обумовлене підданство, договірність та добровільність у політичних стосунках, орієнтація на гетьмана як рівного володаря, орієнтації стосовно владиних функцій гетьмана, гарант незмінності суспільно-політичного устрою, легітимність влади гетьмана, орієнтації відносно монархічної форми правління, щодо правових засобів регулювання політичних відносин,

характеристика самовизначення старшин відносно інституції гетьманства [20].

Л.Г.Мельник розглянув орієнтацію на землеволодіння як прагнення захоплення вільних земель [12, с. 88]. Новосформована еліта не планувала відставати в цій справі від еліт Москви і Речі Посполитої.

Сучасний історик В.Горобець вважає, що "зважаючи на цілу низку факторів, орієнтування на суверенітет в умовах другої половини XVII ст. не набуло домінуючих позицій". Т.В.Чухліб розглядає орієнтації на незалежність І.Виговського через призму міжнародних відносин. На його думку, вони проявляються у його небажанні бути під протекторатом Олексія Михайловича [25, с. 88]. В діяльності І.Брюховецького вбачає прагнення відстоювати автономію Гетьманщини при активному залученні до Російської імперії. У такій політичній поведінці і проявляються орієнтації на автономію гетьмана [25, с. 129]. Орієнтацію на створення єдиної Гетьманщини бачить у контексті боротьби за вихід російських військ заради "збереження загальноукраїнської гетьманської булави перед загрозою її переходу до П. Дорошенка" [25, с. 131]. Проросійську політику І. Брюховецького Т.В.Чухліб вважає політичною помилкою.

В історіографії виділяється політична орієнтація на рівноправність у стосунках з іншими державами. Т.Яковлева вважає, що після Переяславської ради (1659 р.) державницька партія втратила юридичну базу для підписання договорів між Річчю Посполитою і Москвою [28, с. 349]. Т.Чухліб акцентує увагу на моменті відстоювання генеральною старшиною участі в обговоренні змісту Андрусівського договору 1667 р. між Російською імперією та Річчю Посполитою [25, с. 149].

Орієнтація на вибір протектора, на думку Т.Чухліба, з'явилася "в результаті чисельних військово-політичних кампаній, коли козацька старшина добре ознайомилася з проблемою міжнародного утвердження прудунайських князівств. Вона полягала в орієнтації місцевих еліт на три потужні сусідні сили – турецького султана, австрійського імператора та польського короля" [25, с. 529]. Алфьоров звертає увагу у своєму дослідженні на належність в роді Оліфіренків промосковської орієнтації [1].

В.Степанков розглядає орієнтацію гетьманів І. Виговського, П.Тетері, І.Брюховецького, Д. Многогрішного на батьківщину як один з головних факторів їх політичної поведінки, результатом якої була смерть за Вітчизну [19, с. 189]. З.Когут аналізує орієнтацію П.Дорошенка на територіальну цілісність Гетьманщини. Він занотує: "П.Дорошенко продовжував політику своїх попередників щодо висування претензій на руські землі Корони Польської й Південної Білорусії та поширив вимоги на московські території на східних рубежах козацької держави" [8, с. 65].

Політичні уявлення козацької старшини вивчали, З.Когут, Ф.Сисин, В.Смолій, В.Степанков, В. Станіславський, Т.Чухліб, Н.Яковенко. Т.Г.Таїрова-Яковлева дослідила питання політичних уявлень І.Самойловича про історичну належність території [21, с. 72].

У період Руїни старшина визначалась із політичними і правовими цінностями, займалась пошуком політичних і правових традицій. В процесі цього пошуку набула подальшого розвитку політична і правова свідомість. На думку О.М.Апанович, в цей період створюється концепція "про винятково важливу роль історичних знань в освіті і вихованні людини" [3, с. 95]. В.Шевчук вважає, що в Гадяцькому договорі викладені політичні ідеї доби Гетьманщини [26, с. 303]. Він зауважує, що І.Виговський висунув ідею Руського князівства, яку продовжував втілювати П.Дорошенко [23, с. 406]. В.Смолій та В. Степанков у монографії "Українська на-

ціональна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)" політичними ідеями назвали соборність та незалежність [18, с. 309]. Т.Таїрова-Яковлева вважає дії І.Брюховецького щодо обмеження гетьманської влади "деградацією ідеї Гетьманщини" [21, с. 423].

Сучасні історики приділяють увагу і вивченню політичних ідеалів старшини доби Руїни. Т.Чухліб наводить концепцію три національної держави: польської, литовської та української, що панувала в українському суспільстві у 1658-1659 рр. [25, с. 190]. Ряд істориків вивчають політичні ідеали окремих представників старшини Гетьманщини [18, с. 367].

Історики підтверджують існування в політичній поведінці старшини принципу залякування королем. Його згадують у своїх наукових дослідженнях О.Гуржій [6], Т.Яковлева [29], Т.Чухліб [24], В.Смолій та В.Степанков [18]. "Діяльність гетьмана П.Тетері, в тому числі його політичну поведінку та орієнтації досліджує і захистив кандидатську дисертацію В.Газін" [9, с. 45].

Розглянемо історіографію правової культури еліти Гетьманщини періоду Руїни. Дослідженнями в цій галузі значно менші за кількістю і обсягом.

Сучасна дослідниця Т.Яковлева розглядає правотворчість І.Виговського та П.Тетерю, висуваючи думку про те, що ці гетьмани є авторами Переяславської, Межирічської та Гадяцької угод [29, с. 313].

В.Смолій та В.Степанков вважають обрання гетьмана І.Виговського переворотом [18, с. 74]. Тут постає питання законності як правової орієнтації старшини Гетьманщини.

Ряд конференцій, присвячених добі руїни. Одна з них проходила 9 жовтня 2009 р. у музеї-меморіалі гетьмана І.Виговського з нагоди 350-річчя Конотопської битви. Учасниками конференції було прийнято рішення подолати "білі плями" у цій історичній події та доповнити новими дослідженнями біографічні дані про І.Виговського [22]. Для вивчення політичної культури особистості гетьмана важливим є виступ С. Леп'яко, присвячений внеску І.Виговського у розвиток ідеї "Козацького князівства" [22]. Слід виділити доповіді В. Брехуценка та М.Пасічника, матеріали яких допомагають уточнити знання законодавства гетьманом та його оточенням та рівень її політичної свідомості. У 2011 р. в Кам'янець-Подільському відбулась "II міжнародна наукова конференція "Україна і Велике князівство Литовське в XVI-XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі". Виділимо виступ В.Газіна "Литовський чинник у військово-політичному протистоянні між Польщею та Московською державою у 1654–1667 рр.", який торкається європейських орієнтацій в політичній і правовій культурі еліти Гетьманщини.

Отже, сучасні дослідники приділяють увагу окремим аспектам політичної і правової культури гетьманів та їх найближчого оточення. Найбільшої популярності набули політичні погляди, поведінка, орієнтації, уявлення, знання законодавства та правосвідомість.

Тому в нових дослідженнях, присвячених даній тематиці, слід приділити увагу вивченню політичної та правової культури полкової і сотенної старшини періоду Руїни, поглибити її вивчення для проросійської, протурецької, пропольської та прошведської партій та звернути увагу на їх схожості та відмінності, поповнити їх персональний склад. Виявити загальні та окремі риси для кожної із партій. Окремі дослідження слід приділити політичній та правовій культурі гетьманів як лідерів держави та генеральній старшині, об'єднавши в комплексну працю. Свого науковця чекає проблема правової культури і глибоким аналізом усіх її складових: роз-

виток юридичної науки, правосвідомість, правотворчість, рівень досконалості законодавства, стан законності в суспільстві, правомірні поведінка та її результати.

Список використаних джерел

1. Алфьоров О.А. Представники роду Голубів та його відгалужень серед українського козацтва. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2009. – Вип. XXVI. – С. 41-51.
2. Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII века на Украине. Рукописные сборники. – К., 1983.
3. Апанович О.М. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1997. – №2. – С. 92-97.
4. Бульвінський А.Г. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657-серпень 1659 рр.). // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 125-138.
5. Горобець В.М. Влада і соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / Віктор Миколайович Горобець. – К., 2009.
6. Гуржий А.И. Сто великих личностей и событий казацкой Украины. – К., 2010.
7. Кагамлик С. Світло духовності і культури (3 історії Києво-Печерської лаври XVII-XVIII ст.). – К., 2008.
8. Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків в період від гетьмана Б.Хмельницького до гетьмана І.Самойловича. // УІЖ. – 2011. – № 3. – С. 50-73.
9. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008.
10. Матях В.М. Проблема державотворення в Україні XVII-XVIII у вітчизняній історіографічній науці другої половини XIX-початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 58-73.
11. Матях В.М. Україно-російські відносини другої половини XVII-XVIII ст. (стан дослідження проблеми у сучасній історіографії) // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 110-117; 2004. – № 1. – С. 80-89.
12. Мельник Л.Г. Борьба за украинскую державность (XVII ст.). – К., 1995.
13. Микитась В.Л. Давньоукраїнські студенти та професори. – К., 1994.
14. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004.
15. Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. / Лариса Панасівна Нагорна. – К., 1998.
16. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII) ст. – К., 1995.
17. Сас П. Політична культура українського суспільства (Кінець XVI – перша половина XVII ст.: Навчальний посібник. – К., 1998.
18. Смолий В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.
19. Степанков В.В. Політична еліта Гетьманщини в роки революції (1648-1676 рр.): дискусійні проблеми формування. // Вісник Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієна. Історичні науки. – Кам'янець-Подільськ. – 2010. – Вип. 3. – С. 187-193.
20. Струкевич О.К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002.
21. Таїрова-Яковлева Т.Г. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. // УІЖ. – 2012. – № 4. – С. 67-73.
22. Тарасенко І.Ю. Наукові читання у музеї-меморіалі гетьмана Івана Виговського. // УІЖ. – 2009. – № 2010. – № 1. – С. 233-234.
23. Цимбалістий Б. Політична культура українців. // Сучасність. – 1994. – № 3. – С. 94-105, № 4. – С. 77-90.
24. Чухліб Т.В. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-початок 1680-тих років). – К., 2008.
25. Чухліб Т.В. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави (1648-1721 рр.). – К., 2009.
26. Шевчук В.О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI-XVIII ст. – В 2-х книгах. – К., 2007. – Кн. 1.
27. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.
28. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – К., 1998.
29. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К., 2003.

Надійшла до редколегії 29.05.13

Г. Макушина, преподаватель

Николаевский национальный университет имени В.О. Сухомилинского, Николаев

ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА ЭЛИТЫ ГЕТМАНЩИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII В. В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Статья посвящена историографическому анализу современных исследований политической и правовой культуры населения Гетманщины в период Руины.

Ключевые слова: историография, период Руины, Гетманщина, политическая культура, правовая культура, элита, политические традиции, политические ориентации, политические ценности, политические идеалы, правовые традиции, правовые ценности.

A. Makushina, Lecturer, Department of Philosophy

Mykolaiv National V.O.Sukhomlynsky University, Mykolaiv

POLITICAL AND LAW CULTURE THE ELITE OF HETMAN-STATE IN SECOND PART OF XVII CENTURY IN CONTEMPORARY UKRAINE HISTORIOGRAPHY

The article is devoting to the historiography of modern investigations in political and law culture of Hetman-State in period of Ruyna.

Key words: historiography, the period of the "Ruins", Hetman-State, political culture, law culture, elite, political traditions, political orientations, political valuables, political ideas, law traditions, law valuables.

УДК 930.1 (470) "20/21": 94 (477) "1658/1659"

В. Маслак, канд. іст. наук

Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, Кременчук

ЧОРНА РАДА 1663 Р. В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена аналізу доробку сучасних російських істориків в ділянці дослідження проблематики Чорної ради 1663 р. Досліджуються їхні концептуальні підходи та їх місце в історіографічній ситуації.

Ключові слова: Чорна рада, російська історіографія, Гетьманщина, Московія.

Чорна рада не належить в сучасній російській історіографії до числа провідних дослідницьких тем з української історії, однак так чи інакше привокувала увагу усіх тих дослідників, які заторкували історію Гетьманщини другої половини XVII ст., а особливо українсько-російських стосунків. З огляду на те, що очевидним наслідком Чорної ради стало різке розширення для Московської держави можливостей втручання в українські справи та інтеграції Гетьманщини до свого політичного тіла, на опцію сприйняття російськими істориками присутньо вплинув тягар

уявлень, обтяжених імперськими стереотипами, а також потужна історіографічна традиція з її очевидним опрогресивненням всього, що працювало на поширення московських впливів. Водночас далися взнаки нові інтелектуальні віяння, позначеними трансформаціями в суспільстві та науковому просторі на зламі XX-XXI ст.

Відтак в російській історіографії новітні дослідження Чорної ради накладаються на тривалу традицію, базоване на опції іманентної прогресивності цієї ради як події, що нібито відбивала потяг широкого загалу українсь-

кого козацтва до тісного єднання з російським світом. Концептуальним опертям для такого підходу стала давня традиція російської історіографії, що своїми коріннями сягала напрацювань ще XVIII ст., а особливо доробку кінця XIX ст., зокрема праць А. Востокова та В. Ейнгорна, істориків, що спеціально розробляли проблематику як самої Чорної ради, так і її предтечі – Козелецької ради 1662 р. під кутом іманентної налаштованості низів та всієї лівобережної старшини на зближення з Московською державою [4-5; 14]. Однак образ Чорної ради в них цілком очевидний. Вона подається кризь призму історичної неминучості для українського світу опинитися під зверхністю Московії та бути вмонтованим до московської цивілізаційної версії. Іншим виміром є "народність" Чорної ради. Участь у ній широкого загалу запорожців та рядових городових козаків перетворює її на найвищу санкцію курсу тієї частини козацької старшини, яка ставила на відмежування від Правобережжя і створення власної Лівобережної Гетьманщини під зверхністю московського царя. Рішення Чорної ради трактується як такі, що іманентно відповідають глибинним українським інтересам та історичній закономірності.

У руслі зазначених підходів не маємо сучасних спеціальних праць, присвячених Чорній раді чи, бодай, гетьманові Івану Брюховецькому. Російські дослідники, які працюють у відповідній парадигмі, концентруються або на часах Б. Хмельницького, або на процесах доби Івана Мазепи. Хоча останнім часом з'явилася низка праць, присвячених гетьмануванню Івана Самойловича та Вічному миру 1686 р. [1-3; 7; 10]. Що до Чорної ради, то зустрічаються лише принагідні пунктирні згадки про неї в контексті інших подій громадянської війни в Україні другої половини XVII ст. чи українсько-московських стосунків.

Тим часом на зламі XX-XXI ст. з'явилися плідні спроби вийти за межі цієї парадигми, уособленням яких є праці Т. Таїрової-Яковлевої. Саме останні є конкурентоспроможні в просторі, сформованому українською та польською історіографією, найпотужнішими на сьогодні чинниками наукового освоєння доби громадянської війни в Україні другої половини XVII ст. Дослідниця презентувала новий для російської історіографії концептуальний погляд на Чорну раду, зробила чимало для реконструкції контексту скликання Чорної ради та її подієвих наслідків. Розвідка про Чорну раду є органічною частиною ширшої праці Т. Таїрової-Яковлевої про Руїну, а сама рада постає однією з ланок маховика подій, які призвели до затятого протистояння в Україні [12-13].

На противагу традиційній канві російської історіографії дослідниця відійшла від аналізу Чорної ради з московської перспективи. Посилення впливів Москви, як і Варшави в Україні навпаки подається як деструктивний фактор для державності Гетьманщини. Таким духом пронизана вся концепція української Руїни і Чорна рада як складова бурхливих подій останньої [12, 139-340]. І в цьому сенсі позиція Т. Таїрова-Яковлева тотожна підходам сучасної української історіографії [6, 380-395; 8, 27-28; 9, 252-257].

Дослідниця розглядає Чорну раду не як відгомін потягу низів до народоправства, а як результат перехресної дії чинників, які призвели до спалаху в Україні громадянської війни та розколу на Лівобережну й Правобережну Гетьманщину. Якщо до цього лейтмотивом оцінки ради було її подання як виразника протидії широкого загалу проти курсу правобережної старшини на зближення з Річчю Посполитою й навпаки налаштування на поєднання з Московською державою, то в інтерпретації Т. Таїрової-Яковлевої змінюється сама опція

сприйняття ради. А відтак з Чорної ради скидається культивованій раніше в російській історіографії погано прихований наліт вияву народної мудрості, такого собі здорового народного глузду. Увага фокусується на тому, які поліна у вогнище Руїни підкинула Чорна рада і чому, як маніпулювали настроями низів різні претенденти на булаву, як рішення ради виглядають в когорті попередніх рад – Биківської 1661 р. та Козелецької 1662 р., роль запорожців, позиція центральної влади Московії та московських воєвод на Лівобережній Україні.

Позиція Т. Таїрової-Яковлевої подібна до підходів сучасних українських істориків (В. Горобець, Т. Чухліб, В. Смолій, В. Степанков) і полягає в тому, що джерело феномену Чорної ради криється не в промосковських настроях низів, а в суперництві за владу в середовищі старшини Лівобережної Гетьманщини [13, 225-227], налаштованої на поділ Гетьманщини по Дніпру заради збереження свого виняткового економічного та політичного становища. Прагнення забезпечитися від можливої втрати влади та маєтків у випадку зближення з Річчю Посполитою, гнало в умовах панування охлократичних настроїв до прагнення відгородитися від проблеми шляхом розколу єдиної Гетьманщини. А суперництво за булаву між переяславським полковником Якимом Сомком, ніжинським полковником Василем Золотаренком та кошовим отаманом Іваном Брюховецьким підвищувало політичну вагу козацьких низів, особливо запорожців. Відтак було зруйновано тенденцію, яку започаткував Б. Хмельницький і яка вела до зниження впливу рядового козацтва на рішення та занепаду інституту загальних рад [13, 225-256].

Водночас Т. Яковлева подібно до В. Горобця, В. Смолія та В. Степанкова окремо розглядає роль Московії в роздмухуванні вигідного їй протистояння в Україні й розставляє схожі акценти: Москва була криво зацікавлена в проведенні саме Чорної ради, оскільки лише в такий спосіб було можна сподіватися отримати вигідного гетьмана. Дослідниця послідовно показує як наполегливо Москва готувала ґрунт для того, щоб отримати на Лівобережжі лояльного до себе гетьмана, який би не противився її наступу на суверенітет Гетьманщини. Докладно аналізуються стосунки усіх претендентів на булаву з московськими воєводами та царем, відтворена картина постійних апеляцій різних сторін до Олексія Михайловича з наміром заручитися його підтримкою у змаганнях за булаву. Рельєфно показано, що ситуацію було використано для створення атмосфери неминучості політичних поступок з боку козацької старшини та посилення втручання в українські справи. Відтінено тонку гру Москви з невизнання результатів Козелецької ради 1662 р. та повноважень обраного там гетьманом Я. Сомка, а також зближення з І. Брюховецьким, на якого згодом буда зроблена основна ставка. Особливої ваги набувають спостереження щодо того, як цар намагався вгадати момент для проведення загальної ради, спроби скликати раду то в Лубнах, то в Полтаві, оскільки в південних полках, наближених до анархізованого Запорожжя, найлегше можна було досягти успіху за рахунок масової часті в раді черні та запорожців [13, 225-296].

Очевидним плюсом концепції дослідниці є пов'язання інтересів Москви в Україні при підготовці Чорної ради з розвитком московсько-польських стосунків. Якщо, скажімо В. Горобець, говорить про це тезово [6, 377], то Т. Таїрова-Яковлева – розлого показує, що повільність царя була зумовлена значною мірою готовністю в 1662 р. відмовитися від усієї Гетьманщини на користь Речі По-

сполитої. І лише непомірні апетити королівських посланців, які зажадали ще й Смоленська, унеможливили досягнення подібних домовленостей [13, 541-545].

Свіжим струменем в історіографії стали сюжети Т. Таїрової-Яковлевої, які наочно показують, що рядовим учасникам Чорної ради не йшлося про промосковські дії і що вони лише переймалися власними соціальними та економічними інтересами. І Брюховецький з його запопадливою промосковською риторикою не мав цілковитої підтримки серед низів. Ті ладні були схилитися і до іншої кандидатури, якщо та буде здатна перевершити І. Брюховецького в демагогічних обіцянках. Напередодні ради називалися несподівані кандидатури полтавського козака Костянтина Суличича та ніжинського козака Григорія Кобилецького [13, 308]. Різнилися настрої й за територіальною ознакою. Козаки Переяславського полку тримали сторону свого полковника Я. Сомка, ніжинці – В. Золотаренка, запорожці – І. Брюховецького. Це вилилося у жорстке протистояння на самій раді.

Ще одним важливим чинником є підкреслення дослідницею наявності у середовищі старшини побоювань сліпого бунту низів. Полковники добре давали собі раду, до чого може призвести участь в елекційній раді розбурханих городових козаків та запорожців. На цьому ґрунті знайшли спільну мову непримиримих противників Я. Сомка та В. Золотаренка. Як і В. Горобець [6, 376]. Т. Таїрова-Яковлева доходить висновку, що тактичне порозуміння між ними відбулося після того, як стало зрозуміло, що Москва схиляється до підтримки І. Брюховецького, і відбулося зближення між останнім та білгородським воєводою Григорієм Ромодановським [13, 283]. У руслі проблеми дослідниця докладно зупиняється на факті проведення старшиною у січні 1663 р. Ніжинської ради, де гетьманом було обрано Я. Сомка. Скликання цієї ради кваліфікується як спроба переломити хід подій, полатати гру Москві, і І. Брюховецькому, унеможлививши проведення загальної ради [13, 283-286].

Слідом за В. Смолієм та В. Степанковим, Т. Таїрова-Яковлева робить ще одну сучасну спробу реконструювати склад учасників та перебіг Чорної ради. Було використано всі відомі на сьогодні описи ради українських літописців, П. Гордона, відписки московського воєводи Д. Великогагіна. Що важливо, її підходи базуються на висування ради в контекст тогочасних політико-правових уявлень козацтва про легітимність рад. Якщо І. Брюховецький не визнавав Козелецької 1662 р. та січневої Ніжинської 1663 р. рад на підставі того, що в обох не брали участь запорожці та представники кількох полків, то на цьому тлі, за важливими спостереженнями дослідниці, Чорна рада "була ще менш представницькою", оскільки у виборах гетьмана в кінцевому рахунку не взяла участь старшина [13, 316]. І знову ж таки важливим фактором перебігу ради була присутність московського війська.

Висновок про правову нелегітимність Чорної ради є дуже важливим з огляду на фатальні наслідки ради для долі ранньомодерної української державності. Оцінка їх Т. Таїровою-Яковлевою збігається з позицією сучасної української історіографії й рішуче розходиться з лінією російської історіографії. Як підсумовувала дослідниця Чорна рада заслуговує на образ "найтрагічнішої та найпохмурішої сторінки в історії Гетьманщини" доби громадянської війни другої половини XVII ст. [13, 307]. Тупий бунт низів призвів не тільки до погромів, а й дозволив І. Брюховецькому на хвилі анархії цілеспрямоване

випустити значну частину тогочасної старшини, чим завдати непоправного удару по еліті Гетьманщини. З іншого боку, Чорна рада дала Московії шанс посилити свої впливи в Україні. І Т. Таїрова-Яковлева докладно зупиняється на політичних концепціях І. Брюховецького, особливостях підготовки Московських статей 1665 р., відфільтровуючи, ідеї яких поступок генерував сам І. Брюховецький. Деякі з них були настільки радикальні, що навіть Москва могла наважитися прийняти їх. Зокрема ще на етапі, коли І. Брюховецький намагався завоювати довіру царя він закликав ліквідувати гетьманську владу, замінивши її на владу призначеного царем воєводи. По Чорній раді гетьман пропонував збирати на користь Москви податки та призначати київського митрополита [13, 469-471]. Така опція дозволила дослідниці ще більше відтінити трагізм Чорної ради.

В цілому підходи Т. Таїрової-Яковлевої надзвичайно близькі до магістральної канви сучасної української історіографії. Напрацювання дослідниці демонструють появу в російській історіографії свіжого струменя, якісно іншого ніж традиційна опція. Найхарактернішою ознакою його є відмова від всеохопного москвоцентризму й спроби поглянути на минуле ширше з висоти збереження самості українського історичного процесу. Відповідно розширюється поле для концептуалізації, яка тепер ставиться на ґрунт врахування природного потягу будь-якого соціуму до збереження своєї самодостатності, а також рації тогочасних політико-правових уявлень та ціннісних орієнтацій еліт, вмонтованих до європейського соціуму, рішуче відмінного від московського світу. У конкретному випадку, пов'язаному з оцінками Чорної ради 1663 р., доробок дослідниці дозволяє глибше уявити специфіку ідеологічних змагань в Україні, які призвели до скликання Чорної ради та гетьманства І. Брюховецького, переконання гетьмана, роль у подіях Москви, а також тісніше вписати раду в історичний контекст.

Список використаних джерел

1. Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672-1687 гг.). – Москва, 2012. – 288 с.
2. Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714). – Москва, 1990. – 510 с.
3. Артамонов В., Кочегаров К., Курукин И. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 р. Образы и трагедии гетмана Мазепы. – Санкт-Петербург, 2008. – 454 с.
4. Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. // Киевская старина. – 1888. – Т. XVII. – С. 269-284.
5. Востоков А. Ниженская рада 1663 г. // Киевская старина. – 1888. – Т. XXI. – С. 125-156.
6. Горобець В. Еліта Козацької України в пошуках політичної легітимності: стосунки з Москвою та Варшавою. – Київ, 2001. – 533 с.
7. Кочегаров К. А. Речь Посполитая и Россия в 1680-1686 годах. Заключение договора о Вечном мире. – Москва, 2008. – 468 с.
8. Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – Київ, 1992. – 44 с.
9. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) – Київ, 1999. – 286 с.
10. Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи (1655-1661 гг.) – Москва, 2010.
11. Чухліб Т. Гетьмани і Монархи. Міжнародні відносини Української держави 1648-1721. – Київ, 2009. – 616 с.
12. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII ст. Причини і початок Руїни. – Київ, 1998. – 447 с.
13. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667). – Київ, 2003. – 644 с.
14. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии. – Москва, 1899.

Надійшла до редколегії 29.05.13

В. Маслак, канд. ист. наук
Кременчугского национального университета имени Михаила Остроградского, Кременчуг

ЧЕРНАЯ РАДА 1663 Р. В СОВРЕМЕННОЙ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Статья посвящена анализу разработки современными российскими историками проблематики Черной рады 1663 г. Исследуются концептуальные подходы и их место в историографической ситуации.

Ключевые слова: Черная рада, российская историография, Гетманщина, Московия.

V. Maslak, Ph.D. in History
Kremenchug National Michael Ostrogradskiy University, Kremenchug

THE BLACK COUNCIL (CHORNA RADA) 1663 IN THE CONTEMPORARY RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

The article research the contemporary Russian historiography of the Black Council. The conceptual approaches and its historiographic context are investigated.

Key words: Black Council, Russian historiography, Hetmanate, Muscovy.

УДК 93/94[273:(1-6)]"Чорна Рада"

М. Парахіна, канд. іст. наук, наук. співроб.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

"ЧОРНА РАДА" РОЗКОЛ ЧИ ОБ'ЄДНАННЯ: ПАРАДОКСИ ІСТОРИЧНОЇ ДОЛІ

Смерть Б.Хмельницького 27 червня 1657 р. змінила розклад політичних сил у відносинах між Гетьманщиною і Московією, та підштовхнула останню до перегляду домовленостей по статусу України як васала Москви, а ніжинські події 1663 р., відомі на сьогодні під назвою Чорна Рада, вважаються тим рубіконом, що остаточно розділили Українську державу на дві частини. Багато в чому це було спричинено її сприйняттям козацькими літописами, а також поширенням в ХІХ ст. в українському суспільстві (передусім серед інтелігенції) однойменного твору Пантелеймона Куліша. Ніжинська рада стала ключовим моментом Руїни, оскільки саме вона багато в чому прислужилась до розколу Української держави на два гетьманства – Лівобережне і Правобережне. Слід зазначити, що Москва ще у 1662 р. хотіла бачити Україну поділеною на дві частини по Дніпру. Російська сторона усвідомлювала, що поява на Лівобережжі повноважного уряду розділить Україну не лише де-факто, але й де-юре і суттєво зменшить шанси Москви отримати під свою зверхність всі українські землі.

Ключові слова: Україна, Ніжин, Чорна рада, державність, Гетьманщина.

Сучасники та й учасники Ніжинської ради навряд чи сподівалися на такий розвиток подій. І в своїх діях, що наслідували Чорну Раду намагалися якраз об'єднати Право- і Лівобережну Україну, щоправда кожен по своєму. Розглянемо кілька основних подій і процесів, що мали місце після ніжинських подій.

Смерть "батька" української козацької держави Б.Хмельницького 1657 р. [15, с.604], стала кризовим моментом в національній історії. Оскільки, процедура легітимної передачі влади ще не була відпрацьована, а в суспільстві внаслідок об'єктивних причин існувало чимало деструктивних і вибухових сил, існувала велика загроза усобиць. В цьому контексті В.Смолий і В. Степанков приводять досить влучне висловлення одного з старшин одразу після смерті гетьмана: "прийшов час нам "пропадати"" [15, с.604]. Цьому могла б завадити передача булави по спадковому принципу, домінуючому в тогочасній політичній культурі світу, до сина Ю.Хмельницького. Тим більше, що за життя Б. Хмельницького навесні 1657 р. це рішення було схвалено на розширеній (були присутні бурмистри і війти) старшинській раді [7, с.166]. Фактично йшла мова про усталення нової традиції. Проте захоплення булави І.Виговським [9, с.179], заклало основу до того, що владу може захопити будь-який представник старшини, який має силу. І цей момент швидко почав прогресувати в українському суспільстві.

І.Виговський не спромігся утримати спокій в державі. Його правління позначилося вибухом громадянської війни в Україні [9, с.179-180]. Причому зміна цього гетьмана на Ю.Хмельницького не змогла зупинити ескаляцію внутрішнього протистояння [18, с.108-112]. Поступово сформувалося два територіальні блоки: Правобережні і Лівобережні полки [18, с.110-111]. 1662 р. на правому березі гетьманом було проголошено Павла Тетерю [11, арк. 20-21]. В той час як на Лівобережжі

влада належала, що правда як наказному гетьману, Якову Сомку [18, с.110]. Парадокс полягав в тому, що влада Тетері була більш ненадійною і нестійкою, в порівнянні з Сомком. Серед правобережної старшини були доволі сильні промосковські погляди. Найбільшим проявом яких стало повстання І.Поповича [19, с.108-109]. Причому ці настрої і виступи підтримувалися московською владою. Здавалося, що питання падіння уряду Тетері і поширення російських впливів на захід лише питання кількох місяців.

Ніжинська Чорна Рада 17-18 червня 1663 р. врятувала П.Тетерю від скидання з гетьманства. Ще напередодні він просив у польського уряду військової допомоги, аби зміцнити свої позиції на Правобережній Україні [13, с.331]. Цікаво, що подібні прохання, але до Москви, надсилав візаві П.Тетері Я.Сомко [4, с.94]. Військові успіхи піднесли авторитет наказного гетьмана Сомка серед промосковськи налаштованої старшини, значно збільшили кількість його прибічників. Реально оцінюючи свої військові заслуги і переваги тогочасного становища, Сомко претендує на "совершенное" гетьманство і сподівається на підтримку царського уряду. До того ж він розуміє, що відсутність на Лівобережжі повноважного уряду небезпечно внутрішніми усобицями, непослухом війська, загальною анархією.

Усвідомлюючи хиткість свого становища, наказний гетьман вже з лютого 1663 р. веде переговори з поляками через Павла Тетерю, який з цього приводу писав королю: "Он сам (Сомко – Г. А.) письменно предлагает мне покорность, чтобы ни ваша королевская милость, ...ни Республика не преследовали его местью" [13, с.261]. Однак, відверто перейти на бік Польщі наказний гетьман так і не наважується. Можливо й справді йому, "находящемся с Москвою в Переяславле" [13, с.322], важко було зробити рішучий крок, а можливо, його нерішучість обумовлена загостренням соціально-полі-

тичної ситуації на Правобережжі і в самій Польщі у зв'язку із повстанням Івана Поповича і конфедерацією. Та найбільш імовірно, Сомко все ще сподівався на перемогу та отримання гетьманської булави, і хотів лише підстрахуватися. Очевидно, саме це мав на увазі Павло Тетеря, коли говорив, що він "отдельвался волчею хитростію, которая скрывалась под видом смиренія" [13, с.329].

Об'єктивно хід і результат Ніжинської ради злякав старшину правобережних полків. І це, в свою чергу, вплинуло на сприйняття її П.Тетерею по новому. Заклик І.Брюховецького до бідноти "Ніжин грабувати" [12, с.47], за допомогою якого він зібрав чимало люмпенізованих і бандитських елементів, міг бути повторений і на Правобережжі. Тим більше що І.Брюховецький фактично це обіцяв росіянам [4, с.168-169].

Те, що Я.Сомка було повалено росіянами за допомогою "черні", і той факт, що після ради по Лівобережжю прокотилася хвиля грабунків і погромів заможного населення, передусім старшини, про що яскраво писав ще Граб'янка: "... не один заможний чоловік покинув свою домівку і страху ради ховався де міг...", так що багато людей жило "між смертю і життям" [10, с.128], дуже сильно налякало правобережну старшину і знищило серед них московільські настрої. Зміцнення позицій П.Тетері серед правобережної старшини швидко позначилося і на його подальших діях. Недарма вже незабаром по Чорній Раді П.Тетеря вже знову виступає як гетьман з цілком надійною владою і не лише не просить у поляків війська, але й сам пропонує надати їм військові контингенти на допомогу [13, с.341-343]. Одним словом анархія на сході України спричинила знищення анархії на заході!

В. Газін з цього приводу відзначив, що саме до ключового моменту Руїни слід віднести Чорну раду, оскільки саме вона багато в чому прислужилась до розколу Української держави на два гетьманства – Лівобережні [6, с.88]. Як тут не згадати бажання Москви, ще 1662 р. бачити Україну поділеною на дві частини по Дніпру [14, арк. 24-25]. Російська сторона усвідомлювала, що поява на Лівобережжі повноважного уряду розділить Україну не лише *де-факто*, але й *де-юре* і суттєво зменшить шанси Москви отримати під свою зверхність всі українські землі.

На перший погляд політичні реалії мали змусити двох гетьманів П.Тетерею і Я.Сомка об'єднати власні зусилля і допомогти один одному. Тим більше, що ще в березні Я.Сомко вже схилився до об'єднання з П.Тетерею [13, с.261]. Проте, не дивлячись на активне листування, до згоди між ними не дійшло. В даному випадку не останню роль зіграли більш крихітні ніж у П.Тетері права Я.Сомка на гетьманство. Цей особистий чинник виявився для останнього непереможним. З іншого боку, з недовірою до Я.Сомка ставився і П.Тетеря, оскільки Я.Сомко підтримував ворога П.Тетері – І.Поповича [17, с.260-262]. Проте ці контакти між гетьманами були вміло використані конкурентом Я.Сомка І. Брюховецьким. Він звинуватив Я.Сомка в тому, що той разом з П.Тетерею збирається привести татар на Лівобережжя під Кременчук [11, арк. 24-26]. Ці лякання сприймалися тим болючіше місцевим населенням, що ще на початку березня 1663 р. війська П.Тетері разом з татарами вже підходили під це дніпровське місто [5, с.128].

Під впливом Чорної ради, як в оточенні П.Тетері так і польської влади, оновилися ідеї щодо повернення Лівобережжя. Як наслідок, в серпні здійснюється великий військовий похід за Дніпро. Причому дану акцію

очолив особисто король Ян Казимир [2, 16]. Проте, не дивлячись на початкові успіхи, цей похід зазнав повного фіаско і великих втрат. Головним же було те, ще внаслідок поразки походу остаточно впали плани поляків, щодо повернення Лівобережжя [3].

Цей момент, був розцінений вже І.Брюховецьким як принагідний для поширення його влади на Правобережні полки. Відповідно вже в квітні 1664 р. він переходить Дніпро і розбиває передові польські і українські загони [1]. В цілому і ця військова операція закінчилась невдачею [18, с.114]. Отже, ці дві військові компанії, що були спрямовані на об'єднання Право-і Лівобережної України, лише поглибили розкол між ними і призвели до великих руйнувань і розорень у Подніпров'ї.

17 червня 1663 р. у Ніжині, згідно царського указу, зібралася рада, на яку всі так довго очікували і яка мала показати розстановку політичних сил на Лівобережжі. На Ніжинській (Чорній) раді булаву отримав Брюховецький – людина відверто проросійської орієнтації, "наинизший подножек" царського престолу. Ця подія мала вкрай негативні наслідки як для автономії Лівобережного Гетьманату так і для справи консолідації українських земель у межах однієї держави, враховуючи прихід до влади на Правобережжі пропольськи налаштованого гетьмана Павла Тетері.

Список використаних джерел

1. Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz. 2. // Studia I materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1972. – Т. 18. – Сз. 2.
2. Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w. – Warszawa, 1965.
3. Wojcik Z. Aspekty finansowe przymierza polsko-tatarskiego, 1654-1666. //Acta Poloniae Historica. – Warszawa, 1976. – Т. 34.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – С-Пб, 1867. – Т. 5.
5. Вирський Д. "Українне місто": Кременчук від заснування до 1764 р. – К., 2004.
6. Газін В.В. "Чорна рада" 1663 року: її підґрунтя та наслідки для Української козацької держави. //Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. – Київ-Черкаси, 1994.
7. Історія української культури. – Т. 3. – К., 2003.
8. Левицький О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в. – К., 1875.
9. Литвин В. Історія України. – К., 2006.
10. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992.
11. Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. II. – № 15412, стовбці Разрядного приказу, Белгородський стіл.
12. Окиншевич Л. Генеральна рада на гетьманщині XVII-XVIII ст. – К., 1929. – С. 47.
13. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при киевском военном, подольском и волыньском генерал-губернаторе. – Т. 4. – 1-е видання. – К., 1859. – Відділ 3.
14. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 24.
15. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 2009.
16. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. – Київ, 2011.
17. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція. – К., 2010.
18. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – Київ-Нью-Йорк, 2003.
19. Шашкевич Я. Павло Тетеря. //Володарі гетьманської булави. – К., 1995.

Надійшла до редколегії 29.05.13

М. Парахина, канд. ист. наук, науч. сотр.
КНУ имени Тараса Шевченка, Киев

"ЧЕРНАЯ РАДА" РАСКОЛ ИЛИ ОБЪЕДИНЕНИЯ: ПАРАДОКСЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ СУДЬБЫ

Смерть Хмельницкого 27 июня 1657 изменила расклад политических сил в отношениях между Гетманщиной и Москвой, и подтолкнула последнюю к пересмотру договоренностей относительно статуса Украины как вассала Москвы, а нежинские события 1663, известные сегодня под названием Черная Рада, считаются тем Рубиконом, который окончательно разделит украинское государство на две части. Во многом это было вызвано ее восприятием казацкими летописями, а также распространению в XIX в. в украинском обществе (прежде всего среди интеллигенции) одноименного произведения Пантелеймона Кулиша. Нежинский совет стал ключевым моментом Руины, поскольку именно он во многом помог привести к расколу украинского государства на два гетманства – Лего-и Правобережное. Следует отметить, что Москва еще в 1662 хотела видеть Украину разделенной на две части по Днепру. Российская сторона понимала, что появление на Левобережье полномочного правительства разделит Украину не только де-факто, но и де-юре и существенно уменьшит шансы Москвы получить под свое превосходство все украинские земли.

Ключевые слова: Украина, Нежин, Черная рада, государственность, Гетманщина.

M. Parackhina, Ph.D in History, Research Fellow
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

"BLACK BOARD" SPLIT OR MERGER: THE PARADOXES OF HISTORICAL DESTINY

Death B.Khmelnytsky June 27, 1657 changed the timetable of political parties in the relationship Hetmanate and Moscow, and prompted the latter to review the agreements on the status of Ukraine as a vassal of Moscow, and Nijinsky events of 1663, known today under the name Black Council considered the Rubicon that finally divided the Ukrainian state in two. Much of this was driven by its perception of the Cossack chronicles and the spread of the XIX century. Ukrainian society (especially among intellectuals) of the same work Panteleimon Kulish. Nizhynska Council was key to ruins, since it is largely prysluzhylas to split the state into two Ukrainian Hetman – Left and right-bank. It should be noted that Moscow back in 1662 sought to Ukraine is divided into two parts along the Dnieper. The Russian side was aware that the appearance of the Left government authorized share Ukraine not only de facto but also de jure and significantly reduce the chances of Moscow to get under his domination of all Ukrainian lands.

Keywords: Ukraine, Nizhin, Black Board, state, Hetman.

УДК 94(477):261.7(477.41)"17"

Т. Пшеничний, канд. іст. наук, мол. наук. співроб.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

МІЖКОНФЕСІЙНІ ПРОТИРІЧЧЯ І КОНЦЕПЦІЯ ЕКУМЕНІЗМУ В ДІЯЛЬНОСТІ УНІАТСЬКИХ МИТРОПОЛИТІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Автор акцентує увагу на міжконфесійних конфліктах в українському суспільстві, які склалися після національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр., а також на шляхах їхнього подолання. Насамперед йдеться про участь у веденні переговорів уніатського єпископа Я. Суші з козацькою старшиною, за допомогою якої Унійна Церква намагалася подолати церковний розбрат серед українського народу.

Ключові слова: міжконфесійні протиріччя, уніати, Унійна Церква, Православна Церква, духовенство, козацтво, Я. Суша, І. Виговський, П. Тетеря.

Одним із ключових чинників у вітчизняному державотворчому процесі займає церковне питання. У різні історичні періоди воно лежало у контексті витворення національної ідентичності та культурної приналежності. Проте під впливом зовнішніх, а часто і внутрішніх чинників церковний аспект ставав причиною різноманітних конфліктів та агресії. З кінця XVI ст. конфліктогенні тенденції лежали у площині міжконфесійних відносин, які склалися між Унійною та Православною Церквою і набули особливо загострення у другій половині XVII ст.

Актуальність проблеми полягає у висвітленні екуменічної роботи уніатських митрополитів, яка почала набирати активності після війни 1648 – 1657 рр. Їхньою метою було подолання кризових явищ у житті Української Церкви, які породжували у суспільстві релігійну нетерпимість, протиріччя, збройні протистояння.

У різні періоди над питанням працювали науковці із середовища духовенства, або ж воно розглядалося науковцями в контексті висвітлення загальних явищ і подій другої половини XVII ст. Хіба що окремої уваги заслуговує збірник статей та історичних розвідок "Історія Унії на Київщині 1596 – 1839 рр.", у якій автори на основі вже відомих джерел та нововиявлених архівних документів, висвітлюють цілий комплекс питань, пов'язаних із Унійною Церквою на Київщині [1].

Після хмельниччини обидві церковні інституції втратили свої фундаментальні основи. Однак стосунки, що існували між Унійною Церквою та українським козац-

вом у часи Визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, та добу Руїни, лишаються на сьогодні, по суті, недослідженими. У наукових розвідках вітчизняних та зарубіжних істориків аналізуються лише окремі аспекти згаданої проблеми. Однією з маловивчених тем є контакти уніатської ієрархії уряду козацької України в часи Руїни 1657 – 1670 рр. А вони були доволі конструктивними і передбачали подолання церковної кризи, у якій опинилися українські землі.

Період національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. став катастрофічними для уніатської церкви. Після подій у м. Бересті в 1596 р. це практично перший трагічний період її історії. Стоячи на засадах "чистого православ'я" українське козацтво вже у 1649 р. стає активним оборонцем українського церковного життя перед стремліннями прибічників ідеї унії. Варто відзначити, що до такого прощарку населення тогочасного Києва належали: уніатське духовенство та єпископи; галицька інтелігенція, яка надавала значну підтримку цій церкві у м. Києві; окреме православне духовенство, яке підпільно підтримувало ідею церковного єднання; незначна частина самого населення і ще менший відсоток з боку козацтва. Саме завдяки останнім, "православні зайняли Холмську і Перемиську єпископські кафедри й відібрали у з'єднаних багато храмів, монастирів та інших маєтків" [3, С. 90].

Особливо відчутним для Унійної Церкви стали події у Переяславі у березні 1654 р., які задалегідь накрес-

лили шлях цієї церкви. Воєнні дії 1655 р. між Річчю Посполитою і Росією, у яких російські війська перебрали важелі боротьби, поставили перед загрозою уніатську церкву у Білорусі. На той час, це була одна із стратегічно важливих території цієї церковної інституції, оскільки на ній знаходилася велика кількість василіанських монастирів та парафіяльних церков. Таким чином, ситуація, що склалася, вказувала на відсутність позитивного розуміння уніатської церкви у політичних трансформаціях. Головно навпаки, він став одним із мотивів подальшого загострення стосунків між православним та уніатським середовищем, яке наприкінці XVII ст., набуло нових політичних рис.

Перетворившись на заручницю політичної ситуації, Уніатна Церква опинилася у кризовому становищі. Але її геополітична ситуація, яку диктували російські царі, поставила у ганебне ставище й Православну Церкву. Тобто все вказувало на відверту експансію російського чинника. Його прояви мали потужний вплив на церковне життя в гетьманській державі, яка, де-факто, опинилася в центрі боротьби. Відсутність конструктивного діалогу між київськими православними єпископами та козацькою політичною елітою не давали змоги витворити національний консолідований прошарок у церковному середовищі [3, С. 91]. Залежність від матеріального блага українського православного середовища, робила його ще більш залежним від Москви і розбитим у середині. Майнова диференціація, яку часто породжувала церква, ще більше напружувала відносини між собою і рядовим козацтвом. "Лавра, а з нею і другі монастирі, ... та українська ієрархія і духовенство їздили до царя безперестанно, щоб їм "бідним" Москва давала поміч" [2, С. 39], на що Москва мала конкретну вимогу, у вигляді "інтересних політичних вістей" [2, С. 39]. Тобто ситуація, що настала, породила добу своєрідного "застою", яка не давала можливості швидко та конструктивно реагувати на вимоги часу, що з прискоренням розвивалися. І з цього можна говорити, що російськi гроші зробили свою справу серед українського духовенства – перетворивши його й добровільного заручника царя. У 1660 р. сам Лазар Баранович просить підтримки у російського царя у справі просунення передостаннього на митрополічу кафедру [2, С. 49]. Таким чином, бачимо, де факто, самовільне бажання православного духовенства відійти під протекторат Москви.

В таких умовах почала проявляти себе уніатська церква і її духовенство, окрім якого було нікому це робити [4, С. 33]. Насамперед її діяльність пов'язана з Холмським єпископом Яковом Сушею [5, С. 29]. У ньому поєднувалися якості церковного ієрарха та кваліфікованого політика, він володів хорошими адміністративними здібностями та інтелектом. У другій половині XVII ст. за допомогою його якостей було сформовано "внутрішній та зовнішній курс Уніатної Церкви" [3, С. 91]. Тобто, з його рук вкотре виходила справа київських уніатських митрополітів, які становили у тогочасних умовах "третю силу, що грала самостійну роль в боротьбі між Москвою та Польщею за гегемонію на цьому східноєвропейському просторі" [6, С. XVII]. Особливо важливим було те, що попри різноманітні матеріальні амбіції, упередження з боку уніатського духовенства, так вдалося розпочати діалог з наддніпрянської політичною елітою.

Події, які наприкінці 1650-х рр. склалися в українському козацькому політикумі і Православній Церкві, а це обрання гетьманом Івана Виговського та нового митрополита Київського Діонісія Балабана. Тісні відносини між обома лідерами світського і релігійного середовища створили у суспільстві давноочікувану спілку між світською та духовною владою в козацькій державі. Позитив-

не сприйняття ситуації не приховував і сам Холмський владика. Обрання гетьманом Івана Виговського та новий курс його команди, яка орієнтувалася на Річ Посполиту, стало для уніатів багатообіцяючим [3, С. 92 – 93].

Початок дипломатичної місії єпископа Я. Суші був доволі конструктивним. До середовища козацької старшини входив його колишній учень Павло Тетеря. Саме за його допомоги і посередництва єпископ робить спроби потрапити до середовища І. Виговського. Сьогодні достатніх відомостей про цей період в історії дуже мало, а ті що існують, це не оригінальні джерела, а лише копії. Один з таких документів, а це лист-повідомлення Віленського римо-католицького єпископа Яна Завіші до апостольського нунція у Варшаві, вказує нам на відносини уніатського єпископа Я. Суші із середовищем гетьмана І. Виговського. В одному з листів він повідомляє: "Після написаного: приємну я отримав відповідь від ясновельможного та шанованого владика Холмського, яку зараз Вашій високоності висилаю. Отож, він пише до мене про Тетерю, що тасмно перейшов у Люблін до Церкви уніатів; з інших джерел знаю, що деякі з козаків віддають перевагу унії, але з огляду на народ, якого проти неї підбурюють схизмати, бажать бути уніатами таємно; з часом, однак, зможуть позитивно вплинути на народ" [3, С. 93]. У цьому світлі постає й головна дійова особа, з якою пов'язаний перехід православних Київщини до унії у 1658 – 1659 рр. А саме – йдеться про сина генерального судді Самійла Зарудного. Тобто уніатський єпископ робив все можливе для того, щоб налагодити відносини з православними Києва.

За не чіткими даними, проте найімовірніше таки восени 1568 р., єпископ Яків Сушка таки розпочав переговори з козацькою старшиною про врегулювання релігійних суперечок. Зрозуміло, що велися вони в умовах конспірації, а тому їхній хід невідомий. Проте, як зазначається в історичних джерелах, вже навесні 1569 р. Холмський єпископ вважав, що у нього є достатньо підготовлений ґрунт для початку переговорів особисто з гетьманом Іваном Виговським. Так з'явився важливий документ свого часу – лист владика Якова від 8 березня 1659 р. Єпископ, пропонуючи гетьману зберігати у спірних питаннях власну думку, закликає вислухати його докази на користь єдності віри й Церкви. Саме обґрунтуванню потреби в єдності Східної і Західної Церков у тій формі, в якій розуміли її уніати, й присвячено більшу частину згаданого послання. Велику увагу він приділяв історії власного народу, стверджуючи, що від часу прийняття християнства і навіть після розколу 1054 р., Русь зберігала єдність із Апостольським Престолом. Отже, унія, на думку єпископа, не є якимось нововведенням, а лише відновленням природної, колись порушеної єдності християнської Церкви [3, С. 94 – 95].

Варто відзначити, що у цьому повідомленні, вкотре з боку уніатських єпископів, йдеться про відсутність усвідомлення суспільством, зокрема його елітним прошарком, церковної єдності. Експансія на політика Московського православ'я вкотре показала, для автора листа, свою руйнівну силу у державотворчих процесах українських земель. Його ультра-державницька позиція не приймає існування церковної структури, як окремої суспільної одиниці, яка повинна бути відділена від держави, або ж тримати з нею певну дистанцію. Очевидними для уніатського владика були й різноманітні спроби підкупу, як уніатського духовенства так і православних Київщини, зокрема козацтва, з метою побудувати "весь план по питанню возз'єднання Малоросії" [2, С. 41], оскільки "козаки не були певним елементом і москаль це бачив з висоти свого Кремля" [2, С. 41]. А це вказує на розуміння Я. Сушею єдності віри і Церкви, як обов'яз-

зкової умови для початку духовного відродження Русі українських земель. Проте лист, на який єпископ покладав особливі надії, потрапив до рук гетьмана в дуже несприятливий момент. Саме тоді спалахнула війна з Росією. Безумовно, у такій ситуації годі було чекати на вирішення релігійного питання [3, С. 95].

Однак раптові зміни у польсько-українській політиці призвели до іншого. Прибувши до столиці Речі посполитої П. Тетеря вже сам намагався підняти питання відродження діалогу між православними та уніатами. Тобто передбачалося "перезавантажити" стосунки між уніатами та православними. Однак цей оптимізм виявився марним оскільки під час роботи Сейму козацька делегація повернулася до старих вимог ліквідувати унію. Сеймова конституція, з цього приводу, містила таке рішення: "А щодо віри, яка є противна вірі грецькій православної і яка незгоду між римським та старогрецьким народом множить, жоден з духовного та світського, сенаторського та шляхетського станів, церков, монастирів, фондусів фундувати, засновувати та примножувати як у маєтках духовних, королівських, так і у власних дідичних, ніяким способом не може" [3, С. 96].

Отже, події, які розгорнулися у Сеймі 1659 р., поставили крапку в переговорах між Холмським єпископом та козацькою старшиною про врегулювання релігійних суперечок. Причини цього провалу різноманітні, однак чітко простежуються два чинники: політичний і світо-

глядний. Влітку – восени цього ж року усе добавилося й заколотом у козацькій державі, який призвів до падіння уряду Івана Виговського й загибелі його видатних прихильників. Цими подіями було відкрито нову епоху й в історії унії. Внаслідок внутрішніх незгод та прямого втручання іноземних держав, єдина колись козацька територія розпалася на Правобережну та Лівобережну. Згадані процеси свідчили не лише про гостру політичну кризу, але й церковну.

Список використаних джерел

1. Архів Української Церкви. Серія 1. Дослідження. Випуск 1. Історія унії на Київщині 1569 – 1839 років / Ред. М.І. Обушний. – Львів: Свічадо, 2011. – 295 с.
2. Блажейовський Д. Українські церковні унії: Константинопольська, Римська і Московська / Дмитро Блажейовський. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: б.м., 1987. – 67 с.
3. Довбищенко М. Нездійснене партнерство: Унійна Церква та Гетьманський Уряд козацької України 1657 – 1670 рр. / М. Довбищенко / Архів Української Церкви. Серія 1. Дослідження. Випуск 1. Історія унії на Київщині 1569 – 1839 років / Ред. М.І. Обушний. – Львів: Свічадо, 2011. – С. 90 – 102.
4. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження // Пам'ятки України. – Львів: Меморіал, б.р. – Кн.2. – С. 23 – 63.
5. Мурович В. Наша українська віра – це католицька віра / В. Мурович // Віра українського народу. Пам'ятка ювілею Берестейської Унії. – Мондер: Вид-во ОО. Василян, 1946. – 64 с.
6. Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590 – 1960) / Іриней Назарко // Записки НТШ. – Рим: Вид-во О.О. Василян, 1962. – Серія II. – 269 с.

Надійшла до редколегії 29.05.13

Т. Пшеничний, канд. ист. наук, млад. науч. с.
КНУ имени Тараса Шевченко, Киев

МЕЖДУКОНФЕССИОННЫЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ И КОНЦЕПЦИЯ ЭКУМЕНИЗМА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УНИАТСКИХ МИТРОПОЛИТОВ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII В.

Автор акцентирует внимание на междуконфессиональных противоречиях в украинском обществе, которые начались после национально-освободительной войны 1648 – 1657 гг., а также на путях их преодоления. В первую очередь идет речь об участии в переговорах униатского епископа Я. Суши с казачьей старшиной, за поддержки которого Униатская Церковь хотела предотвратить церковный конфликт среди украинского народа.

Ключевые слова: междуконфессиональные противоречия, униаты, Униатская Церковь, Православная Церковь, духовенство, казачество, Я. Суша, И. Выговский, П. Тетеря.

T. Pshenychnyy, Ph.D in History, Junior Research Fellow
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

INTERCONFESSIONAL CONFLICTS AND ECUMENICITY CONCEPT IN WORKS UNIATYES BISHOPS IN SECOND HALF XVII S.

An author accents attention on interconfessional conflicts in Ukrainian society, that folded after national liberation war 1648 – 1657, and also on the ways of their overcoming. First of all speech goes about participating in the conduct of negotiations of uniate bishop Y. Susha with a cossack petty officer, by means of what Uniate Church tried to overcome church discord among the Ukrainian people.

Keywords: interconfessional contradictions, uniate, Uniate Church, Orthodoxy Church, clergy, the cossacks, Y. Susha, I. Ygovskyy, P. Tetery.

УДК 94(47).046+ 94(477)+ 908

А. Ракітін, асп.,
Південно-Західний державний університет, Курськ, Російська Федерація

КОЛОМЕНСЬКІ ЧЕРКАСИ В 1619-1638 РР.

Розглянуто долю локальної спільноти українців м. Коломна в період від їх появи у 1619 р. й до переселення на Бєльгородську межу в м. Козлов. Місцем поселення було визначено так звану Донську слободу м. Козлов (тепер – Мічуринськ Тамбовської області), де коломенських черкас було прийнято на полкову козацьку службу.

Ключові слова: Україна, Сагайдачний, козаки, Коломна, Козлов.

Черкаси [1] як категория населения Коломны появляются в городе в 1619 г. Все они происходили из полка Ждана Конши, отделившегося под Калугой от запорожского войска гетмана Петра (Конашевича) Сагайдачного в декабре 1618 г. [2] Этот тяжелый год ознаменовался походом на Москву польского королевича Владислава IV Ваза. Своих сил в этой военной компании у польской стороны было явно не достаточно, поэтому на помощь походному войску были призваны запорожские черкасы, численностью до 20 тысяч

человек, возглавляемые гетманом Сагайдачным. Войском гетмана были разорены южнорусские города Путивль, Валуйки, Ливны, Елец, Данков и Лебедянь, а также уезды в среднем Поочье – Серпуховской, Каширский, Коломенский и село Хатунь – центр дворцовой волости Московского уезда. Численность отрядов запорожцев, штурмовавших русские крепости, была столь велика, что, по словам очевидца, находившегося в Ельце во время осады, черкасы, не смотря на огромные потери от крепостной артиллерии, по трупам "к

Аргамачым воротам по своим по побитым людем ... взошли" [3, С. 88-97].

Финальным аккордом рейда гетмана Сагайдачного по территории Московского государства была осада Калуги осенью – в начале зимы 1618 г., в ходе которой было убито множество горожан, разорены уездные селения. Мирное соглашение в Деулино между Москвой и Варшавой, подписанное 1 (11) декабря, заставило запорожскую вольницу снять осаду Калуги. Прибывший к ним гонцом от польского войска полковник Милостный объявил о безоговорочном уходе в Речь Посполитую войска Сагайдачного с территории московских уездов. Однако полк Ждана Конши (200 человек) пожелал остаться на царской службе. Черкасы отправили из-под Калуги в Москву челобитчиков с просьбой принять их на каюю-либо ратную службу. Прошение было принято к рассмотрению и после долгих раздумий черкасы приняли на государеву службу [4, Л. 4, 18].

Полк был расформирован, а его казаков было решено расселить по разным городам и прибрать в ратную службу (преимущественно стрелецкую). Уже в январе следующего 1619 г. для поселения 200 черкас (именно такую численность имел полк Конши) выбрали 18 городов: Темников, Алатырь, Курмыш, Касимов, Арзамас, Нижний Новгород, Переславль-Залесский, Ярославль, Пронск, Шацк, Кострома, Галич, Вологда, Белозерск, Казань, Астрахань и Рязань [5, С. 201]. В Коломну решено было направить 20 черкас десятников [6] Гаврилы Остапова и Демида Федоровав сопровождении сына боярского Никиты Стогова. По пути пять черкас "изменили" и бежали: Федор Алексеев, Федор Григорьев, Федор Петров, Остап Васильев, Иван Федоров [7, Л. 177-178].

Воеводы Коломны Борис Никитич Приимков-Ростовский и Потап Дмитриевич Нарбеков получили царскую грамоту, в которой было отмечено как и на каких условиях поселить в городе казаков Г. Остапова и Д. Федорова. Денежным и хлебным жалованием черкасских десятников предполагалось устроить наравне с коломенскими стрелецкими пятидесятниками, рядовых черкас – по аналогу с местными рядовыми стрельцами. По выписи из Стрелецкого приказа коломенский стрелецкий пятидесятник получал денежного жалования 2 рубля 25 алтын, стрелец – 2 рубля, хлеба – по осьмине [8] человеку на месяц [9, Л. 276].

Прибыв в Коломну, черкасы были поселены в пустых дворах жителей местной черной слободы [10]. Среди живших на посаде бывших казаков полка Ж. Конши в 1619 г. встречаются следующие характерные украинские прозвания: Матус, Кручко, Медведь, Кулага, Баушев, Гнилозуб, Трудоноша, Шолок, Толстой, Лугеня, Трудоноша, Лях, Голынский, Томасов, Кривоног, Булохчий, Поколевский, Еловский, Высоцкий, Крупина, Бельский, Станиславский. Несколько дворов черкас находились при храме Пречистой Богородицы [11].

В Коломне черкасы жили на положении "кормовых иноземцев" – обеспечивались хлебным и денежным жалованием из городских кабацких и таможенных доходов. Как правило, царское жалование они получали на полгода вперед: с 1 марта по 1 сентября, на месяц по 9,5 рублей человеку. Всего на год 47 рублей с полтиною [12, Л. 20]. В Коломне они не находились в какой-либо службе: "а службы они никакой не служат" [13] и, судя по прозвищам – "соленик" (солевар), "кравец" (портной) могли заниматься различными промыслами или ремеслами. Все черкасы, переведенные на службу в разные русские города [14] ведались в Разрядном приказе [15].

По выписи из Разряда число черкас в Коломне к 1638 г. резко сократилось до 6 человек. Во главе этой небольшой

группы украинцев стоял атаман Яким Суворец (Екимко Сидоров). Причины такого значительного снижения их численности неизвестны. Вероятно, имели место побеги, однако в силу нехватки информативных источников, подтвердить это не представляется возможным.

В том же 1638 г. в Москве вновь обратили внимание на кормовых черкас "Саадашново выходу", живших кроме Коломны также в Шацке (5 человек атамана Семена Иванова), Пронске (6 человек атамана Тимофея Каменского) и Переяславле-Рязанском (6 человек атамана Якова Бережицкого) [16]. В столичном Разряде посчитали нужным переселить этих черкас в новый город Белгородской черты – Козлов [17], на что были подготовлены следующие распоряжения: "для службы в новые города послать, ... велено государева служба служить по Козлову и дворовым и огородным месты и землями и пашнею и санным покосы велено устроить против (аналогично – прим. автора) полковых казаков" [18, Л. 20]. Было выбрано и место для их поселения в Козлове – Донская слобода. Причиной поселения коломенских, шацких, пронских и рязанских черкас именно здесь послужило бегство со службы донских и яицких казаков: "на выбылых донских и яицких казаков место" [19, Л. 22].

По царской грамоте коломенскому воеводе Ивану Ивановичу Шаховскому поручалось отправить в Козлов черкас с семьями "безо всякого задержанья и зацепки по зимнему пути и как им мочно подняться" [20, Л. 24]. Те черкасские дворы, хоромы и прочее "всякое строенье", оставшееся в городе, воевода должен был продать. На постройку дворов в Донской слободе коломенским черкасам планировалось раздать по 9 рублей, а также хлебное жалование и семена для посева по аналогу с козловскими донскими казаками: 3 чети ржи, "овса тож" на человека [21, Л. 55].

Точное время переселения коломенских (и прочих) черкас в город Козлов не установлено. Если верить наказу коломенскому воеводе И. Шаховскому выслать черкасские семьи в Козлов "по первому зимнему пути", можно предположить, что произошло это не ранее середины октября 1638 г. Об этом косвенно говорит следующий эпизод. В конце декабря воевода Козлова С. Биркин сообщал в Разряд об ограблении в Рязанском уезде черкашенина Ивана Федорова, ехавшего из Москвы с денежной казной для своих товарищей на постройку дворов. Если верить словам свидетелей – пронских казаков Кондрашки Титова и Данилки Абакумова, повстречавших в дуброве под селением Маклаково этого черкашенина, ограбление произошло перед "Архангеловым днем в понедельник" (т.е. накануне 8 ноября) [22, Л. 83-99]. Отсюда следует, что в начале ноября 1638 г. черкасы из означенных городов уже были в Козлове.

Поселившись в Донской слободе Козлова черкасы стали именоваться "донские новописьменные казаки" [23, Л. 76]. Однако деньги на постройку дворов и хлеба коломенские черкасы первое время не получали. Придя в Козлов, в надежде на царское жалование, многие "одолажались" (вошли в долги), покупая в городе дворы, "платышко ободралось и сами оскудали" – писали они о своем бедственном положении в челобитной на имя царя Михаила Федоровича. На беду случился также конский падеж, пахать землю стало не на чем: "отвели дикое поле и мы ... землю розпахали, сели (сеяли – прим. автора) яровой хлеб. Пожав яровой хлеб – посели рожью, семена займующи (занимая – прим. автора) покупали. Только земли розпахали впервые хлебом" – писали черкасы [24, Л. 198]. Жалование в размере 6 рублей было незамедлительно прислано из Москвы в Козлов: "а вперед того сытым им быть с пашнею" [25, Л. 201].

Устроившись на новом месте, черкасы уже на положении полковых казаков незамедлительно были включены в систему обороны Козлова и участка Белгородской черты на территории его уезда. Сохранились сведения 1642 г. о службе полковых казаков из "черкас старово выезде" [26] на Тарбеевом броде и Касимовом (Касымовом) перелазе: "з донскими и с яицкими казаки и с своєю братьєю с ыноземцы врьд" [27, Л. 261]. Через речные броды и перелазы крымские и ногайские татары часто проникали на территорию южнорусских уездов – "хаживали на Русь". На этих опасных участках, как правило, строились острожки, выставлялись заставы и сторожи. Тарбеев брод находился на р. Воронеж близ села Тарбеево (до того, как в 1635 г. начал формироваться Козловский уезд, его окрестности относились к Пехлецкому стану Рязанского уезда и принадлежали вдове кн. Д.М. Пожарского Федоре) [28, Л. 4-5]. Касимов перелаз находился в 7 верстах от Козлова на р. Польный Воронеж. В том месте по царскому указу был построен острожек (Косымовский земляной городок) и земляной вал (200 саженой). На этом перелазе должны были постоянно находиться в заставе 50 конных ратных людей [29, Л. 5-7]. 1643-45 гг. отмечены крупными разорениями этой вотчины Пожарских, увод крестьян в полон, в следствие чего почти половина дворов в ее селениях стояла "впусте". Частые "татарские приходы" на территорию Козловского уезда, тяжелые условия службы, а также неурожаи и падеж лошадей сказались пагубно на хозяйстве этих переселенцев. В 1642 г. озимые хлеба были побиты морозом, летом урожай погубила засуха: "сонцом выжгло, ... а иной от сухмени пропал". Поэтому в первое время в связи с этими обстоятельствами козловский воевода Афанасий Константинович Беклемешиев распорядился выдать коломенским, шацким, пронским и переяславль-рязанским черкасам по 3 рубля человеку из городских доходов [30, Л. 263].

Итак, сообщество украинцев (черкас) в г. Коломна просуществовало не долго, почти 20 лет. Проживая в городе на положении иноземцев с государева денежного и хлебного жалования, они не находились в ратной службе. Занимаясь промыслами и ремеслами, эти черкасы представляли собой своего рода местную городскую диаспору из украинских переселенцев. С 1619 по 1638 гг. численность этих "кормовых иноземцев" резко снизилась с 15 до 6 человек (речь идет только о главах семей), причины тому не известны. С началом строительства на южных рубежах Московского государства мощной оборонительной системы из засек, земляных валов, городов и острожков – Белгородской черты – московское правительство находит целесообразным перевести оставшихся черкас в город Козлов, где определяет их в полковую казачью службу. В дальней-

шем эти переселенцы из черкас полностью слились со слободским населением Донской слободы города Козлова, в XVIII в. составив разряд однодворцев [31].

Список використаних джерел

1. Так в Московской Руси XVI-XVIII в. именовались украинские казаки, а порой и вообще все украинцы. См. подробнее о термине: Папков А.И. Термины "черкасы" и "люди литовские", использовавшиеся в российской делопроизводственной документации XVII столетия. Русское средневековье. Сборник статей в честь профессора Ю.Г. Алеева. – М. 2012. – С. 375-398.
2. О походе гетмана П. Сагайдачного см. подробнее: Сас П. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617-1618 рр.). Біла Церква, 2010.
3. Ракитин А.С. Сторожевые казаки города Данкова после "черкаского разорения" 1618 г. и до 1650-х гг. Война и оружие. Новые исследования и материалы. Труды Третьей международной научно-практической конференции. 16-18 мая 2012 года. Ч. 3. – СПб: ВИМАИ-ВиВС. 2012. – С. 88-97.
4. РГАДА. Ф. 210. Столбцы Приказного стола. Д. 2521. Л. 4, 18
5. Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в.: Казачество на переломе истории. – М. 1990. – С. 201.
6. В среде украинского казачества они как правило назывались куренными атаманами.
7. РГАДА. Ф. 210. Столбцы Приказного стола. Д. 2521. Л. 177-178.
8. Осьмина – русская мера сыпучих тел. Одна осьмина равнялась 1/2 четверти, соответственно четверть – ¼ ведра, 3,0748 литра.
9. РГАДА. Ф. 210. Столбцы Приказного стола. Д. 2531. Л. 276
10. Жители городских слободок – здесь: посадские.
11. Города России XVI века. Материалы писцовых описаний. Подготовлено Французовой Е.Б. – М. 2002. – С. 37-38 // РГАДА. Ф. 1209. Оп. 1. Д. 200. Л. 109 об – 111.
12. РГАДА. Ф. 210. Столбцы Поместного стола. Д. 24. Л. 20.
13. Там же.
14. В источниках их часто называли "черкасы, которые отстали от Сагайдячного".
15. Орган военного управления в Московском государстве XVI-XVII в.
16. Так до 1778 г. называлась современная Рязань.
17. В настоящее время – Мичуринск Тамбовской области. Был построен в 1635 г. на месте Козлова урочища – промысловой вотчины крестьян Козловых кн. Пожарского и затем включен в оборонную систему Белгородской засечной черты.
18. РГАДА. Ф. 210. Столбцы Поместного стола. Д. 24. Л. 20. Служба полковых городских казаков заключалась в конной гарнизонной службе. Во время крупных военных действий полковые казаки прибирались в государевы полки походной рати (отсюда и название).
19. РГАДА. Ф. 210. Столбцы Поместного стола. Д. 24. Л. 22.
20. Там же. Л. 24.
21. Там же. Л. 55.
22. Там же. Л. 83-99.
23. Там же. Л. 76.
24. Там же. Л. 198.
25. Там же. Л. 201.
26. Так в источниках назывались черкасы из указанных выше городов: Шацка, Коломны, Пронска и Переяславля-Рязанского, вышедших на русскую службу еще в 1618 г. в отличие от черкас, появившихся в Козлове позднее (из Хотмыжска, Рылска, Корочи, Чугуева). См. РГАДА. Ф. 210. Столбцы Поместного стола. Д. 24. Л. 321.
27. РГАДА. Ф. 210. Столбцы Поместного стола. Д. 24. Л. 261.
28. РГАДА. Ф. 210. Столбцы Поместного стола. Д. 29. Л. 4-5.
29. РГАДА. Ф. 210. Столбцы Приказного стола. Д. 159. Л. 5-7.
30. РГАДА. Ф. 210. Столбцы Поместного стола. Д. 24. Л. 263.
31. Класс служилых землевладельцев, потомков ратных людей юга России XVI-XVII вв. – детей боярских, стрельцов, казаков и пушкарей. Занимали среднее положение между дворянами и крестьянами.

Надійшла до редколегії 29.05.13

А. Ракитин, асп.

Юго-Западный государственный университет, Курск, Российская Федерация

КОЛОМЕНСКИЕ ЧЕРКАСЫ В 1619-1638 ГГ.

Рассмотрена судьба локального сообщества украинцев г. Коломна в период от их появления в 1619 г. и до переселения на Белгородскую черту в г. Козлов. Местом поселения была определена т.н. Донская слобода г. Козлов (в настоящее время – Мичуринск Тамбовской области), где коломенские черкасы были взяты в полковую казачью службу.

Ключевые слова: Украина, гетман Сагайдачный, казаки, Коломна, Козлов

A. Rakitin, Graduate Student

South-West State University, Kursk, Russian Federation

UKRAINIANS IN KOLOMNA (IN 1619-1639)

The author considered the destiny of Ukrainian community in Kolomna in the period from their appearance in 1619 up to the displacement on the Belgorod military line in the town Kozlov. The place of their settlement was Donskaya Sloboda near Kozlov, currently placed on the territory of Mitchurinsk of Tambov region. There these Ukrainians were taken for the regimental cossack service.

Key words: Ukraine, hetman Sagaidachy, cossacks, Kolomna, Kozlov

УДК 94(477)“1657/1676”

М. Рубан, студ.,
А. Фомін, канд. іст. наук, доц.
Східноукраїнський університет імені Володимира Даля, Луганськ

АНАЛІЗ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ КРИЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЇ ЧОТИРЬОХ РІВНІВ РОЗВИТКУ СУТНІСНИХ СИЛ ЛЮДИНИ (НА ПРИКЛАДІ ЧОРНОЇ РАДИ 1663 РОКУ)

Досліджуються події навколо Чорної Ради 1663 року. Застосовано новий методологічний інструментарій у вивченні історичних подій – концепцію чотирьох рівнів розвитку сутнісних сил людини. Крізь призму цієї концепції проаналізовано основні причини програшу державницьких сил на Чорній Раді. Доведена доцільність використання концепції чотирьох рівнів сутнісних сил людини для аналізу змісту історичних подій.

Ключові слова: концепція, рівні розвитку, Чорна Рада, особистість, спонукання, громада, нація, Яким Сомко, Іван Брюховецький.

Сьогодні в історичній науці відсутні єдині підходи до розуміння подій на Україні, фактично вітається різноманітність методів досліджень та методологічних підходів до аналізу минулого, особистісність його сприйняття. Це можна спостерігати у великій кількості суб'єктивних поглядів на ті чи інші процеси. Проте, на нашу думку, свобода поглядів лише збагачує історичну науку, вона є тлом для дискусій, а в спорах, як відомо, народжується істина. У даній статті пропонуємо розглянути відомі історичні події, використавши в якості методологічного інструментарію концепцію чотирьох рівнів розвитку сутнісних сил людини.

Перші філософські праці, що висунули концепцію розуміння внутрішніх якостей людини належать Івану Вишенському та Григорію Сковороді. Сковорода суттєво конкретизував перші ідеї Вишенського щодо поділу індивідів за рівнем розвитку сутнісних сил, та ввів посередній рівень [4, с.58]. Єдиною ж роботою, що інтегрує всі ідеї попередників в цьому напрямі та пропонує їх у якості дієвого методологічного інструментарію, є книга луганського філософа Володимира Сабадухи "Українська національна ідея та концепція особистісного буття". У цій книзі проаналізовано генезу української національної ідеї на основі концепту сутнісних сил людини [4, с.2]. На нашу думку, Володимир Сабадуха у своїй праці "Українська національна ідея та концепція особистісного буття" слушно піднімає проблеми лідерства, становлення та розвитку політичної еліти, відсутності особистостей серед українського політикуму, адже саме спонукання інтересами громади і визначає видатного державника.

З точки зору зазначеної концепції люди поділяються на три типи: раб, який виявляє страх та покірність; людина посереднього рівня розвитку, яка керується власною вигодою; і найвищий особистісний рівень розвитку особи, який спонукається інтересом держави, суспільства, нації. З точки зору цієї концепції історичні державні діячі мають керуватися інтересами держави, але в реальності вони бувають до цього не здатні. Виходячи з цієї концепції, можна відзначити, що людина особистісного рівня розвитку має наступні риси:

- пріоритет духовного над матеріальним;
- вимогливість до себе;
- прагнення внутрішнього саморозвитку [4, с.137-139].

Керуючись інтересом держави, така особа має визначати пріоритетні напрями розвитку. Саме усвідомлення необхідності реалізації національного інтересу дозволяє подолати за необхідністю як власну вигоду, так і організувати державницьку діяльність.

За таких умов постає проблема визначення легітимного шляху приходу до влади людини особистісного рівня розвитку. Треба сказати, що ідеологія персоналізму надає людині орієнтацію для правильного розуміння як минулого так і сьогодення. Користуючись, вищеведеними твердженнями як методологічним інстру-

ментарієм, можна по-новому розглянути події 1663 р. та в цілому добу Руїни.

Метою цієї статті є аналіз історичних подій навколо Чорної Ради 1663 р. з позиції концепції чотирьох рівнів розвитку сутнісних сил людини. Для перевірки евристичних можливостей концепції проаналізуємо історичні події на прикладі Чорної Ради 1663 року.

До сьогодні не вщухає полеміка довкола поняття "національний інтерес". Людина, що усвідомила його зміст стає провідником своєї нації. Актуальність цього питання є безперечною, бо її можна простежити у всіх змаганнях нашого народу. Наприклад, у добу Хмельниччини ідея визволення української нації з-під польського ярма призвела до появи такої персони як Гетьман Богдан Хмельницький, який і став провідником народу. На жаль, відсутність людини, яка б підхопила прапор національної боротьби спричинила занепад держави, що й виллється у затяжний період Руїни.

Чорна рада, що була зібрана 27-28 червня 1663 р., увійшла в історію як великий приклад браку поняття "державницький інтерес" у головах політичних лідерів нашого народу. Аналізуючи постаті Якіма Сомка та Івана Брюховецького, як головних претендентів на гетьманську булаву, можна відзначити неабияку комунікабельність останнього. Вдаючись до соціальної демагогії, а саме гарантування економічного захисту та розвитку, гетьман Брюховецький отримує бажану підтримку народних мас [3, с. 127]. Натомість, діставши владу, він не стає державником; його дії спрямовано не на консолідацію нації, а на забезпечення власного достатку та знищення опозиції. Основним політичним опонентом Івана Брюховецького був Яким Сомко, який, на нашу думку, стояв на чітких державницьких позиціях. В Україні триває громадянська війна, яка розколює населення. Влітку 1663 року в околицях Ніжина відбуваються вибори гетьмана Лівобережної України. Іван Брюховецький вдається до соціальної демагогії, тим самим отримує підтримку бідних верств українського населення, "черні", звідки й Рада отримала назву: Чорна Рада. Новообраний гетьман одразу ж знищує своїх колишніх конкурентів (Якіма Сомка та Івана Золотаренка), аби втримати владу у своїх руках. Своім союзником Брюховецький обирає Московське царство, і згодом проводить відверту промосковську політику [1, с. 426]. Зазначені дії Брюховецького однозначно потрапляють під характеристику діяча посереднього рівня розвитку. Наші висновки співпадають з висновками українського історика Михайла Грушевського, який вважав, що Гетьман Брюховецький був дуже владолюбною людиною, який заради влади довгий час нехтував державними інтересами [2, с. 257]. Дійсно, відверто угодовська політика Івана Брюховецького щодо відносин з Московщиною стала чи не провідною причиною майбутньої народної неприхильності до гетьмана. Його дозвіл до поглиблення підлеглості Москві, що призвело до занепаду

українського національного життя у другій половині XVII століття. Цей факт може свідчити про відсутність поняття "державний інтерес" у діях Брюховецького.

Аналіз подій навколо Чорної Ради доводить, що в Україні на той час бракувало особистостей серед козацької еліти.

З'ясувавши основні ознаки особистості і людини посереднього рівня розвитку, ще раз повернемося до аналізу подій 1663 року. На прикладі Чорної Ради 1663 року можна визначити основні причини поразки державницьких сил:

1. Неусвідомлення козацькою старшиною необхідності утворення незалежної Української держави.

2. Нездатність народних мас зрозуміти механізм маніпуляції їхньої свідомістю.

Підсумовуючи зазначимо. По-перше, умовами конструктивного розв'язання історичних проблем є:

1. Наявність особистості.

2. Здатність народних мас іти за цією особистістю.

По-друге, українські діячі мають спонукатися у своїй діяльності українською національною ідеєю, яка має враховувати як мінімум три аспекти: соціальний, національний та морально-духовний. Соціальний аспект української ідеї – органічно пов'язаний з національним – це створення гідних умов життя української нації в кордонах самостійної незалежної держави. Під цим твердженням треба сприймати створення умов нормально-го співіснування усіх громадян України, будуючи можливості до фізичного та духовного саморозвитку.

Морально-духовний аспект визначається роллю церкви в її житті. Світла віра в Бога має спонукати людину до наближення своєї совісті до ідеалу, яким і визначається Господь. На жаль, сучасна релігійна ситуація сьогодні теж не сприяє вирішенню духовної єдності всіх українців.

Отже, з усього вищевикладеного варто зробити висновки. В історії України спостерігається патологічна

нездатність еліти керуватися інтересами власної нації, доказом цього факту є те, що українська еліта у тяжкий для держави час переходила на позиції Речі Посполитої та Московської держави. Історія повторюється і в сучасних умовах. Протягом 20 років ми маємо можливість спостерігати нездатність української політичної еліти спонукатися інтересами нації. Влада вміло маніпулює свідомістю народних мас. Під час Помаранчевої революції ми спостерігали фантастичний потяг української нації до особистісного буття. Утім, після приходу до влади президента В.А. Ющенка стали свідками абсолютної нездатності лідерів революції керуватися національними інтересами. Ситуація, що виникла на Чорній Раді 1663 року, повторилася на президентських виборах 2010 року. Чинна влада маніпулюючи соціально-економічними гаслами веде за собою деморалізовані народні маси.

Таким чином, концепція чотирьох рівнів розвитку людини може виступати в якості методологічного інструментарію для розуміння змісту історичних подій. Аналіз подій другої половини XVII ст. доводить, що в Україні на той час бракувало справжніх національних лідерів, особистостей серед козацької еліти, натомість основною її частиною стали людини, які у своїх діях керувалися власною вигодою. Особистості, які б були здатні відстоювати інтереси держави, на жаль, не отримали підтримки суспільства.

У подальших дослідженнях доцільне застосування нових концептуальних підходів аналізу подій періоду Руїни.

Список використаних джерел

1. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво / В.О. Голобуцький. – К.: "Вища школа", 1994. – 537 с.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – Д.: "Бао", 2011. – 575с.
3. Дорошенко Д.І. Історія України / Д.І. Дорошенко. – К.: "Освіта", 1993. – 237 с.
4. Сабадуха В.О. Українська національна ідея та концепція особистісного буття / В.О. Сабадуха. – І-Ф.: "Фоліант" 2012. – 176 с.

Надійшла до редколегії 29.05.13

Н. Рубан, студ.,

А. Фомин, канд. ист. наук, доц.

Восточноукраинский университет имени Владимира Даля, Луганск

АНАЛИЗ ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ СКВОЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦИИ

ЧЕТЫРЕХ УРОВНЕЙ РАЗВИТИЯ СУЩНОСТНЫХ СИЛ ЧЕЛОВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ЧЕРНОЙ РАДЫ 1663 ГОДА)

Исследуются события вокруг Черной Рады 1663 г. Поднята проблема лидерства, становления современной политической элиты. В условиях разноректорности методов исследования современной исторической науки применен новый методологический инструмент в изучении исторических событий – концепция, предложенная философом Владимиром Сабадухой о четырех уровнях развития сущностных сил человека. Сквозь призму этой концепции проанализированы основные причины проигрыша государственнических сил на Черной Раде. Проведены исторические параллели между событиями периода Руины и современностью. Аргументируется, что общим в историко-политических процессах является использование политическими деятелями грубого популизма, который, тем не менее, определяет поддержку народных масс, присутствие элементов гражданской войны, незначительная роль церкви и морали в социально-политических процессах. Доказана целесообразность использования концепции четырех уровней сущностных сил человека для анализа исторических событий, а также обосновывается тезис о том, что среди казацкой элиты того времени не хватало лидеров, личностей, для которых интересы государства были выше личных.

Ключевые слова: концепция, уровне развития, Черная Рада, личность, мотивация, общество, нация, Яков Сомко, Иван Брюховецкий.

M. Ruban, Student, Faculty of Logistics,

Andrew Fomin, Ph.D in History, Associate Prof.

East-Ukrainian University, Lugansk

THE ANALYSIS OF HISTORICAL EVENTS THROUGH THE PRISM OF THE CONCEPT OF THE FOUR LEVELS OF DEVELOPMENT OF THE ESSENTIAL FORCES OF A PERSON (ON THE EXAMPLE OF "CHORNA RADA" 1663)

We have investigated the events that around the Chorna Rada in 1663. We raised the difficult but also such an important problem of the leadership and long formation of the modern political elite. In these multi-vector methods of modern historical science research we used a new methodological tool in the study of historical events – the concept proposed by the Ukrainian philosopher Volodymyr Sabaduha about the four levels of development of the essential powers of a man. Through the prism of this concept we have analyzed the main causes of loss of statehood forces in the Black Rada. We conducted historical parallels between the events of the period of the ruins and modernity. It is argued that the common in historical and political processes are the use of crude populism by politicians, what, however, determines the support of the masses, the presence of the elements of civil war, the significant role of the church and morality in social and political processes. We prove the usefulness of the concept of the four levels of development of the essential powers of man to analyze historical events. We also substantiated the thesis that among the Cossack elite of that time hadn't been enough leaders, personalities, whose interests of the state were above personal.

Key words: concept, level of development, the Black Rada, personality, motivation, society, nation, Jacob Somko, Ivan Bryukhovetskiy.

УДК 930.1(47):94(477)"1663"(045)

С. Тарасов, канд. іст. наук
Маріупольський державний університет, Маріуполь**НІЖИНЬСКА РАДА 1663 Р. В РОСІЙСЬКОЇ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ***Аналізуються концепції російських дореволюційних істориків які досліджували події Чорної ради 1663 р.**Ключові слова: Руїна, Лівобережжя, Ніжинська рада 1663 р., російська історіографія.*

Сумним та тривалим наслідком Руїни став розкол єдиної козацької держави на дві ворожих державних створення. Фактично це склалося після катастрофи російського війська під Чудновом у 1660 р. Але юридично розкол України був оформлений в декілька етапів. Віхами цього трагічного шляху стали Ніжинська рада 1663 р., Андрусівське перемир'я 1667 р., та Вічний мир 1686 р. Значення Чорної ради 1663 р. перед усім в тому, що Лівобережжя отримало свого офіційного гетьмана, і того часу протягом багатьох років в Україні одночасно було два гетьмана.

Як відомо, боротьба за владу між трьома претендентами завершилася на славнозвісній "Чорній раді" 1663 р., що відбулася у Ніжині. Причому переможець І. Брюховецький жорстоко розправився зі своїми противниками.

Слід звернути увагу на те, що події Чорної ради 1663 привернули пильну увагу російської історіографії. Серед вчених, що досліджували боротьбу між претендентами були С. Соловйов, Г. Карпов, Д. Іловайський, В. Пічета, О. Востокова, М. Покровський.

Події Руїни у другій половині XVII ст. визначили історичну долю України на декілька століть, і нині, коли історичне завдання створення Української національної держави вирішене, велике наукове та практичне значення має аналіз попередніх спроб створення та збереження держави, та причин їхньої невдачі. А як було зазначено раніше Чорна рада мала свої важливі наслідки. Слід зазначити, що узагальнення, зроблені російськими вченими у XIX ст., продовжують виявлятися у російській масовій свідомості до нашого часу. Указані чинники обумовлюють актуальність теми статті. Серед наукових праць останніх років, присвячених періоду, що цікавить нас слід назвати ґрунтовну монографію Т. Яковлевої "Руїна Гетьманщини" [9]. Але російські історичні праці, що були присвячені Чорній раді 1663 р. до нашого часу не ставали об'єктом спеціального дослідження.

Таким чином, постає таке завдання:

– проаналізувати пояснення подій та значення Чорної ради 1663 р. російською дореволюційною історіографією.

Події Ніжинської ради коротко описані С. Соловйовим. Історик намагався при цьому уникати висновків. Втім, він оцінював страту Я. Сомка та В. Золотаренко як розправу над переможеними [8, с.113]. Так само вважав Д. Іловайський, який порівнював видачу переможених І. Брюховецькому з видачею І. Іскри і В. Кочубея І. Мазепі. Таку поведінку урядових агентів дослідник пояснював нездатністю розібратися в українських "відносинах та особах" [2, с. 224]. При опису Ніжинської ради Д. Іловайський використовував щоденник П. Гордона, в якому страта полковників була прямо названа "незаслуженою" [2, с. 223-224]. В. Пічета охарактеризував суд на Я. Сомком як "скорий, але неправий" [6, с.131].

Г. Карпов, учень С. Соловйова, відзначив, що Ніжинська рада викликала гнітюче враження навіть у сучасників, що звикли до кривавих сцен. Історик віддавав належне князю Д. Великому-Гагіну: наказного гетьмана він на розправу не видав [3, с.97-102]. Відповідальність за це ніс "добросердний уряд тішайшого царя", як висловився історик [5, 102]. На думку дослідника, москов-

ські державні діячі сподівалися, що з загибеллю цілої партії припиняться "малоросійські смути" [3, с. 102]. А що стосується І. Брюховецького, то історик вважав, що у Москві вирішили підтримати його з тих же міркувань, з яких зробили ніжинського протопопа Максима Филімоновича єпископом. Будучи завдяченим цареві, запорозький претендент з "нескінченого відчуття вдячності" повинен був стати вірним слугою своєму благодійнику. На думку дослідника, у І. Брюховецького було мало шансів самостійно отримати перемогу у боротьбі за булаву [3, с. 41]. Як і С. Соловйов, Г. Карпов підкреслював ту роль, яку зіграв єпископ Мефодій (Филімонович) у видачі наказного гетьмана та його прихильників. До речі, з цієї місією до Москви вирушив С. Адамович, який пізніше грав значну роль [8, с.113; 3, с. 98-99].

Слід звернути увагу, на ту обставину, що Г. Карпов був людиною дуже реакційних поглядів, і намагався, де це було можливо виправдати царську політику. Проте не можна казати, що кажучи про царя Олексія Михайловича та його уряд він завжди був апологетом. Іноді він дозволяв собі навіть іронізувати над їхніми політичними помилками [3, с. 200].

Г. Карпов дав характеристику джерел, що містять відомості про ніжинську раду. Належить звернути увагу на те, що, з усіх джерел української історії найбільш достовірними Г. Карпов вважав державні документи, що зберігалися у російських архівах. Але папери Д. Велико-Гагіна збереглися лише у декількох уривках. Неофіційні джерела – мемуари сучасників подій: "Літопис Самовидця" та "Щоденник" П. Гордона. І "Самовидець" і П. Гордон не були свідками подій, але відомості отримали від очевидців. Розповіді "Самовидця" та "Щоденника" П. Гордона дуже схожі не тільки у спільних ризах, але і у деяких подробицях. Але автор "Літопису Самовидця", на думку Г. Карпова, був прихильником Я. Сомка, а тому зображав події у тому виді, у якому бажав їх бачити наказний гетьман. П. Гордон був об'єктивним, але робив припущення про події, що були йому в точності невідомі [3, с. 86].

Для О. Востокова Ніжинська рада була цікава як прояв боротьби партій у тогочасній Україні. Ці партії, за словами історика, не були політичними. Боротьба велася не між прихильниками Росії та Польщі, і не за збереження козацьких привілеїв. Це була особиста боротьба претендентів на посаду гетьмана. Як визначав учений, боротьба була загострена тим, що та сторона, яка прогала, втрачала усе [1, с.125]. За даними історика, Я. Сомко, який не був упевнений у своїй перемозі на виборах, намагався уникнути ради, розв'язавши воєнні дії. Він навіть прикликав П. Тетерю на Лівобережжя [1, 132]. Коли ж було з'ясовано, що ради не уникнути, Я. Сомко почав покладати надію на перевагу своїх семи добре озброєних полків над натовпом, що підтримував І. Брюховецького [1, с.133]. Як бачимо, О. Востоков не вважав Я. Сомка такою невинною жертвою, хоч і він відзначив роль Мефодія в забрудненні наказного гетьмана перед урядом [1, с.130].

М. Покровський вважав, що події у Ніжині, були переворотом, підготовленим та проведеним за ініціативою царського уряду. Під видом демократичної "чорної"

ради був підготовлений погром старшини низами козацтва. "Козацька демократія виставила кандидатом у гетьмани І. Брюховецького, який відразу став і офіційним кандидатом московського уряду..." [7, с. 66]. Як відзначив історик, рядові козаки, що були до того прихильниками Я. Сомка, перейшли на бік І. Брюховецького, тому що зробили вибір між кандидатом старшини та кандидатом "черні". І Кандидат Запорожжя був гідний вибору, віддавши на пограбування старшинське майно, а саму старшину на розправу [8, 67]. Як бачимо, М. Покровський не поділяв тезу С. Соловйова, В. Ключевського та Д. Іловайського про те, що московські державні діячі відчували себе в Україні "як у темному лісі" [8, с. 94, 4, с. 112-113; 2, с. 224]. Навпаки, за його думкою, царський уряд чудово розбирався у питанні, хто є прихильником Москви, а хто може бути потенційним противником.

В. Пічета оцінював прихід І. Брюховецького до влади так як і М. Покровський. "Перемога Москви була повна, – зазначив дослідник, – проте від неї погано пришлося козацькій старшині" [6, с. 131].

Підбиваючи підсумок, ми можемо констатувати, що більшість російських істориків пояснювала продовження "Малоросійської смути" незадоволенням української старшини тим становищем, яке склалося, та нездатністю московських державних діячів розібратися у внутрішніх справах України. Однак, деякі вчені у передреволюційній час (М. Покровський, В. Пічета) зробили висновок, що Москва проводила у Гетьманщині, добре продуману політику, дбаючи про свою мету. Вони вважали, що царський уряд дуже вміло грав на суперечностях у Українському суспільстві. На думку О.Востокова, боротьба партій на Лівобережжі була не боротьбою політичних програм, а лише боротьбою претендентів. З цим твердженням можна погодитися лише частково. Якщо боротьба між Я.Сомком та В.Золотаренком дійсно була лише сутичкою двох претендентів, зі схожими

політичними поглядами, то сутичка останніх з І. Брюховецьким була вже боротьбою двох політичних програм. Г.Карпов, як ми зазначили раніш, цілком справедливо звернув на це увагу. Якщо Я.Сомко та В.Золотаренко намагалися використати підтримку старшини, то І.Брюховецький прагнув, і як виявилось ні без успіху, опертися на козацьку голоту, на нижчі верстви українського суспільства, та на підтримку Москви. І хоч гасла з якими І.Брюховецький йшов до влади були, без сумніву, демагогічними, йому все ж довелося їх виконувати, хоч би частково. Згадаємо, наприклад, погром старшини та ті поступки уряду, які гетьман зробив під час свого візиту до Москви у вересні-жовтні 1663 р.

Для подальших досліджень науковий інтерес становить вивчення чорнових варіантів праць вказаних дослідників, за умовою збереження їх в архівах, з метою точнішого встановлення ходу думок істориків.

Список використаних джерел

1. Востоков А. Нежинская рада 1663 года // Киевская старина. – 1888. – Т. XXI. – Май. – С. 125-139.
2. Иловайский Д.И. История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники. – М., 1996.
3. Карпов Г.Ф. Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россиею. – Статья третья: Мефодий Филлимонович. Епископ Мстиславский и Оршанский, блюститель Киевской митрополии. (1661-1668 года). – М., 1876.
4. Ключевский В.О. Сочинения в 9 т. Т. III. Курс русской истории. – Ч. 3. – М., 1988.
5. Павлицев Н.И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину. – Т. II. Царствование Яна-Казимира. 1648-1668. – Спб., 1887.
6. Пічета В.И. Внешняя политика России // Три века / Сост.: А.М. Мартышкин, А.Г. Свиридов. – Т. II. – М., 1991.
7. Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен. – Т. III. – М., 1911.
8. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн. – Кн. 6. История России с древнейших времен. – Т. 11-12. – Кн. VI. – М., 1990.
9. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998.

Надійшла до редколегії 29.05.13

С. Тарасов, канд. ист. наук

Мариупольский государственный университет, Мариуполь

НЕЖИНСКАЯ РАДА 1663 Г. В РОССИЙСКОЙ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Анализируются концепции русских дореволюционных историков изучающих события Чёрной рады 1663 г. Ключевые слова: Руина, Левобережье, Нежинская рада 1663 г., русская историография.

S. Tarasov, Ph.D. in History

Mariupol State University, Mariupol

NIZHIN RADA OF 1663 IN THE PRE-REVOLUTIONARY RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

Analyzes the concept of pre-revolutionary Russian historians who have studied the events of Nizhin Rada 1663. Key words: Ruyina, Left-Band Ukraine, Nizhin Rada of 1663, Russian historiography.

УДК 930.1(477+470+571):94(477)"16".001.4

Т. Чухліб, д-р іст. наук, пров. наук співроб.
Інститут історії України НАН України, Київ

"РУІНА" ЯК ІСТОРИЧНИЙ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ТЕРМІН: ПРОБЛЕМА РІЗНОЧИТАННЯ

У статті досліджується проблеми функціонування в українській та російській історичній науці терміну "Руїна". Стверджуються, що даний популярний термін не зовсім відповідає історичним реаліям другої половини XVII ст. та має неоднозначне трактування в історіографії.

Ключові слова: "Руїна", Українська козацька держава, Правобережна Україна, Лівобережна Україна, гетьманська влада. Микола Костомаров, історіографія.

Майже десятиліття тому на сторінках академічного видання "Україна в Центрально-Східній Європі" ми вже намагалися започаткувати наукову дискусію стосовно вживання терміну "Руїна" як в українській так і російській історіографії [25]. Поза тим, заклик розпочати широ-

ку полеміку відносно різночитання цього, на нашу думку, "історико-романтичного" означення, активно підтримала лише професор Тетяна Таїрова-Яковлева з Санкт-Петербурга [32]. Що й не дивно, адже написання нею та видання в Україні двох ґрунтовних монографій,

які вже у своїх назвах мали слово "Руїна" [30], послугували головним мотиваційним чинником для початку даної термінологічної дискусії.

Отже, в одному з багатотомних словників української мови відзначається, що слово "Руїна" це: 1) залишки зруйнованої споруди, населеного пункту; 2) *перен., розм.*, немічна від старості або хвороби людина; 3) повний розвал, розруха; 4) руйнування, знищення чогонбудь; 5) повне розорення, занепад чогонбудь [21, с. 897]. Як відомо, ще на переломі XVII – XVIII ст. це старовинне українське слово стало ще й історичним терміном. Так, наприклад, у "Договорах і постановах Війська Запорозького" 1710 р. (т. зв. Конституції Пилипа Орлика) вже у першому абзаці преамбули читаємо: "Потом тот же праведный судия Бог (славный в вышних) наказал многими казнями тот народ казацкий за возросшие неправды и беззаконья, унизил и смирил и едва не низвергнул вечной **руиной**. В конечном счете, он был поработен с помощью оружия Польским государством, усилиями польских королей Болеслава Храброго и Стефана Батория. И так Бог, непостижимый и непонятный в правосудии своем, наказал наших предков бесчисленными наказаниями (виділ. – *Аем.*)" [16, с. 79]. Даний термін широко вживав на сторінках своєї відомої праці український історик-літописець Самійло Величко, який на початку XVIII ст., описуючи події 1677 р., він говорив про "...нещасливі тогочасні українські події з безперервним воєнним вогнем, а до того – з чварами, незгодами, війнами, кровопролиттями і з крайньою **руїною** (виділ. – *Аем.*)" [19, с.212].

У середині XIX ст. видатний український та російський історик Микола Костомаров впроваджує історичне поняття "Руїна" до широкого історіографічного вжитку та вкладає у нього такий зміст: "Руїною називається в історії малоросійського края время смут, потрясавших этот край во второй половине XVII века – преимущественно с разделения Гетманщины на два гетманства по двум сторонам днепровского побережья. Этот период можно считать со второй половины 1663 по июль 1687 года, в управление трех утвержденных московскою властью один за другим гетманов: Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича – до избрания, вместо последнего, в гетманы Мазепы. "Руина" – не выдуманное; оно осталось в народном воспоминании, особенно по отношению к правобережной Украине, которая буквально была обращена на "руину"; лишившись своего народонаселения на некоторое время, тамошний край превратился в совершенную пустыню" [11, с. 5].

Як бачимо, головною ознакою "Руїни" як такої історик називає "разделение Гетманщины", тобто розподіл Української козацької держави на Правобережну та Лівобережну Україну. Нагадаємо, що даний процес, окрім власне внутрішньополітичних причин був наслідком боротьби за геополітичну першість в регіоні між Річчю Посполитою та Московським царством і завершився розподільчим та надзвичайно трагічним для козацької держави Андрусівським перемир'ям 1667 р. [26] Та особливу увагу М. Костомаров справедливо звернув на спустошеність Правобережної України, адже саме ця частина колись єдиної держави зазнала великої демографічної та економічної кризи-"руїни" у результаті: поперше, війн Українського гетьманату за свою самостійність та цілісність як з Коронаю Польською так і з Московським царством (в т. ч. і в союзі, то з одним, то з іншим противником); по-друге, війн за право володіння козацькою Україною між Варшавою, Москвою, а після 1669 р. – Стамбулом.

Як відомо, XIX ст., яке було європейським Віком Романтизму спонукало німецьких, французьких, польських

та інших істориків до пошуку гучних історичних метафор, які часто-густо перекочувували зі сторінок художніх творів до праць з історичного минулого. Однією з таких знахідок, наприклад, було запровадження у російській романтичній історіографії таких термінів як "Смутное время" чи "Смута" [1; 14; 20], а в польській історичній науці – "Потоп" [33]. До цього процесу творення гучних узагальнюючих метафор на теренах Російській імперії активно залучився М. Костомаров [9, с. 593-594; 10, с. 280, 637-638], який по суті реанімував літописно-"народну" назву історичних подій другої половини XVII ст. та надав їй наукового змісту. Цікаво, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. в російській історіографії (С. Соловйов, Г. Карпов, Д. Іловайський, І. Розенфельд, С. Платонов та ін.) складний і неоднозначний період української історії після гетьманування Б. Хмельницького означували не інакше як "малоросійська смута" [24, с. 11]. Протягом XX ст. (за винятком 40-х – кінця 80-х рр. в СРСР, коли його обходили стороною, з огляду на розуміння "Руїни", як політичної руйнації Української козацької держави) він вживався тими чи іншими авторами і зараз став майже загальноприйнятим, особливо у науково-популярних та популярних працях з історії України [8; 18; 29, с. 85-96].

Треба відзначити, що за певних застережень окремих істориків, справжньої наукової дискусії навколо понятійного терміну "Руїна" ще не відбулося [25]. Чи не єдиною спробою критично осмислити новотвір М. Костомарова стала невелика стаття Олександра Оглоблина за 1928 р. У ній, зокрема зазначалося, що "близькі малюнки Костомарова й досі заступають глибшу аналізу тогочасних процесів і подій... Через специфічні особливості доби – адже-ж і названо її Руїна – змішувано до купи різноманітні течії й настрої, різні угруповання, різні особи. У цьому історіографічному хаосі гинули надзвичайно важливі моменти" [15, с. 200]. Отже, вже О. Оглоблин відзначав надзвичайну поліфункціональність цього терміну, який сприяв виникненню "хаосу", що заважав ґрунтовним науковим дослідженням. Розвиваючи влучні спостереження О. Оглоблина хочемо обговорити питання правомірності вживання в історичній україністиці терміну "Руїна" як такого, що на думку окремих істориків, означає певний період існування Української козацької держави ("Війська Запорозького", "Гетьманщини", "Українського гетьманату") у кінці 50-х – 80-х рр. XVII ст.

Але, насамперед, з'ясуємо який зміст у поняття "Руїна" вкладають сучасні історики. У новітній історіографії України даний термін на початку 1990-х рр., по-суті, відроджує Володимир Голобуцький, вкладаючи у поняття "Руїна" такий зміст: "Руїна – історична назва одного з найтяжчих періодів в історії України, що охоплює час гетьманства Брюховецького, Многогрешного і Самойловича (1663 – 1687), затверджених російським урядом. Руїна характеризується повною вичерпаністю енергії і стомленістю народних мас у боротьбі за конструктивні національно-політичні та соціальні ідеали, а також безідейністю і зажерливістю більшості проводирів" [4, с. 198]. Відзначимо його постійне різночитання (хоча понятійний апарат у кожній галузі науки, в т.ч. і в історичній, має бути уніфікований) в багатьох виданнях енциклопедичного та довідкового характеру, що, як відомо, певним чином узагальнюють різноманітні дослідження з цієї проблематики. У "Малому словнику історії України" (К., 1997) читаємо, що "Руїна – історіографічна назва трагічного занепаду Української козацької держави у другій половині XVII ст. й страхітливого спустошення Правобережної України". В "Довіднику з історії України" (Т.3, К., 1999) зустрічаємо таке означення: "Руїна – період історії України кінця XVII ст., що відзначався розпадом української державності і загаль-

ним занепадом". В "Энциклопедия жизни и творчества М.И.Костомарова (1817 – 1885)" (К., 2001) пишуть, що "Руїна – термин для обозначения периода упадка Украины-Гетманщины во второй половине XVII века, после смерти Б. Хмельницкого...". Видання "Українське козацтво. Мала енциклопедія" (К., Запоріжжя, 2002) говорить про "Руїну" як "...період в історії України (60 – 70-ті рр. XVII ст.), характерними для якого були ослаблення Української держави, драматична боротьба старшинських угруповань за гетьманську булаву, втручання сусідніх потужних держав в українські справи задля досягнення власних загарбницьких планів, занепад визвольних ідей". На сторінках академічної "Енциклопедії історії України" (Т.9; К., 2012) під "Руїною" розуміються "громадянські війни другої половини 1650-х – першої половини 1660-х років". Погодьтеся, що всі ці історіографічні визначення, які, до речі, написані поважними істориками різняться між собою, і не лише у зазначенні хронологічних меж.

Мабуть, розуміючи певну наукову невизначеність та навіть "загадковість" історичного терміну "Руїна", окремі сучасні науковці в своїх останніх дослідженнях намагаються обходити його. Так, наприклад, Віктор Горобець відзначає, що назва "Руїна" не така вже й бездоганна та коректна з наукової точки зору [5, с. 12; 6, с. 235]. Валерій Смолій та Валерій Степанков у власних працях більше говорять про "руїнацію", "руйнівний характер", але характеризують період кінця 40-х – середини 70-х рр. XVII ст. (отже, зокрема, і ті десятиліття, які начебто входять до "Руїни") як Українську національну революцію. Володимир Газін розглядає "Руїну" як період, хронологічні рамки якого охоплюють час з 1658 р., коли за правління І. Виговського в козацькій Україні спалахнула громадянська війна, і до 1676 р. – часу ліквідації українських державних інституцій на Правобережжі [2, с. 1].

У першій монографії Т. Таїрової-Яковлевої про "причини і початок Руїни" (1998 р.) говорилося про те, що це період який "розпочався в Україні внаслідок соціальних розривів (Хмельниччина, іноземні вторгнення, багаторічна війна). В соціально-політичній сфері Руїна проявлялася в загостренні боротьби за владу, накопичення внутрішніх проблем і соціальної напруженості. Громадянська війна, калейдоскопічна зміна гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішньоукраїнські справи" [30, с. 6-7]. Отже, на першому плані – соціальні причини. А у другій книзі російського історика під назвою "Руїна Гетьманщини" (2003 р.) маємо таке пояснення "Руїни": насамперед, вона означає "період політичної кризи Гетьманщини, що призвів до її остаточного послаблення і перетворення на урізану автономію" [31, с. 4-5]. Тут вже на першому місці "політика", а вже потім називаються її соціально-економічні причини – "загострення боротьби за владу, внутрішнє безладдя і соціальна напруженість". Характерними рисами цього періоду української історії Т. Таїрова-Яковлева знову ж таки називає "громадянські війни, часті зміни гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішні українські справи" й уточнює, що "гетьмани шукали союзу з іноземними державами насамперед не для захисту від зовнішнього ворога, а для збереження власної влади у боротьбі з опозицією і анархорадикалами". Хронологічно період "Руїни" у працях професора Санкт-Петербурзького університету розпочинається за М. Костомаровим: у 1658 р., ("гетьманство І. Виговського") й закінчується 1687 р., оскільки, як вважає Т. Таїрова-Яковлева, гетьманство Мазепи стало вже наступним етапом в історії України.

Нещодавно з нагоди публікації ґрунтовної монографії про політичний портрет гетьмана Петро Дорошенка [22] історик В. Степанков дав інтерв'ю кореспонденту

газети "День", де, зокрема, обґрунтував своє бачення вживання терміну "Руїна": "Разом зі співавтором книги Валерієм Смолієм ми виявили, що сучасна історіографія заповнена міфами про період, який відомий під назвою "Руїна". Цей термін був уведений в обіг Миколою Костомаровим, але сьогодні ми часто вживаємо його, ігноруючи першопочаткове значення. З легкої руки Костомарова термін "Руїна" закарбувався у свідомості переважної більшості істориків. Різні дослідники трактують це явище по-своєму. Приміром, Тетяна Таїрова-Яковлева вважає, що "Руїна" почалася після смерті Богдана Хмельницького. "Руїна" розуміється як процес, коли нічого позитивного для України не сталося, був суцільний безлад і хаос, чвари, міжусобиці старшин, спустошення. Уявіть собі, коли хворіє дитина, ми беремо її й викидаємо. Ми чомусь зовсім забули, що українці за цей період показали такі приклади боротьби за незалежність, яких ніколи не знала й, можливо, не знатиме Європа. А ми взяли й поставили крапку на визвольних змаганнях українців. Жоден з істориків не може сказати, що визвольна війна не супроводжується ґвалтуванням, насиллям і руйнацією міст. Тому ми з паном Смолієм зрозуміли, що без вивчення такого болючого питання як "Руїна", ніколи не дізнаємося того, що переживала Україна у XVII столітті" [12].

По суті, як бачимо, більшість провідних вчених України та Росії вкладають у поняття "Руїна" тільки негативний зміст, що є очевидним на етимологію самого слова як такого. Зокрема, згадувані вище історики В. Смолій та В. Степанков у своїй книзі про національну революцію в Україні протягом 1648 – 1676 рр., поряд з негативними, відзначають і позитивні наслідки тогочасних подій. Зокрема, вони говорять про: 1) створення держави, частина якої у формі Лівобережного гетьманства проіснувала на правах автономії у складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст.; 2) появу державної ідеї; 3) формування нової політичної еліти; 4) розвиток самосвідомості; 5) закріплення за витвореною державою назви "Україна" й започаткування зміни назви "руський народ" на означення "український народ"; 6) що протягом тривалого часу після завершення революції 1648 – 1676 рр. козаки, селяни й міщани Лівобережної України користувалися плодами її соціально-економічних завоювань; 7) розвиток освіти, мови, літератури, літописання, усної народної творчості тощо [23, с. 338-339]. Чи можна усе перераховане відомими українськими істориками поєднати з "Руїною" як такою? Мабуть, що не зовсім.

Більшість фахівців з теорії революцій є більш-менш однашайними у вищеленні головних ознак революційних зрушень. Отже, це: 1) розвал держави; 2) боротьба між претендентами за центральну владу; 3) заснування нових інституцій [3, с. 326-330]. Перше означення, мабуть, не буде викликати заперечень, адже Річ Посполита на середину 50-х рр. XVII ст. означеного століття позбулася значної частини своїх руських воєводств. Друге положення власне й розкриває Т. Таїрова-Яковлева у своєму ґрунтовному науковому доробку. Хоча тут треба зауважити, що кожній боротьбі (в т.ч. і політичній) притаманні певні руйнівницькі елементи. То чи потрібно у даному випадку вживати такий одіозний термін як "Руїна"? Адже майже кожна новостворена у різний історичний період світлова держава під час свого становлення переживала закономірний етап внутрішньополітичної боротьби, який досить часто мав і зовнішньополітичне "забарвлення".

Таким чином, можемо стверджувати, що держава "Гетьманщина", яка була створена під час революційних 1648 – 1651 рр., протягом наступних кількох десятиліть переживала період нормального (!) державно-політичного становлення. Відносно третього означення, яке свідчить, що у середині XVII ст. в Україні відбулася

справжня революція, то, важко заперечувати, що тоді були засновані такі нові інституції (у широкому розумінні) як "Українська держава", "гетьманська влада", "козацьке судочинство", "козацький стан", "модель соціально-економічних відносин", "військово-адміністративний устрій", "податкова і митна системи" тощо. Чи зникли вони під час "Руїни"? Чи зазнали вони кардинальних змін протягом 1658 – 1687 рр.? Так, Українська козацька держава була розколота на два гетьманства, але принаймні до 1676 р. можна говорити про її поліцентричність, а у 1704 – 1708 рр. вона знову була об'єднана. На правах васальнозалежної держави лівобережна частина Гетьманщини проіснувала до 1708 р., а з того часу і до 1764 р. – у вигляді політичної державної автономії у складі Російської імперії. Однак при цьому були збережені більшість утворених під час революційних подій інституцій, які, хоч і зазнали певної трансформації (а в окремих випадках навіть своєрідної модернізації), але ж не зникли під час 50 – 80-х років XVII ст.! То для чого ж називати цей період "Руїною", що, на нашу думку, передбачає розуміння завершеного процесу – остаточної руйнації й зникнення існуючих перед тим інституцій?

Дослідивши у контексті міжнародних відносин країн Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи основні аспекти зовнішньої політики Українського гетьманату, можемо відзначити факт визнання правителями козацької держави одночасної підлеглості кільком сусіднім монархічним володарям та постійної зміни зовнішньополітичної орієнтації [27]. Так гетьман Б. Хмельницький протягом 1654 – 1657 рр. перебував у номінальній васальній залежності від московського царя й турецького султана та хотів здобути трансільванський і шведський сюзеренітет. І. Виговський у 1658 р. спочатку підкорявся московському цареві й шведському королеві, а потім перейшов під протекторат польського короля й одночасно шукав захисту в австрійського імператора. Гетьман Ю. Хмельницький був у московській залежності, яку в 1660 р. обміняв на польську протекцію, після чого хотів здобути захист турецького султана. І. Брюховецький, який розпочав у 1663 р. з російської протекції, закінчив 1668 р. бажанням прийняти зверхність Османської імперії. П. Дорошенко протягом 1669 – 1676 р. визнавав себе підлеглим щодо польського короля і турецького султана й завершив московською протекцією. Гетьман І. Мазепа довгий час перебував під скіпетром російських монархів (1687 – 1708 рр.), а потім польського та шведського королів. Його наступник П. Орлик визнавав зверхність шведського короля і турецького султана. Витоки такої поведінки основних творців міжнародної політики гетьманату слід шукати у практиці міждержавних стосунків даного регіону Європи.

Більше ніж півстоліття українські правителі були вимушені проводити політику лавірування між володарями Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Османської імперії, Шведського королівства та відмовлятися від одного протектора-сюзерена на користь іншого. Тим самим забезпечувалася міжнародно-правова легітимність ранньомодерної Української держави. Інколи гетьмани визнавали залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти свою державу від інкорпорації до інших державних утворень. Очевидно, при уважному розгляді зовнішньополітичної моделі Українського гетьманату протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. можна відзначити, що вона полягала у дотриманні політики полівасалітетної підлеглості по відношенню до регіонально-наближених династичних та станово-представницьких дворів і ставила за мету набуття більшої незалежності від системи монархічної влади у тогочасній Європі [28].

Зупинимось на характеристиці економічних перетворень в Українській козацькій державі. В. Смолій та

В. Степанков в одному з параграфів своєї монографії під назвою "Головні ознаки політичного та соціально-економічного життя козацької України кінця 50-х – середини 70-х рр. [XVII ст.]" стверджують, що під час революційних подій була створена нова модель соціально-економічних відносин, яка, головним чином, полягала у започаткуванні нового типу козацького господарства [23]. Козаки вели типове фермерське господарство, не підлягали військовому скарбу й не сплачували податків. Окрім того, у козацькій Україні селяни й держава виступали співвласниками землі. Мешканці вільних військових сіл (в окремих полках Лівобережжя в них проживало до 80 % усіх селян) могли продавати, дарувати, закладати, передавати у спадок землю. Поза індивідуальним землеволодінням селян, козаків і міщан, існувало також общинне й сьабринне. Вільна праця вільних людей на власних землях виявилася значно продуктивнішою за працю кріпаків чи феодално залежних селян. Зрозуміло, що в умовах майже постійних війн у 60-х – 70-х рр. економічне життя в Україні (більше на Правобережжі) занепадає. Але, навіть у цьому випадку, зазначають дослідники, українці з вражаючою самовідданістю відбудовували поселення, обробляли землі, розводили сади, займалися тваринництвом, торгівлею. Разом з тим, з припинення військових дій на Лівобережжі спостерігалось піднесення економіки: у старшинських і монастирських господарствах вирощували багато зерна; розширювалися посіви під технічні культури; розвивалися торгівля і тваринництво; товарного характеру набувало садівництво й городництво; у господарствах старшин і заможних козаків, частково монастирів використовувалася наймана праця. Позитивні зрушення відбувалися у розвитку міст Лівобережної України, де помітного розвитку набули ремесла, які поступово перетворювалися у дрібнотоварне виробництво [23, с. 330-336]. Науковий доробок інших українських істориків, зокрема В. Романовського, В. Борисенка та О. Гуржії також засвідчує не зовсім "руїний" характер економічних відносин в Україні другої половини XVII ст. Незважаючи на існування багатьох негативних й, справді руйнівних, явищ (а їх, можливо, було не менше, ніж позитивних) все ж таки важко, на наш погляд, пов'язати вищезазначені факти розвитку економічного життя Гетьманщини з означенням "Руїна".

Якщо все ж таки прийняти термін "Руїна", то все одно його слабким місцем виглядають хронологічні межі. Згідно з класичним визначенням М. Костомарова, це – 1663 – 1687 рр., хоча багато істориків сьогодні зупиняється на характеристиці історичного періоду з 1658 до 1687 рр. Мабуть, що розпочинати "Руїну" гетьманством І. Виговського найзручніше – саме тоді розпочалася громадянська війна та, як пише, Т. Таїрова-Яковлева: "Москва висунула свого ставленика І. Безпалого і таким чином вперше виникло два гетьманства" [30, с. 4]. Але й тут виникають запитання. Чи припинилася "Руїна" із закінченням громадянської війни? Та й чи можна говорити про легітимне й справжнє "гетьманство" Безпалого, яке досить швидко було подолане І. Виговським?

Свої оригінальні зауваження відносно нижньої хронологічної межі "Руїни" у зв'язку з новаторською працею історика Миколи Петровського [17] висловив свого часу Михайло Грушевський: "...Руїна починалась уже за Хмельницького. Я сказав, що крива революції заломилася під Зборовим, з моменту коли шведський король утік від Ракоція і козаків, провалилась остання політична комбінація Хмельниччини й почалася руїна в повній формі. Москва вважала себе звільненою з усяких зобов'язань супроти гетьманського уряду – за його нельюльну лігу з Шведами і Ракоцієм. З ханом знову конфлікт. На Запоріжжю бунти. В війську повстання. Треба було знову стинати, давити, або ластитись і упокоря-

тись; клеїти угоду з Беньовським, робити уступки Москві. Се було вже чисто Вигівщина – але вона почалася за Хмельницького" [7, с. 3]. Тобто, М. Грушевський стверджує, що період "Руїни" розпочався вже весною-влітку 1657 р., тобто тоді, коли став зрозумілим остаточний розпад українсько-шведсько-трансільванської коаліції.

Однак можна полемізувати і стосовно верхньої хронологічної межі "Руїни", яка (за М. Костомаровим) завершилася у 1687 р. Адже якби "Руїна" завершилася у 1687 р., то як у такому разі сприймати період після цього? Логічно було б припустити, що після цього року ситуація в Україні мала розгортатися у двох взаємозаперечуючих напрямках: 1) остаточна руйнація, тобто зникнення або ж ліквідація Гетьманщини, однак козацька держава продовжувала існувати й далі протягом довгого часу; 2) подолання усіх наслідків "Руїни" – політичної кризи, розподілу України, припинення військових дій, різних соціальних негараздів тощо – але й цього, за певним винятком, не відбулося. Відомо, що принаймі до 1704 р. лівобережний гетьман І. Мазепа ретельно дотримувався політики свого попередника І. Самойловича (роки гетьманування: 1672 – 1687 рр.) у всіх сферах державного життя. Як дослідив Леонід Мельник, вже від часу початку правління Д. Ігнатовича (Многogrішного) у 1669 р. розпочався період політичної стабілізації у Лівобережній Україні [13]. Якщо ж прийняти термін "Руїна" як означення головним чином розколу/розподілу козацької України на два гетьманства, то як тоді оцінювати її тимчасове об'єднання у 1668 р. під булавою П. Дорошенка та у 1674 р. на чолі з І. Самойловичем, а також той факт, що протягом 1687 – 1704 рр. вона продовжувала бути розділеною на Правобережжя та Лівобережжя?

Отже, на наше переконання, історико-історіографічний термін "Руїна" не вповні висвітлює складні процеси політичного, економічного, соціального, а також культурного та духовного життя в Україні протягом другої половини XVII ст. Очевидно, що треба говорити про боротьбу за утвердження Української ранньомодерної держави у внутрішній політиці та міжнародних відносинах того часу, а не відроджувати застаріле, хоча й певною мірою "революційно-романтичне", як на середину XIX ст., історіографічне означення. Хоча з іншого боку воно може гідно конкурувати з функціонуванням таких популярно-узагальнюючих термінів як "Смута" в російській та "Потоп" – у польській історичній науці.

Список використаних джерел

1. Валишевский К. Смутное время. – М., 1905.
2. Газін В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663 – 1665 рр.). Автореферат... канд. істор. наук. – К., 2001.
3. Голдстоун, Дж. Революції теорії // Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера. Переклад з англ. – К., 2000.
4. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.

Т. Чухліб, д-р ист. наук, ведучий науч. сотр.
Институт истории Украины НАН Украины, Киев

"РУИНА" КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ И ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ТЕРМИН: ПРОБЛЕМА РАЗНОЧТЕНИЯ

В статье исследуется проблема функционирования в украинской и российской исторической науке термина "Руина". Утверждается, что этот популярный со середины XIX в. термин не вполне отвечает историческим реалиям второй половины XVII в. и имеет неоднозначную трактовку в историографии.

Ключевые слова: "Руина", Украинское казаческое государство, Правобережная Украина, Левобережная Украина, гетманская власть, Николай Костомаров, историография.

T. Chuhlib, Doctor of History, Distinguished Research Fellow
Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

"RUJINA" AS A HISTORICAL AND HISTORIOGRAPHICAL TERM: THE PROBLEM OF DIFFERENT INTERPRETATIONS

The problem of functioning in Ukrainian and Russian historians term "Rujina". Are true that this popular term does not correspond to the historical realities of the second half of the XVII century and has an ambiguous interpretation in historiography.

Keywords: "Rujina", Ukrainian Cossack state, the Right-Bank Ukraine, Left-bank Ukraine, Hetman government. Nicholas Kostomarov, historiography.

5. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001.

6. Горобець В. Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин. 36. наук. праць. – К., 2003.

7. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.2. – Розділ XIII. – К., 1991.

8. Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648 – 1764 – 1802 роках. – Нью-Йорк, 1968.

9. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989.

10. Костомаров Н. И. Смутное время Московского государства в начале XVII в. // Исторические монографии и исследования. – Кн.2. – М., 1904.

11. Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Кн.6. – Т.XV: Руїна. Гетьманства Брюховецького, Многогрешного и Самойловича. – Санкт-Петербург, 1905.

12. Купрієнко О. Гетьман, якому "не пощастило" (інтерв'ю з В. Степанковим) // День. – 13 жовтня 2011. – С.6.

13. Мельник Л.Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669 – 1709 рр.). – К., 1995.

14. Молочников А. Смоленские стрелецкие приказы и их руководители в Смутное время // История военного дела: исследования и источники. – 2012. – Т. III.

15. Оглоблин О. До історії Руїни // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XVI. – К., 1928.

16. "Пакти і Конституції" Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Упор. М. Трофимук, Т. Чухліб. – Львів, 2011.

17. Петровський М. До історії Руїни // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Кн.8. – Ніжин, 1928. – С.12 – 31.

18. Руїна. Історія України в прозових творах та документах. – К., 1996.

19. Самійло Величко. Літопис / Перекл. В. Шевчука. – Т.2. – К., 1991.

20. Скрынников Р. Россия в начале XVII в. "Смута". – Москва, 1988.

21. Словник української мови: в 11 томах. – Т.8. – К., 1977.

22. Смолий В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. – К., 2011.

23. Смолий В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999.

24. Тарасов С. Руїна Гетьманщини у російській історіографії (друга половина XIX – початок XX ст.). Дисер. – канд. істор. наук. – Донецьк, 2009.

25. Чухліб Т. "Руїна" Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / Відп. ред. В. Смолий. – Вип.4. – К., 2004. – С. 473 – 508.

26. Чухліб Т. Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусівській угоді 1667 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.3. – К., 2003. – С.193 – 206.

27. Чухліб Т. Козаки і монархи. Ранньомодерна Українська держава у міжнародних відносинах 1648 – 1721 рр. (видання третє). – К., 2009.

28. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К., 2011.

29. Шумейко Т. Герої волі та руїни (Іван Сірко, Нестор Махно, Тарас Бульба) // Герої та знаменитості в українській культурі. – К., 1999.

30. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998.

31. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від переяславської ради – до Андрусівської угоди (1659 – 1667). – К., 2003.

32. Яковлева Т. Украина в XVII в.: руїна, революція? // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / Відп. ред. В. Смолий. – Вип.5. – К., 2005. – С.667 – 674.

33. Rzeczpospolita w latach Potopu / Pod red. J. Muszyńskiej i J. Wijaczki. – Kielce, 1996.

Надійшла до редколегії 29.05.13

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 3(116)

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,0. Наклад 300. Зам. № 213-6824.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1 З.
Підписано до друку 23.12.13

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
[http: vpc.univ.kiev.ua](http://vpc.univ.kiev.ua)

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02